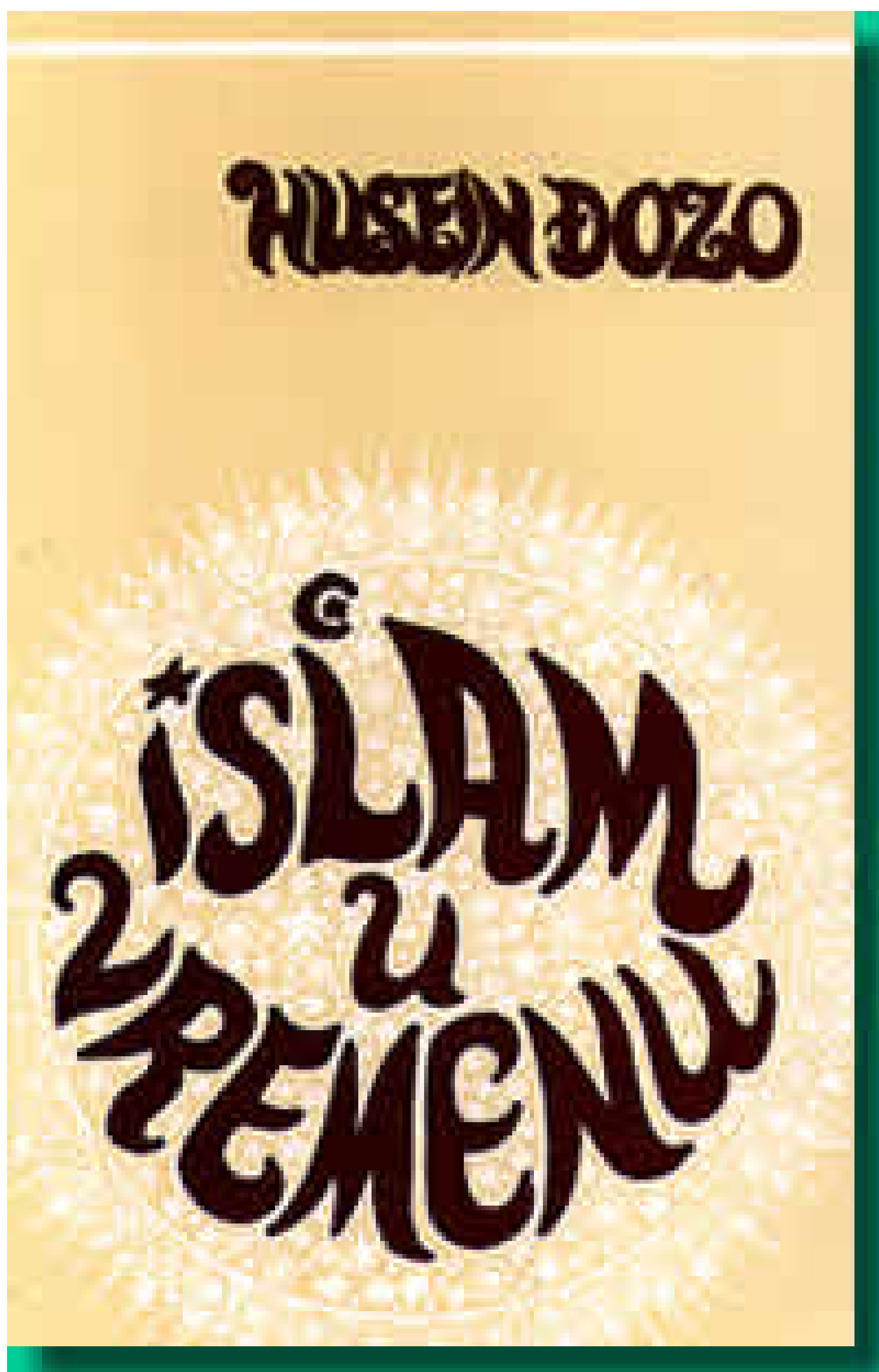
Islam u vremenu – Husein ef. Dzozo

Kur'an

N e mislimo se ovdje zadržavati na samom nazivu Kur'ana i na jezičnom porijeklu riječi Kur'an.

U ovom pogledu postoji više mišljenja. Većina se slaže u tome da riječ Kur'an predstavlja infinitiv glagola karee — čitati, upotrijebljen mjesto pasivnog participa.

Postoji još niz drugih naziva kao što su Furkan (tcbarekel-lezi nezzelel furkane ...), Kitab (zalikel ki-tabu..), Zikr (vehaza zikrun mubarekun), Tenzil (ve innehu le tenzilu rabbil — alemine).

Karakteristično je, da su prva dva naziva (Furkan i Kitab) aramijskog porijekla.

Očito je da neki autori pretjeruju kod nabrajanja imena Kur'ana miješajući atribut sa imenicom. Tako Zerkešija, prenoseći od Kadi Šejzele, navodi za Kur'an 55 naziva. Neki autori, kako navodi Tahir Džezairija u Tibjanu, idu još dalje i nabrajaju preko devedeset naziva.

Prema usvojenoj definiciji, Kur'an je Božija riječ koja ljepotom svoga izraza i misaonim sadržajem nad-mašuje sve ljudske riječi. Objavljena je Muhamedu a.s., sadržana u musafu, dostavljena stoposto sigurnom predajom, i njeno čitanje ima obilježje ibadeta. Objavljivana je postepeno u manjim i većim odlomcima od pet ili deset ajeta, nekada manije i od pet a nekada više i od deset. Objavljivanje je trajalo 23 godine, trinaest u Meki, a deset u Medini. Pojedina ajeta ili grupe ajeta, koja su zajedno objavljena, uglavnom, objavljena su kao odgovor na određena konkretna pitanja. Za pravilno razumijevanje sadržine i smisla pojedinih ajeta vrlo važno je poznavanje povoda objavljivanja (sebebi nuzula).

Izvorni tekst Kur'ana sačuvan je i prenesen na više načina. Prije svega, Muhamed a. s. je objavljene tekstove prenosio i saopćavao ashabima koji bi ih napamet učili. Među ashabima je bio veliki broj hafiza. Kurtubija u svom djelu Itkan navodi da je samo u bici Biri Meune poginulo 70 hafiza. Otprilike još toliko ih je izginulo u drugim borbama za vrijeme Muhameda a. s. Sujutija navodi među ashabima kao najuva-ženije hafize ova imena: Ebu Bekir, Omer, Osman, Alija, Talha, Sad, Ibni Mes'ud, Huzejfe, Šalim,

Ebu Hurejre, Abdulah Ibni Saib, Abdulah Ibni Abas, Abdu-lah Ibni Amr Ibni A's, Abdulah Ibni Omer, Abdulah Ibni Zuhejr, Aiša, Hafza, Umi Selema (Muhadžiri), Iba-de Ibni Samit, Muaz Ebu Halime, Mudžeme Ibni Dža-rije, Fedale Ibni Ubejd itd.

Neočekivano važno sredstvo u očuvanju i prenošenju Kur'ana predstavlja svakako njegovo pisanje. Muhamed a. s. je odredio određen broj pisara kojima je diktirao kur'anska ajeta čim bi bila objavljena. Najpoznatiji pisari objave su Ebu Bekir, Omer, Osman, Alija, Muavija, Zejd Ibni Sabit, Ubej Ibni Ka'b, Halid Ibni Velid i Sabit Ibni Kajs. Prema predaji Zejd Ibni Sabita, koju bilježi Hakim u Mustedreku, pisanje ajeta vršeno je na pločama od kamena, kori od datule, kostima, koži i drvetu. Poredak ajeta i poglavlja određivan je po direktivi Božijeg poslanika (tevkif). On bi naređivao pisarima gdje će upisati koje aje. Isto tako, on je određivao i poredak poglavlja.

Tako je čitav Kur'an za života Muhamedovog bio popisan. Po jedan primjerak popisnih materijala pohranjivan je u kući Božijeg -poslanika. Prepisivači bi i za sebe prepisali po jedan primjerak.

Međutim, to još uvijek nije bilo potpuno sređeno. Dijelovi popisnih materijala su se čuvali, ali izmiješano i nesloženo po propisanom redosljedu.

Sređivanje ajeta u odgovarajuća poglavlja i redo-sljed poglavlja u jednu kompletnu i povezanu cjelinu obavio je Ebu Bekir na prijedlog Omera. Dogodilo se to 12. godine po Hidžri neposredno poslije bitke sa otpadnicima, pristalicama Mesejleme Kezzaba, u kojoj je izginulo oko 70 hafiza. Sređeni primjerak je prepisan na papiru i čuvan je kod Ebu Bekira. Izgleda da je upravo tada ovaj primjerak dobio ime mushaf. Poslije smrti Ebu Bekira primjerak je pohranjen kod Omera, a kasnije kod Hafze, žene Božijeg poslanika.

Konačnu kodifikaciju i umnožavanje Kur'ana izvršio je halifa Osman. Neposredni inicijator za to bio je Huzejfe Ibni Jemani, koji je, po vrativši se iz Sama i Iraka, gdje je sudjelovao u borbama, primijetio različito izgovaranje i učenje Kur'ana. Zatražio je od Osmana, da poduzme potrebne mjere prije nego Kur'an doživi sudbinu ranijih knjiga.

Po nalogu Osmana obrazovana je komisija od četiri člana: Zejd Ibni Sabit, Abdulah Ibni Zubejr, Sad Ibni As, i Abdurahman Ibni Haris. Na osnovu primjerka koji je čuvan kod Hafze, komisija je prepisala više primjeraka. U

svaku je pokrajinu poslat po jedan primjerak i naređeno je da se spale i unište svi drugi primjerci i dijelovi.

Ništa se ne može posigurno reći o sudbini ovih prvih Osmanovih primjeraka. Tvrdi se da se jedan primjerak nalazi u kairskoj biblioteci, a jedan u Taš-kentu. Mnogi autori sumnjaju u tu tvrdnju, navodeći kao dokaz postojanje u pomenutim primjercima nekih znakova između poglavlja i oznaka pojedinih ašereta, za koje se zna sigurno, da nisu postojali u Osmano-vim primjercima.

Osmanov mushaf, kako nazivaju ove prve primjerke, ima svoj način pisanja — resmi osmani, koji se do danas sačuvao.

Osmanov mushaf pisan je bez tačaka i vokala. Zbog bojazni, da ne bi došlo do pogrešnog čitanja Kur'ana, naročito kod nearapskih naroda, pokazala se, kasnije, potreba uvođenja vokala i tačaka. U ovoj reformi sudjelovalo je više ljudi i trajala je duže vremena. U tom pogledu spominju se imena: Hadžadž Ibni Jusuf, Ebul Esved Dueli, Jahja Ibni Jamer i drugi.

Kad govorimo o vanjskoj, formalnoj strani Kur'ana potrebno je napomenuti da u odnosu na izvođenje učenja Kur'ana, naročito njegovih pojedinih riječi, postoji

---

čitav niz načina (vedžhova). Pojedine kur'anske riječi mogu se na sedam različitih nijansi izgovarati. To su opće poznati načini (mešhur vedžhovi). K tomu neki autori dodaju još tri i spominju kod ovih načina broj deset. Neki opet tvrde, da ih ima četrnaest.

Važno je spomenuti da se i kod nas njegovanju učenja Kur'ana na vedžhove poklanjala velika pažnja-Bio je uvijek dobar broj hafiza koji su učili Kur'an na sedam vedžhova. Na žalost, sve više opada broj ovih učača. Drago nam je da možemo zabilježiti da u Sarajevu još uvijek postoje dvojica hafiza koji uče Kur'an na vedžhove, a to su: Hadži Hafiz Mustafa ef. Sahačić i Hafiz Ibrahim ef. Trebinjac, a u Tuzli Hafiz Ahmed ef. Redžebašić.

Tako bi nam u najjednostavnijem obliku izgledala vanjsko-materijalna fizionomija Kur'ana.

II

Islam u vremenu – Husein ef. Dzozo

Kur'anom je završen period Objave. On je, prema tome, knjiga koja sadrži - posljednju objavu, koja je preko Muhameda a. s., kao posljednjeg Božijeg poslanika, objavljena ljudima.

Objava, iako predstavlja izuzetan, vanredan fenomen, imala je svoj razvojni put koji je bio uslovljen i određen zakonima općedruštvenog razvoja. Istina o životu, svijetu, o Bogu, o vrijednostima nije mogla biti najedanput, u cijelosti otkrivena. Otkrivanje te istine išlo je postepeno, ovisno o spoznajnim mogućnostima čovjeka i potrebama života.

A sada da bacimo bar letimičan pogled na njegovu misaonu stranu.

Treba ovdje odmah reći, da je period Objave bio ograničen. Ne znamo tačno koliko je taj period vremenski trajao, ali znamo, prema Kur'anu, da je započeo sa Ademom, a završio sa Muhamedom a. s.

Objavom je, kao što smo rekli, otkrivana istina postepeno u mjeri koju su omogućavale date okolnosti i iziskivale potrebe života. Zato je Objava doživjela veliki broj izdanja. Svako slijedeće izdanje značilo je korak dalje u otkrivanju.

Tako se Objava razvijala u jednom kontinuiranom procesu uporedo sa potrebama života i mogućnostima ljudske spoznaje.

Otkrivanje istine putem Objave bilo je ušlovljeno nemogućnošću posredne spoznaje putem razuma. Razvojem društva sve su više rasle mogućnosti ove vrste spoznaje.

Pojava Islama označava početak dominacije razuma i kraj načina neposrednog saznavanja. Kur'an je zato mogao da povjeri razumu dalje otkrivanje istine o svijetu i životu i da mu u tom cilju dade neograničeno- ovlaštenje.

Objava u svom posljednjem izdanju — Kur'an sadrži opće principe i koncepcije, čija je tehnička razrada i primjena ostavljena ljudima. Prema datim okolnostima, potrebama, problemima života i prema razvojnim mogućnostima vršiće se primjena ovih koncepcija. Sama primjena ima obilježje tehničkog pitanja. Oblici praktične primjene islamskih principa ne mogu niti smiju biti vječni. Oni se mijenjaju shodno promjenama života i prilika. Ustanova idžtihada ima upravo taj zadatak da usklađuje primjenu sa razvojem i potrebama društva i da uvijek traži nove i najprikladnije oblike

praktične primjene. U jednoj vjerodostojnoj predaji Muhamed a. s. je upozorio na potrebu pojave obnovitelja u svakom stoljeću, koji bi preživjele oblike praktične primjene islamskih koncepcija zamijenio novim prikladnijim, i koji bi za nove probleme našao odgovarajuća rješenja.

Vrlo značajno je, gotovo revolucionarno to, što Kur'an u primjeni Objave unosi ljudski, društveni faktor i pridaje mu veliki značaj. Ovdje ljudi, koji nisu nepogrešivi, kao i društvene potrebe, koje su vrlo promjenljive, određuju konkretne forme primjene kur'anske misli. U Islamu je tumačenje i primjena Božije riječi, naime, Objave, ljudska stvar. Nema tu ničeg nadnaravnog, višeg, božanskog. Sve zavisi isključivo od pravilne ocjene potreba i prilika vremena u kome se živi. Tu imaju odlučujuću riječ društveni, naučni i tehnički razvoj.

Prema učenju Islama nema nepogrešivih ljudi, pa shodno tomu, nema ni vječnih, apsolutnih rješenja, primjena. Kur'anska misao sadržana u koncepcijama je apsolutna i vječna. Ali njena praktična primjena u datom momentu nema niti može imati takvo obilježje. Primjena je naše, ljudsko djelo, uslovljeno našim mogućnostima i diktirano konkretnim potrebama društva. Jedna od bitnih karakteristika kur'anske misli jeste njena puna otvorenost prema svijetu i životu i njena puna dinamičnost i dijalektičnost. U svim svo-.jim koncepcijama ona ostavlja čovjeku, njegovu razumu, iskustvu i praksi ogromne prostore za potrebna manevrisanja. Ona je samo odredila smjer kretanja i postavila vrlo široke okvire u čijim prostorima postoje beskrajne mogućnosti kretanja i razvoja.

Otvorenost i širina islamske misli jasno se očituje i potvrđuje u svim svojim detaljima. Vidljivo je to u svim njenim koncepcijama. Ostavljena je mogućnost čovjeku, odnosno, društvu da u datom istorijskom razdoblju, u datim okolnostima i prema datim mogućnostima stvara svoju vlastitu predstavu i traži odgovarajuću formu za praktičnu primjenu određene koncepcije. Više je nego očigledno, da takve mogućnosti pruža kur'anska misao. Tu i leži njena dinamičnost i time ona uvijek podstiče na kretanje naprijed.

Pođimo najprije od koncepcije o Bogu. Treba odmah upozoriti da se moramo osloboditi uskog i zatvorenog teološkog shvatanja. Svaka teologija,

pa i islamska, pokušava da nam prezentira određenu predstavu o Bogu. Ukoliko teologija pretenduje na neprikosno-venost svoje postave utoliko se ona zatvara i ograničava prostor daljeg kretanja.

Nepobitna je činjenica, da postoji nešto što predstavlja izvor cjelokupnog pojavnog svijeta, nešto što ga je proizvelo, što ravna, i usmjerava njegove tokove i procese. Niko ne poriče niti može poricati, da je ovaj svijet nastao, da se održava i razvija na osnovu stroge zakonitosti. Svaka i najsitnija pojava i najneznatniji kao i najsloženiji proces ima svoju strogo određenu

formulu, svoj recept. Sve nesumnjivo izvire iz jedne jedinstvene suštine koju niko ne može zanijekati, pa ni materijalističko učenje.

Ja sam već ranije u nekoliko mahova iznio stano-"vište da ateizam znači negiranje samo teološkog, a ne stvarnog Boga kao suštinskog izvora svega. Ovog stvarnog Boga ne niječe nikakvo učenje. Suština spora i razmimoilaženje je uglavnom u nazivu i oznaci atributa.

Kur'an upravo govori o toj suštini kao izvoru svega. On je naziva Allahom. Pripisuje joj određene atribute preko kojih se ona zaista očituje i manifestira u pojavnom svijetu. On govori o Allahu, koji je svemoćan, sveznajući, koji nije postao, neće ga nestati, koji je sve stvorio, upravlja i određuje sve procese i zbivanja, ali ne pokušava da odredi njegovu suštinu. 'Naprotiv, zabranjuje takve pokušaje, jer je suština stvari i zbivanja van naših spoznajnih mogućnosti. Nije za odbaciti mišljenje >po kojem naše znanje ne može doprijeti do same suštine stvari ili do njihovih dubokih zakona. Mi možemo doći samo do spoljašnjeg, iskustvom ustanovljenog, znanja koje nam donekle dopušta da odredimo uslovne odnose. Tako je pojam suštine odbačen, a sa njim i razmišljanje o bitnostima dragim metasociologiji. Razmišljanje o bitnostima na kraju se uvijek vrti oko subjektivnih naklonosti i ne vodi ničemu.

Pokušaji da se našim ljudskim ograničenim spoznajnim mogunostima shvati i definiše prasuština doveli su do različitih predstava o njoj i do negiranja tih predstava. Teologije pojedinih religija koje predstavljaju naše ljudsko subjektivno shvaćanje, pokušale su da pobliže odrede biće suštine, pa su, kako smo istakli, dovele do sasvim suprotnih predstava o tom biću kojeg nazivamo Bogom. Neke teologije predstavijajTT nam ga u vidu čovjeka.

Polazeći od činjenice da našim ograničenim spoznajnim mogućnostima s kojima operišemo u pojavnom svijetu i koje su nam date isključivo radi snalaženja u njemu, ne možemo prodrijeti u suštinu Božijeg bića.

Kur'an nas stalno upućuje na razmišljanje i posmatra-nje pojava, zbivanja i procesa u svijetu, kao manifestaciju njegovih atributa. Bezbrojna su ajeta u Kur'anu, koja nas na to upućuju. »Ne razmišljajte o Božijem biću, jer biste mogli pasti u zabludu. Razmišljajte o-Njegovim djelima«, veli Muhamed a. s.

Prema Kur'anu Bog se očituje i potvrđuje i Njegova se prisutnost osjeća isključivo u svijetu. Što dublje prodiremo u zbivanje i procese pojavnog svijeta, to sve više otkrivamo tu prisutnost. Božiju prisutnost u prirodi možemo otkriti samo putem nauke. Islamsku teologiju u stvari čine prirodne nauke koje nam otkrivaju savršenu zakonitost i ljepotu procesa i tokova zbivanja. U tom pogledu su posebno interesantne znanosti: kemija, fizika, biologija, botanika, zoologija, astronomija, pa i humanističke nauke.

Uostalom vjera u Boga ima mnogo dublji smisao od običnog naučnog saznanja i priznanja o Njegovoj egzistenciji. Ona treba da u ljudski život unese sklad i ljepotu života prirode. U cjelokupnoj prirodi osim čovjeka život se odvija u punom skladu sa Božijom voljom. Tamo nema grijeha, suprotstavljanja Božijoj volji. Sve se odvija po redu i zakonima, receptima i formulama koje je Bog postavio. Priroda je silom svoga bića pokorna Božijoj volji. Izuzetak čini čovjek koji može i da griješi i donekle prkosi i suprotstavlja se Božijem redu-

Vjerom u Boga čovjek se privoljava na poštivanje i udešavanje svoga života prema specifičnom redu koji je postavljen i propisan u punom skladu sa prirodom njegovog bića i položaja u pojavnom svijetu.

Isti smisao imaju i sve druge kur'anske koncepcije. One su u punom skladu sa prirodom ljudskog bića i sredinom u kojoj živi. Neko je mudro rekao: Kur'an je priroda koja govori, a priroda je Kur'an koji šuti.

Daleko bi nas odvelo kada bismo pokušali, da u ovom smislu bacimo bar letimičan pogled na neke osnovne kur'anske koncepcije. Nastojaćemo, da to makar usputno učinimo u slijedećem dijelu ovog napisa.

III

Prvu razradu i primjenu kur'anske misli dao je Muhamed a. s. U periodu od 23 godine, koliko je, kako smo već rekli, trajala Objava Muhamed a. s. je razrađivao principe i koncepcije Kur'ana i na toj razradi izgrađivao prvo islamsko društvo, u svim njegovim vidovima: društvenom, političkom i ekonomskom. Ova primjena označila je početak nove epohe u razvoju ljudske misli. Značila je, isto tako, duboke revolucionarne promjene u svim granama života.

Otvoren je period progresa u kojem razum,, a potom nauka, imaju dominantnu ulogu. Život je postavljen na racionalnom osnovu. On ima svoje zakone po kojima se razvija. Odnos čovjeka prema životu i svijetu je demistificiran. Ne ovisi on više o dobrim i zlim duhovima, koji se mogu udobrovoljiti samo putem kojekakvih čarolija. Život čovjeka, kao i prirode imaju svoje zakone. Ko hoće da živi sretno, da uspijeva u životu, da vlada prirodom i koristi njene blagodati mora upoznati red po kojem se razvija priroda (sunnetullah).

Čovjek je, prema Kur'anu, najveća vrijednost u pojavnom svijetu. Jednim svojim osnovnim elementom vezan je za pojavni svijet, a drugim za viši duhovni svijet. Kao specifična kategorija egzistencije stoji negdje na sredini ljestvice između životinje i viših duhovnih bića — anđela. Njegova vrijednost i prednost dolazi otud što je nosioc spoznaje, što posjeduje moć saznanja. Zbog toga ga je, prema Kur'anu, Svemogući odredio svojim namjesnikom na zemlji, povjerio mu na upravu i korištenje sve što je na zemlji i na nebesima.

I ovdje je Kur'an, kao i kod drugih koncepcija, ostavio čovjeku velike prostore za kretanje. Ostavio mu je punu slobodu da prema potrebama i tehničko--naučnim mogućnostima organizira svoju upravu i vlast nad prirodnim bogatstvima i korišćenje tih bogatstava. Savremeni pokušaji prodora u dubine kosmosa i iskrcavanje na mjesec u punom su skladu sa ovom kur'anskom koncepcijom. Na žalost, ovu koncepciju ne primjenjuju muslimani niti se ona primjenjuje u duhu

islamskog učenja. U svakom slučaju, ni jedno otkriće,. bez obzira na trenutnu zloupotrebu, neće biti suvišno i beskorisno. Sve što priroda pruža namijenjeno je čovjeku i životu. Ono tomu treba da služi. Privremene i česte zloupotrebe ne smiju nas zbunjivati niti obeshrabrivati.

I u svim drugim koncepcijama Kur'an je ostavio velike mogućnosti prilagođavanja u njihovoj primjeni. Koliko je Kur'an u tome otišao daleko najbolje se vidi iz činjenice što čak ni koncepciju namaza i zekata nije precizirao. Ja ovo često podvlačim, jer je zaista vrlo karakteristično za dinamičnost kur'anske misli.

Neminovno se sada postavlja pitanje prave razrade i praktične primjene ovih koncepcija i da li jedna razrada bez obzira čija je, može biti obavezna i za druge, kasnije generacije.

Nije sporno, da ovo pravo pripada svakoj generaciji i da se prenosi s jedne strane na drugu. Nije isto tako, sporno, da razrada jedne generacije ne obavezuje drugu. Idžtihad, ma čiji bio, ne obavezuje druge. To je, kad se radi o kasniiim generacijama. Međutim, kad se radi o razradi Muhameda a. s. i prvih generacija, stvar izgleda drukčije.

Dosada se ta razrada i primjena smatrala neprikosnovenom i obaveznom.

A da li je ispravno dati svim rješenjima i svim oblicima praktične primjene kur'anske misli iz tog perioda takav karakter? Može li se tvrditi da sva ta rješenja imaju vječnu vrijednost? Da nije možda bilo i takvih rješenja koja su bila uslovljena i privremenog, karaktera?

Moramo priznati, da je pitanje vrlo osjetljivo i delikatno, ali i aktuelno i potrebno da se postavi.

Potrebno je odmah napomenuti, da se ne radi o svim rješenjima. Riječ je o rješenjima koja spadaju u nadležnost i domen idžtihada, naime, o rješenjima iz oblasti društvenog života. Rješenje iz oblasti vjerovanja i ibadeta (namaz) ne dolaze u obzir.

Ja smatram da kur'anske koncepcije i principi koji se odnose na društveni, ekonomski i politički život ne mogu imati jedanput za uvijek date razrade i forme primjene. To se odnosi na Muhamedovu a. s. razradu. Mnoga rješenja

u ovoj razradi bila su diktirana i determinisana određenim prilikama, pa ne mogu imati trajnu vrijednost. Zato nam najbolje može poslužiti kao primjer sadekai-fitr. Određeni iznos sadekai-fitra potpuno je odgovarao prvom pustinjskom, siromašnom i primitivnom arapskom društvu. Slično je i sa stopom zekala. 2ivot je u stalnom razvoju, pa su i njegove potrebe, isto tako, u stalnom razvoju. Ako je stopa od 2,50'Vo mogla podmiriti potrebe jednog primitivnog društva u pustinji prije 1400 godina, ili iznos od 400 do 500 starih dinara pokriti potrebe jednodnevne prehrane za jednu osobu, očito je da to danas ni izdaleka ne može. Zbog toga, čini mi se, da ne griješim, kad postavljam pitanje stope zekata i iznosa sade-kai-fitre. Smatram da je to potpuno u duhu kur'anske misli.

Bilo bi sasvim pogrešno misliti da se ovim umanjuje vrijednost Suneta kao jednog od osnovnih izvora islamskog zakonodavstva. Niko ne osporava niti može osporavati važnost prakse Božijeg poslanika i njegovih drugova. To uopće ne dolazi u pitanje. Neosporno je, da Sunet po važnosti zauzima poslije Kur'ana drugo mjesto kao izvor. Ali u čemu se to sastoji? Da li u prihvaćanju svih pojedinosti te prakse kao gotovih rješenja jedanput za uvijek datih, ili prihvaćanja prakse kao načina primjene kur'anske misli na probleme života? U tome je suština ovoga pitanja.

Za nas je Sunet važan kao tumač kur'anskih koncepcija i način njihove praktične primjene. U tom se moramo ugledati i ići tim stopama. Kad npr. Omer ukida dio muellefeti kuluba (dio zekata koji se je davao novoprimljenim u Islamu) i kad obustavlja izvršenje kazne za krađu odsijecanje ruke) u godinama gladi i oskudice, ono što je za nas ovdje bitno i što treba da iz ovog slučaja naučimo jeste Omerov način primjene i shvaćanja kur'anskog teksta, a ne sam propis. Ovdje je posebno značajno i posve bitno uvažavanje okolnosti prilikom primjene jednog principa. Ova-

---

kvim postupkom Omer se nije suprotstavio tekstu Kur'ana, nije ga, kako neki pogrešno misle, derogirao. Sve što je učinio u odnosu na ove propise je samo to da im je u datim okolnostima dao odgovarajuću primjenu. Propis o muellefeti kulubu ostaje i dalje na snazi. Ukoliko se pokaže potreba, on se može primijeniti i reaktivirati.

IV

Kur'anu se prilazilo iz raznih uglova. Komentatori svih boja i pravaca tumačili su Njegovu riječ, teolozi razrađivali njegovu teološku, pravnici pravnu, filozofi filozofsku, sociolozi sociološku, ekonomisti ekonomsku misao. Kur'an je neiscrpan izvor. Predstavlja nadljudsku vrijednost, ljepotu izraza i dubinu misli. On je Božija riječ. U njemu je svako mogao da nađe ono što traži.

Sve dotle dok je Kur'an bio predmet primjene u praksi, dok se živjelo po njegovim direktivama, njegova misao je bila živa i predstavljala je za muslimane pokretačku snagu. Ne bismo željeli da ovdje izričemo slavopojke onome što je ova misao ostvarila, kao što se to obično čini. Držimo da je mnogo važnije, da se vidi stanje ove misli danas i ono što ona obećava i kakav doprinos bi mogla dati u savremenom razvoju.

Vrlo rano se, na žalost, prešlo sa praktične primjene na prazno skolastičko teoretisanje i jalovo mudrovanje. Tako je obustavljen i zakočen dalji stvaralački razvoj kur'anske misli. Ona se okamenila u oblicima prve praktične primjene. Tu, u preživjelim, oko-štanim oblicima stoji uzapčena ova misao preko hiljadu godina. Ona je de facto doživjela samo jednu razradu i jednu primjenu. Njena teološka koncepcija još uvijek stoji u razradi prvih mutekellimmina, pravna u razradi prvih mudžtehida itd.

Bili su to veoma pogrešni i kobni pokušaji, da se dinamična kur'anska misao šablonizira i da se u smislu tih šablona postave okviri za cjelokupni dalji razvoj muslimana.

U tome leži sva tragedija islamskog svijeta. Tu su bili uzroci njegovog pada i svestrane zaostalosti. Traženo je od muslimanskih masa da žive onako kako se živjelo prije hiljadu godina. Pokušali su da tako žive, pa su doživjeli najveću katastrofu.

Danas je sasvim jasno da se više život ne može zadržavati u preživjelim šablonima. Muslimanske mase su dugo čekale i stajale na jednom mjestu. Izgubile su strpljenje. Niko ne silazi s neba da im pomogne. Ne javlja se ni očekivani Mehdija, niti dolazi obećani Isa a. s. Uvjerile su se da su to bila prazna i varljiva obećanja.

Sada je sasvim očito da će muslimani, ako žele da dalje žive kao muslimani i da traže i zauzmu svoje mjesto u savremenom razvoju, morati dati novu

savre-menu razradu i interpretaciju kur'anske misli. To je bio i ostaje glavni zahtjev novijeg islamskog buđenja. Na tome su radili Afganija, Abduhu, Meragija, Šeltut, Ikbal, Rešid Rida, Kevakibija. Na tome sada rade Mev-dudija, Fasija, Hamidullah Behaj, Gazalija, Ebu Zehre itd.

I mi ovdje, u ovom dijelu svijeta, pokušavamo da dademo svoj makar i skromni doprinos u novoj razradi kur'anske misli. Vjerovatno da mi ovdje snažnije osjećamo potrebu za jednom novom savremenijom interpretacijom kur'anske misli nego muslimani u drugim krajevima svijeta. Mi ovdje živimo u direktnom kontaktu sa savremenim evropskim životom. Nas direktni pritisak ovog života prisiljava da se kao muslimani uključimo u njega, i da se služimo njegovim tehnološkim i naučnim dostignućima, ne odstupajući pri tome od osnovnih učenja Islama. U vrlo oštroj formi postavilo nam se pitanje kako da se postavi musliman i kako da se ponaša u savremenom društvu.

Postoji još jedna druga vrsta pritiska. Sve se jače osjeća prisutnost interesovanja naučnih krugova i ustanova da saznaju kur'ansku misao u njegovu originalu. Imali smo već do sada nekoliko takvih zahtjeva od viso-khi naučnih institucija. A na njih treba odgovoriti!

Sunet

Životni put i praksu Muhamedovu a. s. nazivamo Sunetom ili Hadisom. Ovamo spada sve što je Muhamed a. s. rekao, uradio i odobrio. U daljem tekstu mi ćemo za označavanje prakse Božijeg poslanika Muhameda a. s. radije upotrebljavati termin Hadis, jer je mnogo poznatiji i uobičajeniji.

U islamskom učenju Hadis predstavlja veoma važan izvor. Po svom značaju dolazi odmah iza Kur'ana. Taj značaj leži u tome što Hadis predstavlja autentičnu primjenu kur'anske misli. Hadis je u stvari Kur'an u praksi, primijenjen na ondašnje prilike.

Kao što je poznato, Kur'an uglavnom sadrži opće principe i koncepcije, koje je trebalo razrađivati i primjenjivati u praktičnom životu. Bog je, na primjer, u Kur'anu samo općenito propisao namaz i zekat, ne ulazeći u vrlo važne detalje praktične primjene ovih ustanova. Kur'an kaže: klanjajte, dijelite zekat, klonite se alkohola itd. Ali, kako klanjati, koliko puta dnevno, kako dijeliti zekat, koji dio, koje vrste imovine potpada pod zekat, šta sve spada u zabranjena alkoholna pića, koja količina je zabranjena itd., sve su to detalji koji su veoma važni u primjeni i razradi pomenutih propisa, a koje je Hadis

objasnio i dao im određeni oblik primjene. Muhamed a. s. je odredio formu, vrste i vrijeme namaza, pokazao kako se on praktično obavlja, propisao procenat zekata, način davanja itd.

Kur'an i Hadis čine gotovo jednu cjelinu. Teško je odvojiti jedno od drugog, isto onako kao što je teško odvojiti praksu od teorije. Jedno drugo dopunjuje i kompletira.

Period Objave je u stvari period nastanka Hadisa. Dvadeset i tri godine Muhamed a. s. je primao Objavu, razrađivao je i praktično primjenjivao, izgrađujući novo društvo i rješavajući tekuće probleme toga društva. U toku više od dvije decenije, u jednom vrlo burnom, dinamičnom i revolucionarnom razvoju, primjenjujući principe i koncepcije Kur'ana, Muhamed a. s. je mnogo toga rekao, uradio i odobrio. U takvom periodu nastala je i razvila se veoma bogata praksa koja je obilovala neobično velikim brojem događaja, promjena, sukoba itd. Rađalo se novo društvo, koge je u svim svojim oblastima postavljeno na nove osnove. Trebalo se u potpunosti obračunati sa idolatrijom (širkom) i džahilijetom, a sa jevrejstvom i kršćanstvom pronaći modus vivendi i način koegzistencije.

Kao nosilac Objave, njen tumač i primjenjivač, Muhamed a. s. je bio glavni akter svih ovih zbivanja. On 'je bio inspirator, pokretač i usmjerivač cjelokupnog zbivanja. Za najmanji detalj toga veoma bogatog i burnog zbivanja neposredno je vezano aktivno učešće Muhameda a. s., bilo putem riječi, djela ili sagla-snosti. Aktivno, učestvujući u svim događajima Muhamed a. s. je upućivao, izdavao direktive, držao govore, tumačio Božije riječi, pozivao druge u Islam, pisao poslanice, ugovore, povelje itd.

Na taj način je, eto, nastala velika riznica ogromnog materijala kojeg nazivamo Hadis, a koji obuhvaća cjelokupni život Božijeg poslanika u periodu Objave.

U izučavanju ovog materijala najveće poteškoće dolazile su otud što se ovo ogromno duhovno blago nije odmah bilježilo i sakupljalo. Tek u trećem stoljeću po 'Hidžri izvršena je kodifikacija, sakupljanje i popis Hadisa. Tada su nastale poznate hadiske zbirke, njih šest — Kutubi sitte.

II

Bez obzira na određena opravdanja i razloge ne-bilježenja Hadisa za vrijeme Muhameda a. s., o čemu ćemo kasnije govoriti, mora se reći da je to omogućilo i stvorilo povoljne uslove za pojavu apokrifnih, lažnih hadisa. Podmetanje i izmišljanje apokrifnih ha-disa, čini se, počelo je još za života Muhameda a. s. Na to očito upućuje veoma vjerodostojni hadis »Ko svjesno i namjerno nalaže na mene i pripiše mi nešto što ja nisam rekao, neka se spremi, čeka ga mjesto u paklu.« Navodi se da je ovaj hadis Muhamed a. s. izrekao povodom jednog slučaja u kojem je ustanovljen jedan apokrifan hadis. Poslije smrti Muhameda a. s. mogućnosti širenja i izmišljanja lažnih hadLsa bile su mnogo veće. Po nekim znacima ova pojava je nekada zauzimala zabrinjavajućeg rnaha, tako da je postala masovna. U tom smislu vrlo karakterističan je navod Muslima. On, naime, bilježi, da je Ibni Abas jednom prilikom rekao: »Mi smo ranije, kada se nije nalagi-valo na Božijeg poslanika, vrlo rado prenosili njegove hadise. Međutim, kada su se na veliko pojavili lažni hadisi i prosto se više nije znalo koji je hadis vjerodostojan, a koji apokrifan, lažan, prestali smo sa predajom i prenošenjem, da bismo na taj način spriječili ili bar umanjili ovo zlo.« U jednom drugom podatku navodi se da je Bešir Adevi došao Ibni Abasu i počeo mu citirati hadis na što se Ibni Abas nije nimalo osvrtao niti tom prenošenju poklanjao bilo kakvu pažnju. Kada je Bešir takvom držanju prigovorio, Ibni Abas mu je rekao, da je ranije vrlo rado slušao takve priče, ali sada od toga prima samo ono u što je siguran, jer je pojava apokrifnih hadisa vrlo raširena.

Još povoljnija klima za lažne hadise nastala je osvajanjem raznih krajeva i naroda, kada je islamsko društvo predstavljalo konglomerat ljudi koji su pripadali raznim vjerama, narodima i pokrajinama. Brzina islamskih osvajanja i širenja Islama nije ostavljala dovoljno vremena da se Islam učvrsti u dušama ljudi. U prvoj islamskoj zajednici bilo je i takvih ljudi koji su samo prividno primili Islam i tako se kamuflirali.

Takvi su koristili svaku priliku da na razne načine zadaju udarac Islamu. Kada to nisu mogli činiti otvoreno, nisu se ustezali od upotrebe najperfidnijih i naj-podlijih metoda i sredstava, pokušavajući da u islamska učenja unesu svoja nakaradna shvaćanja i vlastite zablude. Činilo im se da im za to hadis pruža vrlo povoljnu šansu. Tu šansu oni su zaista i koristili. Zabilježeno je da je Abdulkerim Avdža, porijeklom Per-zijanac, koji je bio

osumnjičen kao manihejac, priznao da je namjerno lažno pripisao Muhamedu a. s. četiri hiljade apokrifnih hadisa koje je sam izmislio. Obim raširenosti apokrifnih hadisa najbolje će nam pokazati činjenica što Buharina zbirka hadisa sadrži oko 7 hiljada hadisa, od čega ima 3 hiljade opetovanih, što znači da ona sadrži u stvari samo 4 hiljade hadisa. Navodi se da je Buharija odabrao ove hadise, između hadisa koji su se prenosili i prepričavali predajom u njegovo doba. Podvlačimo, iz 600 hiljada hadisa Buharija je odabrao 4 hiljade kao vjerodostojne za koje se može vjerovati da ih je izrekao Muhamed a. s. Sve druge je odbacio kao apokrifne, nevjerodostojne.

Povoljnu klimu za apokrifne hadise stvarala su i politička neprijateljstva, najprije, između Alije i Ebu Bekira, Alije i Muavije, Abdulah Ibni Zubejra i Abdul-melika, zatim između Omejevića i Abasovića. Svaka strana je pokušavala da lažnim hadisima dokaže svoje pravo.

Ne manje povoda za lažne hadise dale su razne apologetske i pravne škole u nastojanju da svaka od njih opravda svoje stanovište. U tome se išlo tako daleko, da su se u tu svrhu izmišljali hadisi sa lažnim senedom i sadržajem.

Ne smijenio zaboraviti da su rivalstva između pojedinih plemena, naroda, kao i između Arapa i neara-pa, takođe, omogućila nastajanje i širenje lažnih hadisa. U takve povode možemo ubrojiti isticanje prednosti pojedinih mjesta, poglavlja i ajeta iz Kur'ana.

Treba spomenuti da je bilo i takvih ljudi, koji su iz plemenitih pobuda izmišljali hadise u svrhu promi-

---

canja određenih korisnih ideja i podsticanja ljudi na dobra djela, odnosno, odvraćanja hrđavih djela (tergib i terhib).

III

Bilo je sasvim razumljivo što je ovakva situacija hadisa počela da izaziva osobitu zabrinutost kod odgovornih faktora, tim prije što se radi o jednom od osnovnih izvora islamskog učenja.

Još ranije počelo se razmišljati o tome. Bilo je prijedloga da se sakupe i popisu hadisi i da se po jedan primjerak zbirke pošalje u pojedine krajeve. Biće da se zbog poteškoća, koje su stajale na putu sakupljanja, nije lako odlučivalo na ovaj posao. Muhamed a. s. je ostavio iza sebe oko 114 hiljada ashaba koji su se razišli po raznim krajevima i prenosili ono što su čuli od Božijeg poslanika.

Osim toga, zna se, da je Muhamed a. s. bio zabranio pisanje hadisa iz bojazni da ne bi ušlo u Kur'an nešto što nije Objava.

Zbog toga su se, poslije njegove smrti, ashabi ustručavali, da se odluče na takav posao, bojeći se da ne bi pojedini ljudi izjednačili Hadis sa Kur'anom. Navodi se, da je Omer, kada su mu predlagali popis hadisa, odgovorio, da to ne može prihvatiti, jer se boji da ne bi zbog toga Kur'an bio potisnut, kao što se dogodilo kod ranijih naroda koji su uz Božiju Objavu pisali i druge stvari, koje su kasnije potisnule u pozadinu i bacile u zaborav Božiju riječ.

Međutim, s druge strane, postojala je opasnost da se Hadis ne izgubi i potpuno zaboravi izumiranjem generacija koje su ga nosile u pamćenju. Izgleda da je to najbolje shvatio Halifa Omer Ibni Abdulaziz početkom drugog stoljeća po Hidžri. On je izdao nalog svojim namjesnicima u pojedinim mjestima da izvrše popis hadisa, koji se tamo prenose i pamte.

Od tog trenutka, uglavnom, počinje veoma složen i vanredno krupan proces sakupljanja i popisa hadisa. Ova akcija se razvila u niz naučnih disciplina, koje su iz raznih aspekata izučavale hadis. Trebalo je mnogo napora i smišljenog rada, da bi se pronašao način kako

bi se moglo ustanoviti koji je hadis vjerodostojan, a koji nije. Bilo je došla teško nakon dvije stotine godina poslije smrti Muhameda a. s., uz postojanje ogromnog broja lažnih hadisa, ustanoviti šta je stvarno Muhame-dovo, a šta nije, a to se moralo ustanoviti, jer se radi o vjeri čiji propisi ne smiju biti temeljeni na nesigurnim izvorima. Ne dopušta nam ni vrijeme ni prostor jedne rasprave, kao što je ova, da se upuštamo u iznošenje bar osnovnih podataka o instrumentima za ustanovljenje i utvrđivanje vjerodostojnosti hadisa. To, kao što smo rekli, predstavlja posebnu granu znanosti. Danas, u nekim zemljama, postoje visoki instituti, posebni fakulteti sa postdiplomskim studijama, na kojima se izučava hadis. I u našim krajevima

ranije su postojale specijalne škole, koje su se bavile izučavanjem Hadisa — Darul-hadis.

Reći ćemo samo to, da su muhadisi postavili vrlo stroge kriterijume kod ispitivanja vjerodostojnosti jedne predaje. Temeljito i vrlo kritički ispitani su i izučeni prenosioci predaje (ravije). Predaja (sened) i sadržajna (metn) vrijednost i vjerodostojnost svakog hadisa je najstrožije, uz svu naučnu i vjersku odgovornost, potpuno ispitana i istražena. Kod svakog hadisa označen je stepen njegove vjerodostojne vrijednosti. Na osnovu toga su hadisi razvrstani u odgovarajuće kategorije, o čemu se opširno govori u posebnoj hadiskoj naučnoj disciplini, »Mustalehul Hadisu«.

Kao plod jednog veoma složenog i odgovornog naučnog rada nastale su poznate hadiske zbirke. Među njima su najpopularnije šest zbirki-kutubi sitte: Buha-rija, Muslim, Ebu Davud, Tirmizija, Nesaija i Ibni Ma-dže. Postoje još dvije: Musned Imami Ahmeda Ibni Ilambela i Muvetta Ibni Malika.

Prema stepenu vjerodostojnosti na prvo mjesto dolazi Buharijina zbirka, zatim Muslimova, pa onda Muvetta Imami Malika. To bi bila prva kategorija. U drugu kategoriju spadaju ostale zbirke.

Uglavnom, sve su ove zbirke nastale u trećem stoljeću po Hidžri. To će se najbolje vidjeti ako spo-

---

menemo datume smrti njihovih autora. Buharija 256, Muslim 261, Tirmizija 279, Ebu Davud 275, Ibni Ma-dže 275, Ahmed Ibni Hambel 241.

Najveći broj hadisa sadrži Hambelov Musned. Tvrdi se da njihov broj dostiže cifru od 40 hiljada. Kažu da je taj broj izabrao iz 750 hiljada hadisa koje je bio sakupio. Navode da je Sujutija pokušao da sakupi sve hadise. Umro je prije nego je završio sakupljanje. Ostavio je iza sebe oko 100 hiljada sakupljenih hadisa. Vjerovao je da ih je još toliki broj ostao, jer je govorio da bi moglo biti oko 200 hiljada hadisa.

Buharijina zbirka je najvjerodostojniji i najvažniji izvor poslije Kur'ana. Sakupljene hadise slušao je pred hiljadu svojih učitelja i uzeo ih od oko 70 hiljada ravija. Buharija je, kako navode, znao napamet 100 hiljada hadisa i 200 hiljada lažnih.

IV

Da bismo bolje shvatili ulogu i značaj Hadisa kao izvora za islamske propise, neobično je važno rasvijetliti ličnost Muhameda a. s. Posve je potrebno saznati, kako Kur'an gleda na njegovu ličnost, njegovu ulogu i misiju, te kako je on sam gledao na sebe i kako se postavljao i ponašao.

Kuran je u tome posve jasan i određen. On kategorički odbacuje svaku pomisao da bi Muhamed a. s. posjedovao neku nadnaravnu moć. Na bezbroj mjesta u Kur'anu se utvrđuje i potvrđuje njegovo ljudsko porijeklo i njegova ljudska priroda. Bog mu naređuje: »Reci, ja sam zaista samo čovjek kao i vi. Meni je objavljeno da je Bog jedan... »(Poglavlje Kehf, ajet 110)« I oni rekoše: »Mi ti nećemo vjerovati dok nam iz zemlje ne proizvedeš vrelo, ili dok ne budeš imao vrt od hurmi i grožđa, pa da kroz nj provedeš rijeke da teku, ili dok ne oboriš nebo kako ti tvrdiš na nas u komade, ili dok ne dovedeš Allaha i meleke kao jamce, (za ono što tvrdiš), ili dok ne budeš imao kuću od zlata, ili dok se ne uspenješ na nebo. Mi nećemo vjerovati tvome uspinjanju dok nam ne spustiš jednu knjigu koju ćemo mi čitati. »Reci: Slava mome Gospodaru, jesam li

ja išta drugo osim čovjek — poslanik«. Ljude ne sprečava da vjeruju kada im dođe uputa osim da kažu: »Zar ju Bog poslao čovjeka poslanika-«. Reci: »Da su na zemlji meleki koji hodaju smireni, Mi bismo njima spustili s neba meleka poslanika« (Isra, 90—95).

Zna se da Muhamed a. s. nije nikada tvrdio da je neko više nadnaravno biće sa nadnaravnim moćima. Oštro je odbijao sve takve počasti. Veoma srdito je ukorio jednoga čovjeka koji je htio da klekne pred njim. Rekao mu je: »Ne smiješ to činiti. Ja sam čovjek, ja sam sin beduinke, koja se hranila osušenim mesom«. Ahmed Ibni Hambel navodi u Musnedu, da je Muaz Ibni Džebel, kada se je povratio iz Jemena, jednom prilikom predložio Muhamedu a. s. da prihvati pozdrav ljudi u vidu sedžde, jer je vidio u Jemenu kako ljudi na taj način iskazuju poštovanje prema svojim velikanima. Kako prenosi Muaz, Muhamed a. s. je ovaj pred-log kategorički odbio rekavši: »Ne smijete me obožavati kao što kršćani obožavaju sina Mejremina«.

Islamska koncepcija o Bogu, isključuje svaku vrstu kulta. Bog je jedini, kome pripada svetost, obožavanje, savršenstvo i nepogrešivost. Između Boga i čovjeka nema posrednika. Neotuđivo je i neprikosnoveno pravo svakog čovjeka da se direktno obraća Bogu. Posredništvo Islam označava teškim grijehom — širkom.

U tom pogledu veoma je značajno napomenuti da je Omer, kada su ga obavijestili, da se ljudi okupljaju oko drveta gdje su ashabi ponovo izrazili punu odanost Božijem poslaniku, naredio da se to drvo posi-ječe. On se pobojao, da se vremenom ne stvori kult oko toga drveta, da primitivni ljudi ne budu počeli pripisivati tome drvetu neke moći i ulogu posrednika.

Karakteristično je njegovo držanje prema Hadžr--el-Esvedu. Kad je jednom prilikom prolazio pokraj njega rekao je: »Tako mi Boga, da nisam vidio Božijeg poslanika kako te ljubi, ja te nikada ne bih poljubio. Ti si kamen koji ne može sam od sebe ni koristiti, ni štetiti.«

Omer je smatrao da je okupljanje oko drveta i ljubljenje kamena nespojivo sa islamskim vjerovanjem

---

u Boga, koje oslobađa čovjeka od svih vrsta kultova i na taj način diže ljudsko dostojanstvo na jedan viši nivo.

Još snažnije je potvrđena ljudska priroda Muhamed a. s. prilikom njegove smrti. Naime, u momentu kada je Muhamed a. s. umro bilo je ashaba koji su bili toliko šokirani i pogođeni teškim bolom, da nisu htjeli da prime ovu smrt kao činjenicu, jer Muhamed a. s. ne može i ne smije umrijeti. Bili su počeli o tome javno govoriti i lansirati ovu tvrdnju među svijet. Vrlo lako se iz ovoga mogao stvoriti mit i kult o Muhame-dovoj besmrtnosti. Međutim, intervencijom Ebu Bekira sve je postavljeno na svoje mjesto. Govorio je pred okupljenim svijetom i rekao: »Ljudi, ko je obožavao Muhameda, Muhamed je, eto, mrtav. Ko obožava Boga, Bog je živ i neće nikada umrijeti.« Zatim je citirao kur'ansko aje: »Muhamed je bio samo Božiji poslanik. Prije njega su bili i nestali Božiji poslanici. Zar ćete, ako on umre, ili bude ubijen, napustiti vjeru. Bogu time ne biste nanijeli nikakve štete.«

Muhamed a. s. je, piema tome, čovjek. Nadnaravno u njegovoj ličnosti i njegovu životu svodi se isključivo na Objavu, što se na više mjesta u Kur'anu podvlači. To se jedino ubraja u njegova čuda. Samo se za Kur'an može sigurno tvrditi da predstavlja Muhame-dovu mudžizu.

Mislim da će nam sada biti mnogo lakše shvatiti prirodu i smisao Hadisa, njegov odnos prema Kur'anu. Prije svega potrebno je odgovoriti na pitanje, da li je Hadis plod idžtihada ili Objave? Da li je Muhamed a. s. u onom što nazivamo hadisom postupao po svom rasuđivanju, i nahođenju i na osnovu svojih zaključaka, ili po nadahnuću, Objavi?

Moramo odmah reći, da je bez osnova tvrdnja da je Hadis djelo jedne vrste objave i da se Muhamed u svemu upravljao nadahnućem i inspiracijom, dobije-nom neposredno od Boga. Isto tako je bez osnova pozivanje u tome na ajet: »ve ma jantiku anil heva — »On ne govori proizvoljno, od sebe.« To što govori je Objava, koja mu je objavljena. Ovdje se msili na

Kur'an, jer su Muhamedu a. s. protivnici prigovarali •u vezi Kur'ana, koji im je dostavljao i tumačio, a za kojeg su oni tvrdili da ga on izmišlja.

Očito, ni Muhamed a. s. nije pripisivao hadisima karakter objave. To se jasno vidi iz zabrane popisivanja hadisa. On je u tome polazio od činjenice da je Kur'an Božije djelo, a hadis ljudsko — njegovo. Da nije ovako gledano na Hadis sigurno bi bio naredio njegovo popisivanje, kao što je to učinio u odnosu na Kur'an. Muhamed a. s. je time jasno ukazao na to, da na njegovu praksu treba gledati kao na ljudsko djelo koje je nastalo u određenom vremenu i pod određenim uslovima, jer sve što je ljudsko podliježe zakonima ljudskog razvoja. Čak se i objava prilagođavala stepenu društvenog razvoja... Otuda njeno objavljivanje u više izdanja. Svaka slijedeća objava predstavljala je novo prošireno izdanje prethodne.

Tako su se smjenjivale objave sve do posljednje. Božija misao našla je svoj puni, savršeni i definitivni izraz u Kur'anu, kao posljednjem izdanju Objave.

U razvoju Božije misli objavljivanjem Kur'ana otvoren je novi period. U predkuranskom periodu Božija misao prilagođavala se putem nove Objave. Međutim, sada, u eri koju je Kur'an otvorio vrši se to putem načina primjene koji se mijenja prema potrebama vremena. Kur'anski principi i koncepcije ostaju nepromjenjivi, jer sadrže apsolutne vrijednosti i istine, ali se njihova

praktična primjena, naime, forme i instrumenti te primjene, mijenjaju, prema zahtjevu razvoja, jer je ljudsko društvo u stalnom dinamičnom kretanju. To kretanje se ne bi smjelo zaustaviti, svodeći njegove tokove u određene stalne i ne-promcnjive šablone. Zato je Muhamed a. s. nagovijestio da će se u svakom stoljeću morati pojaviti obnovitelj koji će kuranskoj misli dati novu primjenu. U tom smislu u Islamu postoji vrlo značajna ustanova idžtihad, čija je funkcija primjena islamske misli i istraživanje najprikladnije i najbolje odgovarajuće forme primjene u datom vremenu i datim uslovima života.

Nesumnjivo, Muhamed a- s. dao prvu i najauten-tičniju razradu i primjenu islamske misli. Ova razrada je upravo ono što mi nazivamo hadisom i što želimo da mu ovim napisom odredimo pravo mjesto i ulogu u razvoju kur'anske misli.

Već smo rekli, da je hadis djelo Muhamedovo a. s. i da nije plod Objave. Imamo zbog toga dovoljno razloga vjerovati i tvrditi da je Muhamed a. s., razrađujući i primjenjujući kur'ansku misao, djelovao kao mudžte-hid. Ako tu treba govoriti o nekom nadahnuću, onda je to samo nadahnuće kur'anskom mišlju koju je najsnažnije doživljavao i kojom je njegovo čitavo biće bilo prožeto.

Čini nam se, da ne bismo pogriješili, ako bismo Hadisu dali status idžtihada. Pri tome se mora imati u vidu način predaje. Ova je činjenica vrlo važna u određivanju statusa Hadisa. Na nju se mora misliti, jer predstavlja veoma bitan elemenat u ovom pitanju. Ne smije se, kad je riječ o određivanju ovog statusa zanemariti činjenica da je izvršen popis hadisa tek u drugoj polovici trećeg stoljeća po hidžri, kao što smo to ranije naveli. Vidjeli smo, da je iz nekoliko stotina hiljada odabrano samo po nekoliko hiljada. Utvrđeno je u hadiskoj nauci, da samo mutevatir predaja daje stopostotnu sigurnost u vjerodostojnost Hadisa. Međutim, takvih hadisa gotovo nema nikako. Navodi se, da bi Hadis »inne mel a'malu bin nijjat« mogao biti mutevatir. Svi ostali su nam saopćeni pojedinačnom predajom (Ahađ), što niukom slučaju ne isključuje mogućnost nevjerodostojnosti, a što, opet, s druge strane ne obavezuje na prihvaćanje. Ebu Hanifa je u tom pogledu bio vrlo

oprezan. Prema ahad predaji bio je dosta kritičan. U mnogim slučajevima se nije služio ovakvim Hadisima. Radije je upotrebljavao analogiju.

Postoji još jedan, mnogo važniji razlog, koji nas gotovo sili da Muhamedovoj praksi dademo obilježje idžtihada.

Naime, ne može se nikako poreći, da Muhamedova razrada i primjena islamske misli nije bila uslovljena i determinisana potrebama, problemima i uslovirna da-

tog istorijskog trenutka. Muhamed a. s. je primjenjivao islamske koncepcije i principe na određenu sre-dinu u određenom vremenu. Forme takve primjene .morale su biti prilagođene takvoj sredini i odgovarati nivou društvenog razvoja. Inače, ne bi mogle biti •sprovođene niti prihvaćene. Muhamedova a. s. razrada postavljala je temelje jednom novom društvu u prvoj fazi svog razvoja, vodeći računa o svim okolnostima, -U kojima se nalazilo to društvo. Upravo u tome i leži -njegov velik uspjeh. Vanredno dobro je poznavao tokove i zakone razvoja, pa se znao u njih uključiti. Bio je pun realizma, svjestan da živi na zemlji da mora poštovati njene zakone. Njegovo ponašanje i njegov odnos prema životu najbolje potvrđuje njegovu ljudsku prirodu.

Mislim, da ćemo se svi složiti u tome da ovako •uslovljene i determinirane forme primjene islamske misli, ne mogu biti vječne i nepromjenjive. Moramo prihvatiti kao nepobitnu činjenicu da je primjena islamskih koncepcija i principa stvar idžtihada, naime, stvar ljudske ocjene. Oblici praktične primjene se mijenjaju i prilagođavaju stvarnim potrebama vremena i •društvenog razvoja. To važi i za Muhamedovu primjenu, ukoliko se tiče oblasti života. Od ovoga se izuzimaju oblasti ibadeta i akaida.

Ne može se nikako prihvatiti mišljenje da je razrada islamske misli pravo samo Božijeg poslanika. Islamska misao koja je u Kur'anu izražena i formuli-sana u vidu općih koncepcija i principa može biti valjana i savremena za sva vremena i sve prilike jedino putem njene razrade i primjene u svakom isto-rijskom trenutku. Pravo razrade ne može biti ograničeno na bilo koju generaciju, pa ni na Muhamedovu, jer je svaka primjena i razrada, kao što smo već napomenuli, uslovljena prilikama koje su je izazvale i determinirale. To važi i za Muhamedovu a. s. razradu. Na to nas najbolje upućuje Omerov slučaj sa muellefetul kulubom. Kur'an je,

naime, odredio da se zekat •raspoređuje u osam fondova. Jedan od tih fondova jeste muellefetul kulub. Prema Fikhu u muellefetul

---

kulub spadaju oni koje iz raznih razloga treba ojačati u Islamu i privući muslimanskoj zajednici. Muhamed a. s. je na osnovu ove kur'anske odredbe bio propisao i odredio izvjesna davanja iz pomenutog fonda većem, broju ljudi. Oni su tu pomoć dobijali sve dok je bio živ Muhamed a. s. Poslije njegove smrti obratili su se Ebu Bekiru, kao halifi, da im potvrdi ovo pravo, i da im se i dalje isplaćuje pomoć. On ih je uputio Omeru, koji je kategorički odbio da takvu pomoć dalje isplaćuje s motivacijom da Islamu više nisu potrebni takvi muslimani, koji se za pare kupuju. Dodao je da je Islam ojačao, da mu višu nisu potrebni takvi muslimani, upozoravajući tim povodom na kur'anske riječi:. »Reci, istina je od vašeg Gospodara. Ko hoće neka vjeruje, a ko hoće neka ne vjeruje.«

Halifa Ebu Bekir se saglasio sa ovim stavom, kao što su se kasnije saglasili Osman, Alija i svi drugi ashabi.

Ovo je eklatantan primjer jednog savršeno ispravnog shvaćanja primjene islamskih principa. Omer je-veoma pravilno ocijenio, da ne postoji više nikakav opći, islamski interes koji bi zahtijevao dalje pomaganje ove vrste muslimana- Sasvim bi bilo pogrešno shvatiti ovaj Omerov postupak kao dezavuisanje i negiranje onog što je bio odredio Muhamed a. s., pa čak što je bio odredio i propisao Kur'an. Riječ je o izmjeni situacije. Pomoć u jednom određenom trenutku bila je sasvim opravdana i potrebna. U drugim izmijenjenim prilikama ona je izgubila opravdanje.

Ovim dalekosežnim primjerom Omer je pokazao-put kojim je trebalo ići u primjeni i razradi islamskih principa. Njegov stav nam nedvosmisleno govori o tome da je Muhamedova a. s. primjena bila uslovljena datim okolnostima i da sve njegove takve odredbe mogu biti u drukčijim prilikama podvrgnute izmjenama, jer se radi o idžtihadu.

Po našem dubokom uvjerenju ima još dosta odredaba iz prve primjene koje su silom prilika prevazi-đene i koje je trebalo još ranije ponovo razmotriti. ML smo već odavno postavili pitanje visine sađekai-fitce.

Ne bez osnova, smatramo da raniji način određivanja ove visine ne odgovara potrebama našeg vremena. Neopravdano je uzimati pustinjski beduinski život iz sedmog stoljeća kao osnov za određivanje potrebe savre-menog čovjeka. Ako je beduin u arapskoj pustinji prije 14 vijekova mogao podmiriti svoje dnevno izdržavanje iznosom od od 500 dinara, treba sasvim sigurno znati. da o tome osnovu danas ne može biti ni govora.

V

Ovaj način prilaza Muhamedovoj a. s. praksi ne bismo smjeli shvatiti kao umanjivanje vrijednosti i značaja Hadisa. Naprotiv, takav odnos prema Hadisu daje mu mnogo veću i trajniju vrijednost. Time on postaje ižv i dinamičan mehanizam koji je u stalnom kretanju i razvoju. Kada bismo ga gledali u okoštanim. zatvorenim i prvobitnim, zaleđenim formama praktične primjene, tada bismo mu sigurno iskopali grob. Najtragičnije je u današnjem razvoju što smo više gledali na riječi i slova nego na misao i duh, više smo vodili računa o formi nego o suštini-

Kad govorimo o Hadisu kao izvoru šeriatskih propisa, za nas je bitan način kako je Muhmaed a. s. prilazio primjeni i kako je razrađivao islamsku misao, a ne sama razrada i primjena. Za nas su bitne one osnovne intencije, duh, smisao, i krajnji cilj kojeg je Muhamed a. s. shvaćao i kojem je težio u primjeni nekog islamskog principa, a ne forma primjene, jer je ona promjenljiva. Ako se u određenim uslovima kroz konkretnu formu postiže cilj, ne znači to da se u drugim okolnostima taj cilj može ostvariti kroz istu formu.

Neosporno je, da je Muhamed a. s. najdublje shvaćao i doživljavao kur'ansku misao, njene osnovne intencije, smisao i težnje. U svojoj primjeni pronašao je naj-adekvatnije forme koje osiguravaju najveće njeno ostvarenje, koje su dozvoljavale ondašnje prilike. Mislimo da je svakome jasno da su forme praktične primjene u Muhamedovo a. s. doba morale biti drukčije nego danas. Hadis nas, prema tome, upućuje kako se primjenjuje islamska misao. Muhamed a. s. je u tom pogledu najveći naš učitelj.

Islamsko vjerovanje

»Islam se temelji na pet osnovnih obaveza: očitovati da postoji samo jedan Bog, a da je Muhamed a. s. Njegov poslanik, obavljati salat (namaz), davati zekat, postiti mjesec Ramazan i obaviti hadž«.

Hadis

Pokušaćemo da u nizu napisa malo detaljnije obradimo pet osnovnih principa Islama, koje je Muhamed a. s. obilježio kao takve u gornjem hadisu.

Počećemo najprije od principa, koji čini osovinu oko koje se kreće cjelokupno učenje Islama, a to je princip apsolutnog monoteizma, koji je najbolje izražen u formuli:

Nema drugog boga osim Allaha. On je Jedan i Jedini. »Reci Allah je Jedan. On je onaj, kome se sve obraća. Nije nikoga rodio, niti je Njega ko rodio. Njemu nije niko ravan«. (Poglavlje Ihlas). »-Reci Da li da ja uzmem za prijatelja nekog drugog mimo Allaha, Stvoritelja nebesa i zemlje, a On je onaj koji hrani svakoga, a Njega niko ne hrani. Reci: Meni je naređeno, da budem prvi od onih, koji su primili Islam. I nipošto ne budi od onih, koji Bogu pripisuju druga!« (En'am, ajet 14). »Reci: Zaista, moj namaz, i moje obožavanje, i moj život, i moja smrt, pripadaju samo Bogu, Gospodaru svjetova. On nema druga. To je meni naređeno i ja sam prvi musliman. Reci: Zar ću ja tražiti drugog Boga za gospodara mimo Allaha, a On je Gospodar svega?« (En'am, 163—164).

Vjera u Jednog Jedinog Boga bila je osnov svih ranijih objava: »Mi smo poslali Nuha njegovu narodu, pa im je on rekao: O moj narode, obožavajte Allaha!

Vi nemate drugog boga osim Njega. Ja se bojim, da ćete biti kažnjeni na Sudnjem danu!« (A'raf, 58). »Poslali smo narodu Ad njihova brata Huda. On im reče: O narode moj, obožavajte Allaha! Vi nemate boga osim Njega, pa zar se ne bojite?« (A'raf 64). »Poslali smo narodu Semud njihova brata Saliha. On im je rekao: O moj narode! Obožavajte Allaha! Vi nemate Boga osim Njega. Već vam je došao dokaz od vašeg Gospodara!« (A'raf, 72). »Mi smo poslali Med'jenu (stanovnicima grada Med'jena) njihova brata Šuajba. On im je rekao: O moj narode! Obožavajte Allaha! Vi nemate boga osim Njega. Došao vam je dokaz od vašeg Gospodara •..« (A'raf, 84) »I da li ti je stigla vijest o Musa-u? Kada je ugledao vatru, te rekao svojoj obitelji: Stanite, ja sam sigurno ugledao vatru! Možda ću vam od nje donijeti glavnju, ili ću tamo kod vatre naći nekoga, ko će me uputiti pravom putu. Pa pošto Musa dođe vatri, začu glas: »O Musa! Zaista sam Ja tvoj Gospodar. Skini obuću! Ti si, zaista, u svetoj dolini Tuva! I Ja sam te odabrao za

poslanstvo, pa slušaj šta ti se objavljuje! Uistinu sam Ja Allah! Nema boga osim Mene, pa me obožavaj i obavljaj namaz, da Me se sjećaš!« (Ta-ha, 9—14). »Kad Allah reče: O Isa, sine Merjemin! Jesi li ti rekao ljudima: Prihvatite mene i moju majku kao dva boga mimo Allaha? Isa reče: Ti si čist od onog što ne doliči! Kako ću ja reći ono, što nije istina? Da sam ja to rekao, Ti bi to znao! Ti znaš šta je u meni, a ja ne znam šta je kod Tebe. Ti najbolje znaš sve ono što je neviđeno. Ja im nisam rekao ništa drugo osim ono, što si mi Ti naredio. Rekao sam im: Obožavajte Boga, moga Gospodara i vašeg Gospodara. Bio sam im svjedok, dok sam bio među njima, a pošto si mi dušu uzeo, Ti si im ostao promatrač. A Ti si svjedok svačemu!« (Maide, 119—120).

U posljednjem izdanju Objave — Kur'anu, vjera u Jednog Jedinog Boga dobija takvo određenje, takvu dinamičku formu kakvu je u osnovi nemoguće zanijekati.

Prije nego pređemo na razmatranje kur'anskog učenja o Božijoj egzistenciji, treba napomenuti da for-

---

mula kelimei šehadeta sadrži dva vrlo važna elementa: negiranje postojanja više bogova (politeizam) i očitovanje postojanja samo jednog Boga monoteizam). Ne mislimo se ovdje zadržavati na prvom elementu. Iako je pagansko vjerovanje (idolatrija) bilo vrlo aktuelno u prvo doba pojave Islama, sada je ono, bar u klasičnom svom obliku, potpuno prevaziđeno. Više se ne može ozbiljno postaviti pitanje postojanja više božanstava. Takva pitanja su zaista stvar prilično davne prošlosti. Čitav savremeni razvoj, sva naučna dostignuća i sva znanost nedvosmisleno upućuju na integralnu jedinstvenost svijeta, na punu jedinstvenost suštine i izvora toga svijeta. U svijetu, kako otkriva i utvrđuje nauka postoji samo jedan red i jedna zakonitost. Svaka pojava, svi procesi, svako nastajanje i nestajanje, rađanje i umiranje, ima svoju određenu formulu, svoj recept po kojem nužno nastaje i razvija se. Ništa se ne može dogodili mimo svoje formule. Sve je strogo determini-sano svojom vlastitom zakonitošću, svojom vlastitom formulom.

Neosporno je, da je cjelokupni pojavni svijet nastao na osnovu jedinstvenog principa, da se dalje po njemu održava i razvija.

Pitanje koje se danas postavlja nije u tome da li postoji samo jedan Bog, nego u tome da li on uopće postoji. Sada je posve jasno, u što niko ne sumnja, da ne može biti ni govora o postojanju više bogova. Ovo pitanje je definitivno skinuto s dnevnog reda, iako ne poričemo postojanje savremenih idola, o kojima ćemo kasnije govoriti.

Pitanje negiranja Božije egzistencije danas je već ne samo aktuelno, već i veoma akutno. Ateizam je postao neka vrsta mode našeg trenutka. Ubraja se u progresivna stremljenja na putu formiranja slobodne ljudske ličnosti. Religija je oglašena opijumom za narod.

O čemu se ovdje u stvari radi? Da li ateizam stvarno znači i može li značiti i negaciju Boga, ili on samo znači negaciju određenog vjerovanja, određene predstave o konkretnom božanstvu.

Marksizam, koji svoje učenje — dijalektički materijalizam, zasniva na činjenici da se sve razvija na principu nužne zakonitosti, najmanje može negirati postojanje nečega što pokreće bilo historijske — društvene ili prirodne procese i što upravlja tim procesima. Marksizam se upravo ističe po svom suviše snažnom naglašavanju postojanja nužne zakonitosti u zbivanjima.

Posve je evidentno da ni jedno učenje, pa ni marksističko, ne poriče niti može poricati postojanje nečeg što izaziva i ravna cjelokupnim zbivanjima. Postojanje nečeg takvog nesumnjivo priznaju svi.

Iz svega proizlazi kao nepobitni zaključak, da, prema svim učenjima, postoji aktivna sila, koja pokreće i usmjerava procese.

Ovo je neobično važna činjenica, o kojoj se, kad je riječ o pitanju vjere u Boga, mora voditi računa.

Možda će na prvi mah izgledati prilično čudno kada kažemo da ne postoje gotovo nikakva razmimo-ilaženja u pogledu postojanja apsolutnog bića. Svi, pa i ateisti, priznaju, kao što smo to već ranije napomenuli, postojanje nečega aktivnog što usmjerava sva zbivanja.

Ali šta je to što je nevidljivo, suštinski neshvatljivo, ali po rezultatima ipak prisutno?

U odgovoru na ovo nebitno, formalno pitanje došlo je do oštrih razmimoilaženja. Tu su nastale sve one razlike u odnesu na ovo pitanje. Tu, u stvari, leže korijeni podjele na ateiste i vjernike. Tu su, isto tako, nastala razna dogmatska učenja.

S obzirom na prirodu samog pitanja, ovakva raz-mimoilaženja bila su sasvim normalna, čak i logična. Radi se o našem subjektivnom shvaćanju i mišljenju, o našoj subjektivnoj predstavi nečeg suštinski neshvatljivog i nedokučivog. Radi se o pokušaju, da se apsolutna suština, istina, biće, sila, (nazovite to kako hoćete), koja stoji van prostora i vremena, shvati našim prostorno i vremenski ograničenim srodstvima i mogućnostima. Pokušaji, da se Apsolutno modilikuje, da mu se da određeni modalitet, utvrdi identitet i odredi glavna osobina njegovog bića, mogli su dovesti

---

samo do različitih subjektivnih, nepouzdanih i nesigurnih mišljenja, učenja i predstava, pa čak i do običnih zabluda, koje je bilo vrlo teško ispravljati, jer su dobile obilježje vjerovanja. Tako su nastala razna i različita teološko-dogmatska učenja, koja, svako na svoj specifičan način, pokušavaju da odrede, definišu i modifi-kuju biće onoga sto se našim zemaljskim ljudskim ograničenim sredstvima ne može suštinski shvatiti. Isti je slučaj i sa ateizmom, koji u odnosu na marksizam predstavlja njegovo teološko učenje, jer ateizam, u krajnjoj liniji predstavlja vrstu vjerovanja, ali vjerovanja koje stoji na mnogo slabijim osnovama, jer se bazira na pretpostavci nepostojanja nečega što je van dometa naših ograničenih spoznajnih mogućnosti, iako ovdje sam sebi proturječi jer priznaje postojanje nečega što ipak stoji van njegovih spoznajnih mogućnosti. Marksizam priznaje postojanje prirodnih zakona, koje suštinski ne možemo shvatiti. Vidimo kako se na isti način stalno ponavljaju iste pojave, pa iz toga zaključujemo da postoje zakoni po kojima se odvijaju procesi. A šta su ti zakoni, u suštini, o tome nam marksist ne može ništa više reći nego mi njemu o Bogu. Sve što je u odnosu na te zakone moguće reći jeste, da su oni nedvosmisleno prisutni i da nas na to sasvim sigurno upućuju njihove vanjske manifestacije.

Pa zašto onda negiranje postojanja Boga?

čini mi se, da se ovdje ne radi o suštinskom raz-mimoilaženju. Pravilnije bi bilo kad bismo ovim neslaganjem i različitim shvaćanjima dali obilježje raz-

mimoilaženja u formalnim, a ne u bitnim pitanjima. Pokušaćemo da ovo objasnimo.

Nije bilo ni malo tragično u pitanju Božje egzistencije što je, u odnosu, na određivanje suštine Njegovog bića, došlo do raznih, često suprotnih shvaćanja i učenja. Zlo je, međutim, u tome što su se ta subjektivna shvaćanja i naše ljudske, ograničene predstave

0 Apsolutnom biću, pretvorile u nepogrešive i neprikosnovene dogme teologije, koje su se zatvorile u sebe

i postale potpuno isključive.

Mi danas poznajemo samo jednu vrstu ateizma, a to je ovaj poznati savremeni materijalistički ateizam. A stvarno, njih ima više. Strogo uzevši svako dogmat-sko učenje predstavlja jednu vrstu ateizma u očima drugog teološko-dogmatskog učenja.

Gotovo bismo htjeli i smjeli tvrditi, da se, kad je riječ o ateizmu bilo koje vrste, ne radi o negiranju postojanja apsolutnog bića. Ne bismo pogriješili, ako bismo ustvrdili, da se ovdje stvarno radi samo o negiranju konkretne dogmatsko teološke predstave o Bogu-

Teologija, koja pretenduje na apsolutnu istinitost i ispravnost i koja svoje predstave o Bogu smatra jedino ispravnim i želi ih drugom kao takve nametnuti, a takve su sve teologije, čini nam se, da još više komplicira pitanje Božije egzistencije. Nismo u načelu protiv teologije. Ona je nužna, ali kao subjektivna predstava

0 Bogu, a ne kao apsolutna neprikosnovena istina o Njemu.

Čini nam se, da bi u ovom pitanju izbjegli mnoge nesporazume, sukobe, nepotrebne jalove diskusije, kada bismo se jedni prema drugima što više otvarali i kada bismo se oslobodili zatvorenosti teološkog učenja. Bilo bi veoma važno, kada bismo u međusobnim odnosima, u odnosu na vjerovanja u Boga, ostali kod onog naj-bitnijeg u ovom pitanju, a to je vjera i priznanje da postoji Apsolutno biće koje čini suštinu svega što postoji. Detaljnije predstave i razrade ovog vjerovanja, što predstavlja predmet teologija,

trebalo bi da bude gotovo privatna stvar tih teologija, jer su to, kako smo već rekli, samo subjektivna ljudska shvaćanja i doživljavanja apsolutnog bića.

Kur'an se u svojoj koncepciji o Bogu koncentriše

I stavlja akcenat upravo na ovo opće bitno i zajedničko. Utvrđuje, da postoji Biće, koje je svakoj postojećoj stvari dalo egzistenciju i nju inspirisalo način ponašanja i kretanja u skladu sa prirodom te stvari (Ta-ha, 51).

Postoji biće koje je izvorište i utočište cjelokupne egzistencije (En Nedžm, 73), biće koje je u pojavni svijet udahnulo takav razvojni red, takvu strogu zako-

---

nitost, u kojoj nema potrebe da sunce prestiže mjesec niti da noć dolazi prije dana. Sve se u svemiru na svoj strogo određeni način kreće (Jasin, 41).

Kur'an neprestano ističe i upozorava na očitu Bo-žiju prisutnost u procesima, pojavama i svim vrstama zbivanja. »Reci: Posmatrajte zbivanja na nebesima i na zemlji (Junus 101). Na zemlji postoje jasni dokazi, kao i u vama samim; zar to ne vidite!!? (En Zarijat 20, 21) Pokazaćemo im u prirodi u samim njima naše dokaze, kako bi im bilo jasno Božije postojanje (Fussilet, 53). Reci Putujte po zemlji i posmatrajte kako je Bog počeo stvarati i kako će izvršiti ponovno stvaranje. Bog je svemoćan (El-Ankebut, 20). Zaista, u stvaranju nebesa i zemlje, u stalnoj izmjeni dana i noći, u lađi koja morem plovi, u. •. postoje dokazi za one koji razmišljaju« (El Bekare, 164).

Prema tome, sve ukazuje na prisutnost i postojanje Apsolutnog bića. Rekli smo, međutim, da ga, s obzirom na naše ograničene spoznajne mogućnosti, ne možemo suštinski definisati. Osjećamo ga, doživljavamo ga, jasno vidimo po raznim manifestacijama njegovu prisutnost, ali smo u nemogućnosti da u biti odredimo njegov identitet.

Muhamed a. s. je nedvosmisleno upozorio na tu nemogućnost. »Nemojte mnogo razmišljati, govorio je on, o suštini Božijeg bića. Mogli biste lako zalutati. Radije razmišljajte o Njegovim djelima.«

Islam u vremenu – Husein ef. Dzozo

Vjera u Boga ne znači samo puku spoznaju. Vjera u Boga znači usvajanje i prihvaćanje, znači određeno ponašanje i određenu praksu. Nije to znati, nego htjeti, nije to saznanje nego usvajanje. Vjerovanje, koje ostaje samo u razumu kao spoznaja a ne nalazi svoje mjesto u srcu i duši kao volja i akcija, nije zaista nikakvo vjerovanje.

Vjerovanje kao potreba ljudskog života, kao zapovijed i osnov islamskog učenja isključivo ima smisao akcije i određenog odnosa. Zato gotovo na svim mjestima gdje se u kur'anu govori o imanu (vjeri u Boga) spominju se dobra djela. Na bezbroj mjesta se ponavlja: Oni koji vjeruju i rade dobra djela. Isto tako Muhamed a. s. u velikom broju hadisa povezuje vjerovanje u Boga sa dobrim djelima. Ko ne pomaže gladna, ne može mu se reći da je vjernik. Ko ne želi drugom ono što sebi želi, nije vjernik. Ko drugom nanosi bilo kakvu štetu, taj ne vjeruje u Boga itd.

Vjera u Boga, koja ne usmjerava i ne aktivizira u pravcu borbe za dobro, lijepo i korisno, koja ne oplemenjuje i ne humanizira ljudska srca i duše lažna je, bezsadržajna, prazna i licemjerna. Za vjernika je Bog najveći moralni autoritet, izvor duhovnih, moralno etičkih vrijednosti, izvor svega što je lijepo, plemenito i uzvišeno. Vjera u Boga znači priznanje ovog najvećeg autoriteta, usvajanje određene discipline i ponašanja. Sama riječ Islam označava ovo priznanje, predaju i pokornost Božijoj volji. Ne znači to, kao što misle neki, nikakav fatalizam. Predaja Božijoj volji, što čini osnov vjerovanja, jeste uključivanje u prirodni red stvari kojeg Kur'an naziva Sunnetullah i usklađivanje svoje aktivnosti i svog odnosa i ponašanja sa tim redom, koji nije ništa drugo nego manifestacija Božije volje. Bog nam se očituje isključivo preko svojih atributa (sifata) koji se opet u raznim vidovima manilestuju kao procesi, pojave i zbivanja.

Usklađivanje i podvrgavanje pojedinačne ljudske volje općoj Božijoj volji, koja nam se ukazuje u prirodnom redu stvari i u zakonitosti njihova razvoja, jeste Islam. Takva predaja najmanje znači fatalistićki odnos. Islam traži odnos koji potpuno odgovara prirodi samih stvari i prirodi reda koji vlada u svijetu (fitretullahi fetaren-nase alejha). Dobro je neko kazao: Kur'an je priroda koja govori, a priroda je Kur'an koji šuti; istina izražena na dva načina i gledana iz dva aspekta.

Vjera u Boga sadrži rješenja vrhunskih egzistencija uopće, posebno ljudskog postojanja. Njeni bitni elementi su: odgovornost za djela i vjera u zagrobni život. Čovjek nije nastao pukom slučajnošću niti igrom slijepe prirode. Nije tu da bi gonjen svojim nagonima proživio određeno vrijeme i nestao zauvijek. On je u okviru Božije koncepcije totaliteta u vječnosti plani-

---

van, određeno mu je mjesto i misija u tom totalitetu. Vjera u Boga predstavlja u stvari svijest o sebi, svojoj misiji, svome mjestu i smislu svoga postojanja. O tome kako je shvatio i izvršio svoju misiju, ovisićc njegova sreća na ovom prolaznom i na onom vječnom svijetu-Posljedice vlastitog djela neizbježno će se pokazati i na jednom i na drugom svijetu. Sve što vjera u Boga traži od čovjeka jeste samo to, da bude koristan i pozitivan, da čini dobro svakome i da se kloni zla. Akt vjerovanja nije ništa drugo nego najsvečanije prihvaćanje ove velike misije, emaneta od strane čovjeka. Kur'an sasvim jasno upozorava na taj emanet kad kaže: »Ponudili smo emanet nebesima, zemlji-planina-ma i oni su odbili da ga prihvate iz bojazni da neće biti u stanju da ga ponesu. Međutim, prihvatio ga je čovjek«. (Ahzab 72). Vjerovanje kao akt prihvatanja ovog emaneta sastoji se u obavezi da čovjek stvarno živi kao čovjek. Osnovni smisao ljudskog postojanja svodi se na ispoljavanje i potvrđivanje čovjeka kao čovjeka. Čovjek se mora u svojoj praksi, u svom ponašanju i svojim odnosima identifikovati kao čovjek. To je smisao njegova postojanja, njegove misije, a ujedno i njegova vjerovanja.

Vjerovanje se potvrđuje određenom praksom, a ne dokazuje se argumentima. Ne znači to, da se ono ne može braniti i dokazivati razumnim dokazima. Ali nema potrebe. Ako sam ja prihvatio, i to se prihva-tanje pretvorilo u čvrsto vjerovanje, da je smisao moga života i postojanja u tome, da se što snažnije i što je moguće bolje ispoljim i potvrdim u svom svakidašnjem ponašanju kao koristan član ljudske zajednice, ja to mogu dokazati samo djelom i određenom praksom. Tu su uzaludna i besmislena sva skolastička mudrovanja i naklapanja. Treba znati, da savremena kriza vjerovanja nije posljedica slabljenja teoretskih i naučnih pretpostavki i pozicija vjerovanja, nego isključivo rezultat određene prakse vjernika. Vjerovanje je postalo hladno, bezsadržajno, formalističko, pretvorilo se u običnu frazu koja se zadržala samo još na ustima a ne dopire do srca i duše i ne pretvara se u praksu i ponašanje.

Da i na ovom mjestu ponovimo, da ateizam ne bi trebalo shvatiti kao negaciju Boga, nego kao reakciju na određeno ispoljavanje vjernika koje on čini u ime vjere. Nama neće biti teško osporiti ateizmu njegovu argumentaciju u odnosu na vjerovanje Boga i vjere uopće. Tu smo u istom položaju. Koliko nauka vrijedi za njeg, isto toliko vrijedi i za vjeru. Međutim, mnogo će biti teže objasniti određeno ispoljavanje vjere i vjerovanja u praksi vjernika.

Poslanstvo Muhameda alejhisselam

Formula kelimei šehadeta sastoji se iz dva dijela: iz vjerovanja, da postoji samo Jedan Jedini Bog, i iz vjerovanja, da je Muhamed a. s. Božiji poslanik. O prvom dijelu smo već govorili. Ostalo nam je, da sada kažemo nešto o drugom dijelu.
Osnov svih nebeskih religija je Objava, koja je dostavljena preko odabranih Ijudi-Božijih poslanika. Po-slednja Objava, Kur'an, saopćena je ljudima preko posljednjeg Božijeg poslanika Muhameda a. s.
Ovdje bismo, čini mi se, morali najprije reći koju riječ o samoj Objavi. Kad se govori o saznanjima, uvijek pomišljamo na razum i druga osjetila, kao sredstva pomoću, kojih posredno dolazimo do otkrivanja objektivne istine. Religija, međutim, uči da postoji i jedan drugi nadpri-rodni način spoznaje, putem otkrovenja, koje postavlja prije svega, da izvjesne istine i izvjesne objektivne vrijednosti mogu biti saopćene ljudima preko bića, koja posjeduju jedno znanje ili senzibilitet, na višem stupnju. Sama riječ otkrovenje ukazuje na to, da ss tu radi o direktnom, neposrednom saznanju putem van-rednog medija.
Fenomen Objave, njene mogućnosti i potrebe spada u teža, veoma složena metafizička pitanja. To je više stvar vjere nego nauke, pa ne bi bilo gotovo ni potrebno s naučne strane prilaziti ovom problemu. Ali, pošto se naučno osporava mogućnost Objave, pokuša-ćemo da ovdje, u vezi ovog pitanja, upozorimo na neke činjenice.
Prije svega, naše spoznajne mogućnosti su ograničene. One su nam date, ili nastale, shodno potre-
bama našeg ponašanja i kretanja u ovom pojavnom materijalnom svijetu. Njihov domet određen je prirodom ovog i ovakvog svijeta. Sva ljudska naučna, spoznajna djelatnost vezana je za izučavanje materijalnog svijeta, uglavnom, za opis pojava i procesa toga svijeta. Ne samo da ne ide van granica pojavnog svijeta, ona čak nije u mogućnosti da nam suštinski objasni zbivanja u tom pojavnom svijetu. Nauka nam samo otkriva strukturalni vid pojave i opisuje njene vanjske manifestacije, ne ulazeći, bolje rečno,

nemajući mogućnosti dubljeg prodiranja u suštinu pojave. Predočuje nam samo uslovna zbivanja. Posmatrajući i otkrivajući kako se jedna pojava pod istim uslovima uvijek ponavlja, dolazi do zaključka o postojanju zakona koji upravljaju procesima. Ali šta su suštinski ti zakoni, nauka nam ne može ništa da kaže. Ona očito ne može doprijeti do same suštine stvari ili do njihovih dubokih zakona. Mi možemo doći samo do spoljašnjeg, iskustvom •ustanovljenog, znanja, koje nam donekle, dopušta da odredimo uslovne odnose. Tako je pojam suštine odbačen, a sa njim i razmišljanje o bitnostima. Razmišljanja o bitnostima i suštini stvari na kraju se uvijek vrte oko subjektivnih naklapanja i sklonosti i ne vode ničemu.
Nauka, prema tome, nije u mogućnosti, da riješi integralni problem čovjeka. Ona ga samo djelomično rješava, jer stvarno rješava jedino problem njegovog fizičkog postojanja, a čovjek nije samo tijelo, nije samo materija. Ako bismo ga sveli samo na tijelo i njegove materijalne potrebe, time bismo ga potpuno izjednačili sa životinjom i vratili ga natrag tamo gdje je bio prije pet stotina hiljada godina.
Čovjek nije tijelo. On je nešto što je mnogo više od puke materije. Upravo ono što ga dijeli od životinje i što ga čini čovjekom, jeste njegovo duhovno biće i njegovo duhovno postojanje. Čovjek je, prema Kur'anu •stvoren od zemlje — materije i duha (stvorili smo čovjeka od zemlje, pa smo zatim udahnuli u njega dio našeg duha — Kur'an). Udahnjivanjem ovog duha čovjek dobija novu duhovnu dimenziju na osnovu koje

---

dobiva izuzetan položaj i funkciju u ovom svijetu. Postaje, prema Kur'anu, Božiji zastupnik na zemlji i do-bija na raspolaganje, upravu i korišćenje sva materijalna dobra svijeta.
Istina je, da će čovjek otkriti i proizvoditi materijalna dobra putem nauke, ali je njegova moralna autonomija iznad nauke. Pitanje dobra i zla, pitanje duhovnih moralno etičkih vrijednosti, nije stvar nauke. Istinski moral, istinske duhovne vrijednosti postoje samo u okviru jednog religioznog otkrovenja, moderni moral (laički) koji je mislio da će moći da ga zamijeni, predstavlja njegovu negaciju.
Neosporno je da se nauka i religija nadopunjuju i da jedna drugu ne može nadomjestiti. Nauka se brine o potrebama fizičkog, a religija o potrebama duhovnog postojanja. Nauka njeguje materijalne, a religija duhovne vrijednosti.

Naučne istine, koje se odnose na materijalna dobra, a služe potrebama fizičkog postojanja, otkrivamo putem razuma. Na tim istinama počiva industrija i tehnika, koje čine osnov za materijalnu proizvodnju.
Duhovne, moralno-etičke istine pak, otkrivene su nam putem Objave.
Time smo eto bar unekoliko ukazali na potrebu Objave. Ostalo nam je još da pokušamo ukazati na njenu mogućnost.
Rekli smo da naučnici pokušavaju osporiti mogućnost Objave. Za Muhameda a. s. se npr. kaže, da je često padao u posebni religiozni trans iz kojeg je onda saopćavao Objavu. On je, po takvim tumačenjima, preuzeo brojne religijske postavke i misli iz već postojećih monoteističkih religija mojsijevstva i hrišćanstva. Uzbuđen tim mislima do dna srca, on ih je onda dobronamjerno smatrao, uslijed sugestije koju su spoljni utisci pojačavali, kao otkrovenje Boga, za čije je oruđe sebe iskreno smatrao.')
Ovo osporavanje nema nekog naročitog osnova. Pitanje Objave spada u domen metafizike. Naučne tvrd--
') Goldziher, navedeno prema: Vuko Pavičević, Islam.. Filozofija 4/70.

•jije u ovoj oblasti su nesigurne i veoma sumnjive vrijednosti. Nauka, kao što smo već istakli, ne ide dalje od materije, pa čak ni u toj oblasti ne prodire u suštinu.
Ja bih ovdje pitanju Objave prišao na jedan poseban način i postavio bih ga na jednu drugu osnovu.
Mi se zavaravamo kad mislimo da se prema stvarima i pojavama postavljamo i odnosimo onako kako ih razumijemo. Pričinjava nam se da prihvaćamo ono što razumijemo, a odbacujemo ono što ne razumijemo. U stvari ne radi se o razumijevanju nego o privikavanju. Pogrešno je dijeliti pojave na one koje predstavljaju čuda i one koje razumijemo. Sve pojave jednako predstavljaju čuda. Razlika je samo u lome što smo se na neke privikli, jer su česte, živimo u njima, pa nam se čine sasvim normalne, iako ih suštinski ne razumijemo. Sve što znamo i možemo znati u odnosu na jednu pojavu jesu okolnosti pod kojima se to zbiva i način kako se to događa, a o pravom uzroku niti govorimo niti što znamo. Učimo da grom nastaje usljed električnog pražnjenja, a da pri tom i ne pomišljamo na to, šta su po svojoj prirodi pozitivni i negativni elektroni. Znamo samo, da oni postoje, vidimo efekte njihovog postojanja. To je za nas normalna pojava, iako je suštinski nera-zumijemo.
Tako je i sa svim drugim pojavama i procesima. Izgledaju nam sasvim normalne. Prihvaćamo ih i ne čudimo se, jer smo se na njih navikli, pomirili

se sa činjenicama, a ne zbog toga što bi nam bila razumljiva suština zbivanja.
Prema tome fenomenu Objave ne bi trebalo prilaziti iz ugla razumljivosti. Bitno je ustanoviti i utvrditi Objavu kao činjenicu. To je u ovom pitanju primarno. Sasvim je sekundarne naravi, da li nam je ta pojava jasna i razumljiva.
Imamo dovoljno razloga, da prihvatimo Objavu kao činjenicu. Ona se, iako rijetko, ipak, događala. Ogromna većina čitavog čovječanstva vjeruje u Objavu. Ne možemo, isto tako, sumnjati u iskrenost ljudi i Božijih poslanika, koji su dobijali Objavu.

Za mene trenutno nije bitan određeni način Objave. On može biti diskutabilan, može se, čak, poricati ovaj ili onaj način Objave. Ali Objava kao doživljaj, kao izuzetno stanje ljudskog duha, kao više nadahnuće, ne može se poricati; ona je činjenica.
Mi de facto poznajemo postojanje čitavog niza pojava koje bismo mogli nazvati jednom vrstom Objave — nadahnuća. U to spadaju svakako umjetnička nadahnuća i svako nadahnuće inteligencije. Zar genij nije nadahnuće? Čime objašnjavamo tako složene radnje i ponašanje pčele, mrava i drugih životinja? Da H smo išta određenije rekli i da li smo išta objasnili kada kažemo instinkt? Riječ instinkt nam nije ništa određenija i jasnija od riječi Objava.
Predstavnici mističkog gledanja (tesavuf) tvrde, da postoji neposredan način saznanja (kešf) koji se postiže duhovnim vježbama. Ne ulazeći u detalje ove tvrdnje, ne bi se mogla apriore odbaciti mogućnost nekih viših doživljaja i nadahnuća. Čovjek u sebi posjeduje nečeg duhovnog, višeg, božanskog. To božansko u njemu teži ka svome izvoru. Nije isključena mogućnost spoznaje u određenim vanrednim trenucima na poseban način.
Period Objave u poznatom obliku završava se Kur'anom, koji predstavlja njeno posljednje izdanje i konačnu i definitivnu formulaciju. Prema tome i Muhamed a. s. je posljednji Božiji poslanik (hatemel enbijai).
Objava je u osnovi jedinstvena. Razvijala se u jednom kontinuiranom procesu. Slijedeća je uvijek nadopunjavala prethodnu, zadržavajući neizmijenjenu osnovu. Otuda je sasvim razumljivo što Kur'an sadrži određene elemente iz jevrejske i krišćanske religije. Pogrešno je iz toga zaključivati, da je Muhamed a-s. preuzeo brojne religijske postavke i misli iz već postojećih monoteističkih religija mojsijevstva i krišćanstva i da je Islam

eklektička religija. U vezi s tim korisno će biti upozoriti na konstataciju, da se Islam ne može svesti na prosti eklektički spoj jevrejstva i kršćanstva, jer Kur'an često zamjerava predstavnicima ovih religija, da su odstupili od pravog učenja, pa svoju misiju vidi u tome da potvrdi stare izvore i da ih očuva od svakog

izvrtanja. Najznačajniji momonat zbog kojeg Kur'an. kritikuje hrišćanstvo jeste nedosljednost u monoteizmu. Za kršćane Isa a. s. je ne samo Božiji poslanik, već i sam Bog. Odnosno, kršćanski Bog se inkarnirao, javlja se kao trojstvo (otac, sin i duh). Kur'an, odnosno, Islam odbacuje svaku pomisao o inkarnaciji Boga i o njegovoj troičnosti. Isa a. s., prema tome, ne može imati božansku suštinu. Kur'an ga pušta da sam porekne svoju božanstvenost.
Tada Bog Isau reče: »Jesi li ti ljudima ikada rekao: uzmite za bogove mene i moju majku pored Boga jedinog? Tako mi slave Tvoje nisam. Kako sam mogao reći što nije istina? Ja sam im samo rekao što si Ti naredio da im rečem: Obožavajte Boga Gospodara mojega i vašega«.
Muhamed a. s. nije bio eklektičar. Kur'an nije njegovo djelo. To je Objava koju je on samo dostavio, protumačio i primijenio u životu.
Ličnost i historijska uloga Muhameda a. s. ne prestaje biti predmet osobitog interesa. Ne možemo reći, da je ovaj interes uvijek odraz želje da se objektivno upozna ova ličnost, da joj se odredi pravo mjesto i doprinos u razvoju ljudske misli. Ima još tendencioznih prilaza, ali, po svoj prilici, sve manje.
Drago nam je što možemo zabilježiti, da se i kod nas pojačava ovaj interes. Tu su najozbiljniji pokušaji, da se ocijeni djelo Muhamedovo i doprinos toga djela ovdje na ovom našem tlu. Posebno ističem dr Vuku Pavičevića profesora beogradskog univerziteta koji o Muhamedu a. s. kaže ovo:
»Muhamed se kao ličnost znatno razlikuje od Bude i Hrista. Buda je u osnovi tanani i pesimistički orijentisani filozof koji je prozreo efemernost (prolaznost) svijeta, koji je impresioniran prolaznošću svega. On se zato i odaje mona-škom životu i osniva monaški red koji se odlikuje as-ketizmom. Isus je uzneseni propovjednik samoodrica-nja koji je izjavljivao: »Moje carstvo nije od ovog svijeta«. Ni Buda ni Isus ne teže za političkim utica-jem i vodstvom. Muhamed, naprotiv, već od početka svoje religijske djelatnosti ima i državničke i političke pretenzije. On se bori protiv politeizma i idolopoklon-

stva kod svojih arapskih saplemenika, da bi razvijanjem vjere u jednoga Boga stvorio duhovnu osnovu za političko jedinstvo raznih razjedinjenih arapskih plemena. U svakom slučaju, proces političkog ujedinjavanja arapskih plemena u nekada moćno carstvo i proces širenja konsekventno monoteističkog učenja tekli su zajedno.
Muhamed se nije odlikovao ni asketizmom u ličnom životu kao što ni njegova opšta teološka, antropološka i etička koncepcija ne pruža osnove za asketske zaključke. On čak dopušta da ima više žena, nego drugi. Treba, međutim, reći, da motiv ovog mnogožen-stva ne mora biti Muhamedova »veoma jaka čulnost* ili požuda, kako to tvrdi H. Hasenap i mnogobrojni drugi pisci neislamske provenijencije ,već da mogu biti po srijedi motivi humane i političke prirode, — želja Muhameda da stupi u rodbinske veze sa istaknutim arapskim plemenima i da pruži zaštitu nekim napuštenim ženama«.2)
Najhitnije u ličnosti, životu i ponašanju Muhameda a- s. predstavlja njegovo realističko ljudsko postavljanje u životu i svijetu uopšte. On je prije svega čovjek. Ostao je u tim ljudskih granicama i nikada nije ni pokušavao, da izađe iz njih, osim izuzetnih trenutaka primanja Objave. Kur'an na više mjesta kategorički poriče bilo kakvo nadljudsko porijeklo ili nadprirodnu moć Muhameda a. s. Nikada se u svom radu, izvršavajući svoj veliki historijski zadatak, nije služio čudom. Njegova ličnost predstavlja savršeno uravnoteženje materije i duha, puni sklad između duše i tijela, vrline i znanja, htijenja i mogućnosti, ljudskih i životinjskih elemenata. Njegova veličina i uspjesi leže upravo u tome što je znao, inspirisan i prožet učenjem Kur'ana, da u ovom pojavnom svijetu, koji živi svojim vlastitim životom, nađe svoje mjesto, uskladi svoja htijenja i nastojanja sa redom i zakonima koji vladaju u svijetu i da Božiju riječ najprikladnije primijeni. Otvoren i okrenut čitavom svojom dušom, čitavim bićem prema Apsolutnoj istini, on je, istodobno,
*) Vuko Pavičević, Islam, Filozofija 4/70.

bio jednako otvoren i okrenut i prema svijetu koji nije ništa drugo nego odraz i znak te istine, i kojeg je on, kao takvog najsnažnije doživljavao. U tom doživljaju ukazalo mu se i otkrilo puno jedinstvo totaliteta i puni sklad između Božije riječi i prirode. Miradž nam uglavnom simbolizira takav doživljaj, gdje se Muhamed a. s. na trenutak utopio u totalitet i inspirisao duhom njegovim. Tu je on shvatio ovaj svijet, kao dio totaliteta, shvatio ga

dušom i čitavim svojim bićem, a ne razumom. Tu je postignuto puno jedinstvo i sklad unutarnjih snaga i jedinstvo njegovog ljudskog bića sa prirodom.
U tom uravnoteživanju, jedinstvu i usklađivanju leže osnovne karakteristike Muhamedove a. s. ličnosti, njegova djela i puta. To je ujedno bitna osobina islamskog učenja i smisao ajeta, koje ističe posredničku ulogu muslimana. A ta posrednička uloga (Ummeten ve saten) sastoji se u održavanju ravnoteže između duha i materije, tijela i duše, srca i razuma, vrline i nauke, dunjaluka i ahireta, smrti i života, pojedinca i društva, ilčnog i općeg, riječi i djela.
Oko 22 godine (12 u Meki i 10 u Medini) Muhamed a- s. je praktično u svakidašnjem životu primjenjivao učenje Islama, udarajući temelje novom islamskom društvu i otvarajući novu epohu u razvoju ljudske misli. Tako je. pored Kur'ana kao knjige, koja sadrži učenje Islama, ostavio i prvu praktičnu primjenu islamske misli. Ova primjena je za nas neobično važna, manje kao gotova rješenja, a mnogo više kao način primjene. Tako su je i shvatili ashabi i prvi veliki mudžtehidi. Ugledaući se u praksu Muhameda a. s. oni su nastavili sa primjenom i razradom islamskih koncepcija. Nisu shvatili Sunet kao gotovo rješenje, nego kao način primjene i razrade. Vrlo rano se ovaj odnos, na žalost, izmijenio. Prva primjena islamske misli shvaćena je, ne kao način razrade, nego kao gotovo rješenje. Time ja zaustavljen dalji dinamičan razvoj islamske misli. Ona se okamenila u prve oblike

---

praktične primjene. Stalo se gotovo tamo gdje se i počelo, kao da su prvi mudžtehidi i autori rekli konačnu i definitivnu riječ u primjeni Islama.
Kad se govori o Muhamedu a. s. kao uzoru (usve-tun hasenetun) mora se misilti na uzor u prilaženju Islamu, kao Živoj i dinamičnoj misli, koja se nikada ne smije zatvarati u se i u određene forme primjene, kao i na uzor u moralno etičkom pogledu.
Sada u eri obnove, buđenja i ponovnog vraćanja Islamu vrlo je važno, ne toliko ono što je radio Muhamed a. s., koliko ono kako je radio. Za nas je, kad je riječ o uzoru, važan metod, taktika i strategija kojom se služio Božiji poslanik, važno je kako je prilazio problemima, kako se suočavao sa datim situacijama, kako se u njima postavljao i kako je na njih primjenjivao Kur,an. Očito je, da mi u njegovim praktičnim rješenjima ne možemo uvijek naći rješenje za svoje probleme. On je praktično rješavao probleme svoga vremena i svoga društva, i na njih primjenjivao Islam. Čak i kad se radi o istom problemu on u drugom vremenu i drugim uvjetima ima drugo rješenje i drukčiju primjenu. O jednom problemu nemoguće je dati konačno praktično rješenje i o njemu reći posljednju riječ. Praktična primjena islamske misli, u vidu rješenja datih problema u određenom historijskom

trenutku uvijek je determinirana načinom shvaćanja društvenih potreba, općim razvojem samog društva i tehničkim mogućnostima. Oblici i forme primjene islamskog učenja nemaju niti smiju imati obilježje konačnog, nepromjenjivog rješenja. Prvu islamsku zajednicu ne prihvaćamo kao uzor po njenoj vanjskoj organizacionoj formi, niti po njenim praktičnim rješenjima, već po njenoj osnovnoj orijentaciji, po načinu prilaza i odnosa prema islamskoj misli. Bilo je naj-kobnije u razvoju islamske misli kada se ona mistificirala, pretvorila u praktična rješenja i identifikovala sa tim rješenjima.

Što se tiče moralno etičke komponente u ličnosti Muhameda a. s. ona, isto tako, predstavlja vrlo važno pitanje. Muhamed a. s. kao moralni uzor ima za nas

osobiti značaj. Inače, sama Objava stavlja glavni akce-nat na moralno etičke principe i duhovne vrijednosti. To je u stvari glavni predmet Objave. Tako je i sam Muhamed a. s. definisao svoj poziv i označio smisao svoga poslanja — kada je rekao, da je poslat da usavrši moralne vrline. Objava nam otkriva zakone moralno etičkog života, zakone duha. Njena oblast je naša duša, srce i savjest, odnosno duhovne vrijednosti. Otkrivanje materijalnih vrijednosti i zakona koji upravljaju materijalnim svijetom ostavljeno je razumu. To je oblast nauke.

Moralno etički principi čine osnov ljudskog života, ljudske sreće. Oni predstavljaju trajnu i najveću vrijednost. Muhamedu a. s. je bila najveća briga da islamsku zajednicu postavi na zdrave moralne principe i čvrstu duhovnu osnovu, jer su to temelji na kojima mora počivati svaka zajednica, ako želi da se pravilno razvija i da postigne blagostanje. Materijalna dobra služe samo kao tehnička sredstva u ostvarivanju duhovnih vrijednosti.

Karakteristično je za Muhameda a. s. što on nije bio samo teoretičar i propovjednik, kao što je to slučaj sa Budom i Isaom a. s. I ovdje kad je riječ o moralnim principima, mora se istaknuti, da ih on nije gledao kao neke više apstraktne vrijednosti. Gledao ih je u primjeni kao životne vrijednosti. Sve je, pa i duhovne vrijednosti, vezao za život i namjenjivao čovjeku, da bi mu olakšao borbu za svoj opstanak, svoju sreću i vršenje svoje misije.

Vrijednost koja ostaje samo u apstrakciji i ne nalazi svoje primjene ili je ne može naći, nije nikakva vrijednost. U Islamu je sve okrenuto čovjeku i životu i sve mora imati životni smisao. Zato nije nikakva slučajnost što je Muhamed a. s. bio državnik, političar i vođa. To je u punom skladu sa osnovnim koncepcijama Islama. Islam je u djelu a ne u riječi, u praksi, a ne u teoriji. Ukratko on je življenje i ponašanje. Kad se u eri dekadence odvajao od života, njega je tada stvarno i nestalo. Dijelom se zadržao još samo u

nekim obrednim formalnostima, koje u svakidašnjem životu i ponašanju nisu ostavljale nikakvoga traga.

Zato kad govorimo o drugom elementu kelimei šehadeta, o vjerovanju da je Muhamed a. s. Božiji poslanik, kad govorimo o njemu kao uzoru, u kojeg se muslimani moraju ugledati, onda treba bez imalo dvojbe znati, da se to može iskazati i potvrditi samo u određenoj praksi, životu i ponašanju. Sama riječ, samo izgovaranje kelimei-šehadeta, samo donošenje salavata ne iskazuje ništa, ne potvrđuje ništa, ne znači nikakav odnos. Muhamed a. s. za sebe lično nije tražio ništa, zabranjivao je, da mu se ukazuju neke naročite formalnosti poštivanja. Nije dozvoljavao da se ljubi u ruku i da mu se klanjaju, govoreći da on nije rimski car niti perzijski imperator. Često je naglašavao da on ne želi, da se izdvaja od drugih, jer Bog mrzi one koji se ističu i traže za sebe posebne privilegije.

Namaz

U Islamu je sve okrenuto čovjeku: svi njegovi pro-il piši i sve ustanove usmjerene su u pravcu očovječenja čovjeka. To je, uostalom, osnovna misao Objave uopće. Čovjek kao čovjek bio je predmet svih Objava. Cilj je bio, da se ovo biće, koje se nalazi negdje na sredini između životinje i viših duhovnih bića, između materije i duha, održi na tom mjestu u jednoj potrebnoj ravnoteži, da se uspostavi i održi ravnoteža između njegovog duhovnog i fizičkog bića, između potreba njegovog fizičkog i duhovnog postojanja.
Najkarakterističnije je kod čovjeka to što nosi u sebi elemente životinje i višeg bića, elemente materije i duha, i što ima dvojako postojanje: fizičko i duhovno. U njemu se sukobljavaju najoštrije proturječnosti. Njegovo biće razdiru najjače suprotnosti. Duh ima tendenciju, da ga odnese i uzdigne u svoj viši svijet dok ga materija tegli i vuče natrag, ka životinji.
Islam se ne zanosi nikakvim iluzijama, da od čovjeka izgradi anđela. On strogo vodi računa o prirodi čovjeka. Čovjek je posebna realnost, koju Islam gleda onako kakva ona jest. Odnosi se prema toj realnosti i operiše s njome u granicama i mogućnostima koje određuje priroda njenog bića (Fitretullahi-fetaren-nase alejha...). čovjek ne može izaći iz svoje prirode: ne može prerasti u anđela, a pogotovo u Boga. Muhamed je ostao u granicama svog ljudskog bića. Kur'an na više mjesta poriče karakter njegove nadljudske naravi.

Islam ne pretenduje da čovjeka u procesu očovje-kovljenja i duhovnog moralno-etičkog uzdizanja, izvede iz njegove ljudske naravi i da ga potpuno uvede u

---

visi svijet. Sve što Islam želi postići sa svim svojim odredbama i ustanovama jeste uspostavljanje i održavanje sklada i ravnoteže između svih onih suprotnih i proturječnih elemenata koji sačinjavaju ljudsko biće.
U održavanju ove ravnoteže i u formiranju zdrave kreativne i uravnotežene ljudske ličnosti, nesumnjivo, neobično značajna uloga pripada namazu.
Namaz je, kao što je poznato, druga temeljna islamska dužnost. Po značaju dolazi odmah iza vjerovanja u Boga. To je sasvim poznato, pa nema potrebe pozivati se ovdje na ajete i hadise koji su zaista mnogobrojni.
Ne mislimo ovdje detaljnije ulaziti u vanjsku formu namaza, u fizičke radnje, koje se obavljaju u namazu. To se uči i upoznaje na časovima vjerske obuke. O tome govore i raspravljaju mnogobrojna fikhska djela. Formalni dio namaza bio je predmet učenja i izučavanja cjelokupne fikhske znanosti. Na dugo i široko se raspravljalo o pojedinim detaljima forme namaza; da li će se ruke svezati ovdje ili ondje, ovako ili onako, da li će se rukama dotaći vrhovi ušiju ili neće, koliko ima suneta, vadžiba i farzova u jednom rekatu itd. Jedan naš veoma »učen« alim (bio je čak i muftija) »otkrio« je na jednom sastanku, želeći da time pokažu svoju veliku učenost, da samo u dva rekata ima 700 hiljada vadžiba. A koliko li tek fardova, suneta, mustehaba, mubaha i mekruha
Ne ističem ovo zato što sam protiv forme uopće. 2elim samo naglasiti, da je formi ovdje dat primaran značaj i da je ona potpuno potisnula suštinu. Ako bi jedan obavljač namaza stvarno vodio računa o svim tim formalnim detaljima, o 700 hiljada vadžiba u dva rekata i isto toliko suneta itd., on bi zaista bio toliko okupiran i angažovan u tim formalnostima, da ne bi mogao nikako suštinski doživjeti namaz.
Zaista je neshvatljivo kako je ulema (fakihi) mogla dati ovakav značaj formi u namazu, gdje ona u stvari gubi svoj smisao, kako se mogla čitavim svojim bićem okrenuti formi, a zapostaviti suštinu?
A šta je to u namazu što čini njegovu suštinu?

Prije svega treba reći, da molitva nije adekvatan izraz za ono što Kur'an naziva salatom ili što mi nazivamo namazom. Odnos čovjeka prema Bogu u namazu nije niti smije biti identičan odnosu prosjaka prema gospodaru, niti bjednika i nemoćnog prema silniku i svemoćnom. U osnovi od Boga se nema šta tražiti. On svakome daje sve što mu treba, što zaslužuje i što mu pripada. Namaz se ne može svoditi na nekakve sitne lične i sebične interese. U ovom smislu tesavuf ima najispravnije shvaćanje. Po ovom shvaćanju pobuda za namaz ne smije biti ni strah od boga niti želja za nekom materijalnom nagradom, kao uživanje u dženetu. Namaz iz straha izražava ropski odnos, dok namaz iz želje za uživanjem u raju predstavlja komercijalno trgovački odnos. Pravi namaz je onaj koji predstavlja put ka Bogu, koji uvodi čovjeka u viši svijet, svijet lijepog i uzvišenog. U tom pogledu karakterističan je hadis kojeg navode tesavufini, u kojem stoji, da ovozemaljska sreća i uživanje ne pripadaju onima koji žele i traže sreću i blagostanje u zagrobnom životu, kao što ni zagrobna sreća ne pripada onima koji traže ovozemaljsku, a ni jedna ni druga, naime ni zemaljska ni ahiretska, ne pripada onima koji žele i traže Boga. Ovi, Božiji pripadnici (ehlillahi), kako se nazivaju, putem namaza i bilo kojeg zikra i ibadeta, ne mole od Boga ništa. Žele samo to da mu se približe i da uđu u njegovo carstvo, u viši svijet. Smatraju, da svođenje ibadeta na strah i materijalne nagrade predstavlja pravu vulgarizaciju jednog takvog uzvišenog doživljaja, koji se ne može mjeriti ni sa kakvom materijalnom vrijednosti. Trenutak jednog takvog doživljaja vrijedniji je od čitavog svijeta i svih materijalnih uživanja i dobara na tom svijetu (hajrun mined — dunja ve ma fiha).
Moramo priznati, da ovo tesavufsko shvaćanje ima osnova. Dok se fukaha cjepidlačivo bavi samo formom dotle derviši pokušavaju, da duboko prodru u suštinu namaza i da ga shvate kao doživljaj, put ka Bogu i ulazak u svijet ljepote, savršenstva, mira, sreće, blagostanja, ljubavi, Namaz je uzdignuće, približavanje

---

Bogu i ulazak u njegov svijet (miradžul mumini). U Kur'anu Bog kaže: »Obavljaj namaz, da bi Me doživio, da bi osjetio Moju blizinu i Moju prisutnost,« Obavljaj namaz kao da stojiš pred Bogom, kao da ga gledaš. Ako ga ipak ne vidiš znaj sigurno da on tebe vidi'< (hadis). Muhamed a. s. je često naglašavao da u namazu nalazi najveće zadovoljstvo, da namaz za njega predstavlja trenutke najvećeg ushićenja, zanosa, radosti, mira i blaženstva (kurretu aj'n) Hušii i hudii koji se traže u namazu kao njegovi

atributi ne znače samo-poniženje i obezvrijeđivanje sebe, naprotiv nalaženje sebe u jednom višem svijetu Hušti i hudu znače spajanje i utapanje u taj ljepši i viši svijet, gdje čovjek nalazi i otkriva sebe kao čovjeka, gdje može u zanosu kao što je to i Gete osjetio u prirodi, da uzvikne: Tu sam čovjek, tu mogu, smijem da budem čovjek.
Tako shvaćen i doživljen namaz predstavlja neobično važan faktor u formiranju ljudske ličnosti, u ukroćavanju nižih životinjski elemenata u čovjeku-Čovjek još uvijek stoji pod strahovitim pritiskom materijalnih potreba. Nagoni za fizičkim održanjem su toliko snažno naglašeni da im se čovjek ropski pokorava. U borbi između ljudskih i životinjskih, nižih i viših elemenata u čovjeku prevagu su do sada gotovo uvijek imali ovi potonji. Čovjek je toliko vezan za ovaj niži svijet, za zemlju, za svoje fizičko postojanje, da su svi dosadašnji pokušaji, da ga bar koliko toliko oslobode ropstva materije, imali malo uspjeha. Religija je u tome učinila najviše. Ona je mogla učiniti još više, da je korištena kako treba i da joj je omogućeno djelovanje. Mislilo se, da će nauka osloboditi čovjeka, ali umjesto očekivane vladavine došlo je još teže ropstvo. Postavilo se pitanje ko je sada mrtav: Bog ili čovjek. Bilo je ludo misliti da se može »ubiti« Bog nekažnjeno, još luđe vjerovati, kao Niče ili Zid, da će ta smrt biti naše ispunjenje, naše spasenje i naša sreća. Zamjenjivanje tradicionalnih vrijednosti sa racionalističkim donijelo je propast čovjeka. Od nauke smo očekivali gospodarenje prirodom, međutim, iako

nam je pružila udobnost koju nam je obećala, ona je nasilju dala strašno oružje i prijeti našem unutrašnjem životu; ona teži da čovjeka pretvori u robota.
Pokazalo se posve evidentnim, da tobožnje božanstvo nauke i mit progresa, kojeg veliča naročito marksizam i pozitivizam, nisu mogli zamijeniti tradicionalnog religioznog Boga. U eri ovih racionalističkih vrijednosti, čovjek se gotovo potpuno izgubio. Sve više ga potiskuje mašina. Robot mu otima jednu po jednu funkciju. Čovjek se, bez sumnje, osjeća ugroženim, možda više nego ikada ranije. Nije u pitanju samo njegovo dostojanstvo i njegovo duhovno biće, nego čak i fizičko postojanje. Životinjski elementi u njemu vjerovatno nisu nikada ranije bili tako dominantni. To se očito vidi u ponašanju savremenog čovjeka, koji je potpuno pao u ropstvo svojih nagona i strasti! Živi jednim razuzdanim životom, zaslijepljen i rukovođen samo i isključivo ličnim interesima i uživanjima. Dosadašnja saznanja i iskustvo najozbiljnije nas upozoravaju na potrebu vraćanja vjere u čovjeka, na

potrebu poduzimanja određenih mjera u svrhu oslobađanja čovjeka od teškog ropstva mašine i pritiska materije.
Čovjek prema islamskom učenju predstavlja najveću vrijednost; njemu u pojavnom svijetu pripada dominantno mjesto. Povjerava mu se uprava i korištenje svih dobara svijeta. Sve je njemu potčinjeno i sve mu je stavljeno na raspolaganje. On je za to po svojoj prirodi i po svom biću pripremljen i osposobljen (Ve alleme Ademe el esmae kulleha). Čovjek se mora boriti za to svoje mjesto. Ukoliko ga nema i ukoliko ga je izgubio, onda je to siguran znak skretanja s pravog puta, znak zablude, grijeha i deformacije.
U vršenju ove teške misije i u nošenju amaneta kojeg zemlja i nebesa nisu smjeli prihvatiti, namazu pripada posebno značajna uloga. Kroz namaz, spajajući se sa izvorom snage čovjek se duhovno jača i osvježava. Približujući se Bogu, dolazeći u njegovu blizinu i inspirišući se pet puta dnevno na izvoru snage, ljepote i savršenstva, čovjek stiče tako pouzdanje, da

---

više nema prepreke i poteškoće koju ne bi mogao savladati. Pred njim više nema nesavladivih smetnji. Bog je njegov zaštitnik i pomagač (Allahu velijjul-lezine amenu). On je duboko svjestan da se time uključuje u red onih Božijih štićenika, koji nemaju straha i zabrinutosti. (Inne evlijaallahi la hafun alejhim ve la hum jahzenun). Zato Kur'an poručuje i naređuje ljudima: Potražite pomoći u izdržljivosti i namazu (feste-inu bis-sabri ves-salati •. .)•
Trenutci prave predaje Bogu predstavljaju najveća nadahnuća i najintimnije inspiracije. U takvim trenucima Muhamed a. s. je počeo dobivati Objavu. U trenucima odvajanja od ovog vulgarnog svijeta; ulaska u viši svijet, spajanja i utapanja u totalitet (vahdeti vudžud) nestaje kako kaže tesavuf materijalne smetnje (perde) i istina se sama otkriva i ukazuje (kešf). Rešid Rida kome je teško ne vjerovati tvrdi, da se više puta nalazio u takvom stanju, kada se osjetio u višem svijetu. Navodi, da je, poslije jedne dublje meditacije, u posebnom odjeljenju porodične džamije, osjetio, da nema težine. Mogao sam, veli, letjeti po zraku. Bio sam na spratu i mogao sam se komotno spustiti zrakom.
Namaz predstavlja osobito važno i efikasno sredstvo u borbi protiv grube i tiranske dominacije i eksploatacije materije. On navikava čovjeka da uživa u višim duhovnim vrijednostima i da potpuno kontro-liše svoje strasti i nagone, svodeći ih na njihove potrebne fiziološke potrebe, kao što ga isto tako, navikava na jedan odnos prema materijalnim dobrima koji tim dobrima

daje funkciju sredstava pomoću kojih se ostvaruju više ljudske vrijednosti. Prema ovom odnosu materija nije cilj nego sredstvo. Vrijedi samo toliko koliko služi ostvarivanju viših ljudskih duhovnih vrijednosti. Materija kao cilj predstavlja niži životinjski odnos. U tome leži najbitnija razlika između čovjeka kao višeg i životinje kao nižeg bića. U odnosu na čovjeka materija je samo sredstvo za više vrijednosti, dok u odnosu na životinju predstavlja cilj.

Šta znači slabljenje veze s Bogom i šta znači puna dominacija materije, kao posljedica toga slabljenja,

najbolje nam pokazuje savremeni industrijski razvoj. Ovdje su materija, sebični, lični materijalni interesi i niže materijalno životinjske iživljavanje, potpuno zarobili čovjeka, degradirali ga u njegovom dostojanstvu i stavili ga u kandže strasti i nižih nagona.

Svjedoci smo čudnog ponašanja savremenog čovjeka, naročito mlađih generacija. Čini mi se da bi trebalo biti jasno svakome, da su ovom materijalizari-jom otvorena vrata svim mogućim sukobima, punoj dominaciji sile i dehumanizaciji međuljudskih odnosa-To je uostalom i vidljivo. Savremeno društvo se tako de fakto ponaša i potvrđuje u životu. Čitavim svojim bićem okrenuto je materiji i sili. Vjeruje i poštuje samo silu. Samo u posljednjih deset godina potrošeno je na naoružanje mnogo više nego na prosvjetu, zdravstvo i kulturu.

Zar to nije prava ironija?!!

Ne bi to sve skupa bilo tako tragično, kada bismo takvo ponašanje savremenog čovjeka mogli označiti isključivo moralnom devijacijom i deformacijom. Kad bi se zaista radilo samo o tome, stvar bi bila mnogo lakše i jednostavnije prirode. Istorija je zabilježila mnogo takvih trenutaka kada je čovjek padao u duboke moralne provalije i trpio posljedice toga pada. Biblija i Kur'an nabrajaju niz takvih slučajeva, dajući im pravo ime i obilježavajući ih kao grijeh, koji je rezultirao odgovarajućim posljedicama. Tu je Sodoma, Gomora, legendarni gradovi u Pelestini na mjestu gdje je sada Mrtvo more, koji su, prema Bibliji zbog raz-vrata bili uništeni ognjem. Ranije su se uvijek razvrat i sve pojave moralnog pada označavale grijehom i kao takve tretirane.

Zlo je, međutim, u tome što takve pojave danas imaju drugačiji tretman i drugačiji status. Ono što se nekada smatralo teškim grijehom zbog kojeg su propadali čitavi narodi, sada je to znak progresa i slobode čovjeka. Još je veće zlo što se pokušava, da se ovakvom shvatanju daju određene teoretske

naučne osnove. Neka sa vremena učenja mogla bi se u tom smislu sasvim opravdano smatrati pokušajima punog odrođavanja i

---

otuđivanja čovjeka. Tu na prvom mjestu treba spomenuti egzistencijalizam, koji predstavlja teoretski izraz savremene duhovne deformacije, jer čovjeka pripušta njegovim nagonima i strastima.
Niko ne poriče potrebu i značaj nagona. Svaki nagon ima svoju fiziološku funkciju koja je nužna u održavanju čovjeka. Problem je u zadržavanju nagona u granicama njihovih stvarnih fizioloških funkcija, u obuzdavanju i održavanju ravnoteže. Veoma je opasno kad čovjek postane rob strasti. U tom slučaju on postaje gori od životinje. On tada zna samo jedno, zadovoljenje svojih strasti na bilo koji način. Sigurno je Tolstoj mislio na takvog čovjeka, kada je rekao: Ako reknete čovjeku da je životinja time ste uvrijedili životinju a ne čovjeka. Mi bismo mogli svesti u krajnjoj liniji sve ratove, sukobe i međusobna ubijanja na raz-uzdanost i neobuzdanost ljudskih strasti, (innennelsc le emmaretun bis-sui — Strast goni čovjeka u zlo — Kur'an.)
Da bi se obuzdale ljudske strasti i da bi se nagoni sveli u granice njihovih fizioloških funkcija, Islam je propisao niz mjera. U te mjere svakako na prvom mjestu dolazi namaz, koji predstavlja, ako se pravilno-shvati, najsnažnije sredstvo u ukroćavanju životinjskih elemenata u čovjeku.

Zekat

Allah je, prema osnovnoj koncepciji Islama temeljni princip cjelokupnog islamskog učenja. Njegov dublji životni i praktični smisao leži u tome što predstavlja izvor cjelokupnog reda i zakonitosti •u prirodnom i društvenom razvoju, kao i izvor duhovnih moralno-etičkih vrijednosti, na kojima treba, u .skladu sa prirodnim redom u svijetu, da počiva i razvija se ljudska zajednica.
Putem namaza, kao strogog osnovnog principa, čovjek neposredno stoji u kontaktu sa Vrhovnim Apsolutnim bićem, izvorom snage, ljepote, nadahnuća, osvježavajući se svakodnevno i podsjećajući se na veliku odgovornost za misiju i amanet koji je preuzeo na sebe kao Božiji zastupnik na zemlji, kome je sve na njoj i na nebesima dato na korištenje i upravu.
Preko trećeg temeljnog principa — ustanove ze-kata, čovjek, pripremljen, duhovno ojačan i nadahnut snagom Apsolutnog gospodara svih svjetova, izvora snage, lijepog i uzvišenog, Vrhovnog inauguratora reda i zakonitosti u svijetu, staje na zemlju i ulazi u društvo. Uz vjeru u Boga, koja čini

duhovnu komponentu, ustanovom zekata društvo dobija još jednu dimenziju u vidu materijalne komponente.
Ove dvije komponente na kojima počiva društvo, koje čine osnov ljudskog postojanja, Islam brižljivo čuva, razvija i nastoij da ih održi u ravnoteži i u granicama njihovih funkcija.
Općeljudske duhovne i moralno-etičke vrijednosti koje proizlaze iz vjere u Boga, ne smiju ostati samo u apstrakciji kao ideali. One moraju biti u praksi i

---

životu primjenjene i ostvarene. Ova primjena u organiziranom društvu, kakvo je ljudsko društvo vrši se putem određenih institucija u raznim oblastima života.
Egzistiranje i pravilno funkcionisanje ovih institucija zahtijeva postojanje materijalnih sredstava, materijalne baze sa koje se može sigurno startovati. Stvaranje ove baze je opća dužnost svih situiranih članova društva, jer ove institucije služe svim građanima.
Odmah čim se počela formirati prva islamska društvena zajednica u Medini propisan je društveni doprinos u vidu zekata. Bilo je to druge godine po Hidžri. Zajedničke društvene potrebe iziskivale su i zajednički doprinos. Dolaskom Muhameda a. s. u Medinu muslimani de fakto i de jure postaju društveno politička zajednica. Islam se pretvara u organizirani pokret. U okviru te zajednice izrastaju i nastaju razne društvene funkcije i ustanove. Tu se postavljaju temelji prvih džamija kao centralnih institucija u Islamu. Ta su, isto tako, primami zahtjevi, potrebe odbrane islamske zajednice i zaštita misije slobodnog ispovijedanja, i propovijedanja Islama.
Sve su to zajedničke društvene funkcije i potrebe-koje se nisu mogle obavljati bez materijalnih sredstava, koje je trebalo osigurati zajedničkim obaveznim doprinosom. Da bi se stvorila potrebna materijalna baza za podmirenje svih društvenih potreba i funkcija, koje su u skladu sa dinamičnim razvojem društva Kur'an je propisao ustanovu zekata.

II

Treba ovdje posebno naglasiti, da Kur'an propisuje ustanovu zekata kao društveni instrument za podmirivanje svih potreba društvene zajednice kao što. je tekstativno objašnjeno u ajetu innemes sadekatu . .. To je obavezni doprinos za opće potrebe.

Veoma je karakteristično, d;i Kur'an nije odredio stopu visine doprinosa. Za mene je ovo posve važna činjenica. Čvrsto vjerujem da to Kur'an nije učinio. bez dubokog razloga.

Mene osobno ovo pitanje već odavno muči. Pokušavao sam, da mu nađem rješenje koje bi bar mene zadovoljilo. Tražio sam odgovor na pitanje: zašto Kur'an nije odredio stopu zekata. Tražio sam ga najprije kod najstarijih autora: kod prvih mudžtehida, utemeljivača fikha i osnivača pravnih škola, zatim kod najnovijih savremeniih autora: Šejh Muhameda Abdu-ha, Meragije, Šeluta, Mevdudije, Kutba, Subaije, Be-haja itd. Nisam ga našao. Prije svega, pošto je Kur'an, kao što smo vidjeli, samo koncepcijski, kao misao odredio ustanovu zekata, ne ulazeći u detaljniju razradu i konkretnu primjenu postavlja se pitanje, ko je nadležan i ovlašten da razradi ovu koncepciju, da joj dade praktičnu primjenu, odredi visinu doprinosa i ostale uslove davanja i da li jednom određena stopa doprinosa i jednom razrađena i formulisana praktična primjena koncepcije ustanove zekata, može važiti za sva vremena i za svako društvo bez obzira na stepen razvoja i njegove potrebe?
Nepobitna je činjenica da je Muhamed a. s. razradio misao zekata, dao joj praktičnu primjenu, odredivši stopu doprinosa i vrstu imetka na koji se daje-zekat. Niko, isto tako, ne može poricati činjenicu, da je Božiji poslanik bio najmjerodavniji, najnadležniji i naj ovlašteni] i da to učini. Ali se pri tome ipak postavlja pitanje, da li ovu primjenu treba shvatiti kao gotovo-rješenje za sva vremena i sve prilike ili samo kao način primjene u kojem se vodilo računa o raznim okolnostima i faktorima, naročito o potrebama društva.
Ne ulazeći za sad u to, da li je Muhamed a. s. prilikom primjene i razrade islamske misli uvijek nastupao direktno inspirisan Božijom voljom (vahjom) ili po svom ljudskom nahođenju, stoji kao neosporna činjenica, u koju se ne može sumnjati, da je on primjenjivao kur'anske principe na konkretnu situaciju i problematiku određenog društva u određenom vremenu i na određenom nivou društvenog razvoja. U stvari Muhamedova a. s. primjena islamske misli predstavlja rješenje konkretnih problema prvobitne islamske zajednice. Bez obzira kako nam to danas zvučalo, mora-

mo priznati, da je ta primjena bila uslovljena i ona je odgovarala uslovima veoma primitivnog društva na vrlo niskom nivou društvenog razvoja. Muhamed a. s. je, stvarajući prvu islamsku zajednicu i postavljajući joj idealnu osnovu, društvenu i političku platformu, razrađivao i praktično primjenjivao Kur'an.
K tomu možemo dodati još i to, da se Muhamed a. s. nije nikada ni u dokazivanju svoga poslanja niti u primjeni kur'anskog učenja poslužio čudom. Kur'an mu to izričito osporava, potvrđujući njegovu ljudsku osnovu i prirodu, iz koje u svom ponašanju nije mogao izaći niti je zaista izlazio.
Ako zaista sve ove činjenice imamo u vidu i pokušamo da na osnovu njih odredimo svoj stav prema praksi Muhameda a. s. kao i pravu ulogu Sunneta kao osnovnog izvora islamskih propisa, nećemo moći nikako izbjeći pitanje, da li je ispravno smatrati svaki koncept i svako rješenje Božijeg poslanika kao gotov koncept i rješenje za sva vremena, ili bar neka rješenja mogu imati samo privremenu vrijednost i primjenu. Konkretno, da li Muhamedov a. s. koncept razrade koncepcije zeka ta ima privremen ili trajan karakter. Ja imam dovoljno kuraži i osnova, da, bez obzira na to što će to izgledati suviše smjelo, ustvrditi, svjestan pune odgovornosti pred Bogom, da se svako islamsko učenje, svaki islamski princip, koji je objavljen u Kur'-anu samo kao koncepcija, naročito ako se odnosi na društveno uređenje zajednice, razrađuje i praktično primjenjuje prema potrebama i mogućnostima vremena u kojem se živi i datih okolnosti. Ako Svemogući nije ostavio razradu islamske misli i traženje oblika njene praktične primjene u određenom vremenu i određenim okolnostima (idžtihad) kao pravo i ovlaštenje društvu kao takvom, zašto onda On nije dao u Kuranu gotove koncepte primjene. Zašto u slučaju zekata nije sve precizirao i odredio? Zašto je samo u vidu koncepcije rekao: Dajite zekat (ve atuz zekate). (U njihovim imetcima postoji određeni dio koji pripada nezbrinutim i socijalno ugroženim — ve fi emvalihim hakkun ma'malumun lissaili vel merhum). Zašto Kur'an nije

objasnio koliki je taj određeni dio u imetku pojedinaca koji pripada društvu? Taj dio, kad treba da se uzme, naime u trenutku uzimanja od vlasnika, mora biti određen. Ali, ko je ovlašten i pod kakvim uslovima, da određuje količinu pomenutog dijela i šta sve utječe na to određivanje? Da li je to prerogativa samo Muhameda a. s. i njegovo isključivo pravo? Ako jest i ako prihvatimo tu tezu, onda baš nikako ne možemo shvatiti zašto sam Kur'an nije propisao način primjene, jer je Muhamed a. s. primjenjivao propise Kur'ana odmah po objavljivanju.

Ovdje kod ovog pitanja je vrlo važno znati činjenicu da je Muhamed a. s. bez obzira, da li je djelovao u tumačenju islamskih principa po objavi ili po svom rasuđivanju, primjenjivao propise Islama prema razvojnim i tehničkim mogućnostima. On je nesumnjivo nalazio najprikladnije forme primjene koje su u ondašnjim uslovima najbolje odgovarale i predstavljale najbolja rješenja. Oblici, instrumenti i institucije praktične primjene islamske misli uvijek ovise o nivou društvenog razvoja zajednice i problemima datog trenutka, u kojem se vrši primjena. Način primjene ima svoju zakonitost, svoje principe koji se moraju poštivati. I sam način Muhamedove a. s. primjene bio je podložan ovoj zakonitosti. Muhamed a. s. je morao određivati takve forme primjene koje odgovaraju uslovima žavota. Konkretnom razradom i primjenom ustanove zekata rješavao je materijalnu osnovu prve islamske zajednice. Propisao je zekat na postojeće vrste imetka i odredio visinu stope prema potrebama te zajednice.

Posve je jasno, da potrebe društva, data problematika, spoznajne i tehničke mogućnosti određuju oblike praktične primjene islamske misli. Mora se prihvatiti, da se tehnika primjene i njen instrumentari-jum mijenja u skladu sa mijenjanjem društva. To važi za sve interpretacije islamske misli, pa i za Muhame-dovu a. s. interpretaciju. To je smisao onog poznatog i usvojenog načela: promjenom vremena i prilika mijenjaju se i propisi. U stvari mijenjaju se oblici primjene, a ne principi i koncepcije. Osnovna misao zekata

---

kao materijalne osnove na kojoj počiva cjelokupni razvoj društva iz koje se podmiruju sve potrebe društva, ostaje nepromjenjiva i uvijek aktuelna. Mijenja se samo način njene primjene i realizacije, shodno mijenjanju potreba društva. Zato i samo zato Kur'an nije odredio stopu zekata, nisab, vrstu imetka koji podliježe zekatu itd. Ostavio je to društvu, da ono prema svojim potrebama odredi odgovarajuću formu primjene, jer je to ono što podliježe promjeni.

Kao što smo vidjeli, forme primjene islamske misli uslovljene su društvenim potrebama, pa su, prema tome, varijabilne. Ustanova idžtihada ima isključivo taj zadatak, da uvijek pronalazi odgovarajuće najprikladnije oblike — ove primjene. Samo se na taj način može očuvati dinamičnost islamske misli i potvrditi tvrdnja da je ona savremena za sva vremena, sve situacije i sva mjesta. Inače, ako bismo je zatvorili u okoštane forme praktične primjene i zamijenili je sa tim formama, ona bi se tu okamenila, zaustavio bi

se njen dalji razvoj i time bi se njena valjanost ograničila samo na izvjesno vrijeme.
Tako se, na žalost, i dogodilo. Islamska misao se potpuno zatvorila u prve forme praktične primjene i njen razvoj je zadržan u oblacima prve interpretacije-Ona još uvijek čami okovana u shvaćanjima prvih mudžtehida. Time je zaustavljen i paralisan razvoj islamskog društva. Pokušalo se, da se cjelokupni život muslimana zadrži u njegovim prvobitnim oblicima. Umjesto stalnog kretanja i transformiranja kojeg je inspiiisala i podstakla dinamična islamska misao, vrlo rano je došla do stagnacije. Stalo se i počelo tapkati na jednom mjestu. Rečeno je, da se ne smije ništa mijenjati. Život mora ostati ukalupljen i šabloniziran u prvim svojim kalupima.
Dugo se tako čamilo, ali pod snažnim pritiskom savremenog razvoja i sve bržeg kretanja morao se pokrenuti i islamski svijet. Tako su počeli da pucaju okovi i okviri davno prevladanog života. Fikhski propisi, naročito oni. koji se odnose na regulisanje društvenih aktivnosti, postali su preuski za novi život.

Zekat u prvoj razradi, primjeni i interpretaciji nije mogao da i dalje služi kao materijalna osnova za potrebe savremenog razvoja. Zato je i prestalo biti to. On se u svim islamskim zemljama sveo na običnu sa-daku koja je ostavljena na volju ljudi da daju kad hoće i koliko hoće. Zekat više nije izvor prihoda za podmirivanje svih društvenih potreba, jer u svojoj ranijoj, odnosno dosadanjoj formi, zaista to nije mogao ni biti. Njegova prva razrada, kakva je i danas, bila je diktirana i uslovljena materijalnim potrebama prvobitne islamske zajednice, koja je bila tek u razvoju i čije su potrebe bile vrlo ograničene. Bilo bi suviše smiješno misliti da bi zekat u takvoj obradi mogao podmirivati potrebe savremenog društva.
Zekat u postojećoj interpretaciji predstavlja samo naš subjektivni izraz Božije misli, koji je bio uslov-Ijen nizom historijsko-društvenih faktora. Međutim, ljudska misao ma u kom se vidu ona javljala, pa čak i onda kada pokušava, da nam izrazi Božiju misao, ne smije se šablonizirati i zatvarati u određene okoštane forme. Pokušaji da se Božija misao zatvori u fikhska i teološka shvaćanja predstavljaju pravo osiromašenje za ovu misao i njeno ograničavanje samo na određeno vrijeme. Božija misao je otvorena. U njoj ljudi u određenom vremenu i datim okolnostima, nalaze i otkrivaju onoliko koliko im treba i koliko mogu, da shvate.

III

Ne vidim nikakvih smetnji, da se koncepcija zekata ponovo razmotri i razradi u svjetlu potreba savremenog društva. Ne samo da nema smetnji, nego se to nameće kao prijeka potreba, ako se misli na bilo kakvo oživljavanje islamske misli. Na prvom mjestu trebalo bi ponovo razmotriti pitanje visine stope, zatim vrste imetka koji se oporezuje zekatom, nužne potrebe, koje se izuzimaju, nisab, i način ubiranja i raspodjele. Sve su to pitanja koja imaju tehničko organizacioni karakter čija rješenja ne mogu biti jedanput za uvijek data. Kur'an je ovdje za manevrisanje osta-

---

vio dovoljno prostora. Naredio je, da se daje zekat, rekao je da su sva materijalna dobra zajednička — Božija, da se iz tih dobara, koja uživaju pojedinci mora izdvojiti dio za opće potrebe, u što spadaju i socijalno ugroženi. »Izdvojite za njih dio iz Božijeg imetka koji vam je dat« (Nur, 33). »Podijelite iz onog što vam je dato na upravu i korištenje« (Hadid, 7). Muhamed a. s., shvaćajući da ustanova zekata predstavlja materijalnu bazu i treba da osigura potrebna materijalna sredstva za pravilno funkcionisanje društva i njegovih institucija, donio je, u skladu sa potrebama prve islamske zajednice, i odgovarajuće rješenje za pomenuto pitanje. Odredio je visinu stope, ni-sab, nužne potrebe, vrste imetka itd. Dao je, naime, koncepciji zekata primjenu koja je najbolje odgovarala tenutku u kojem se nalazila islamska zajednica.

To je u stvari Sunet, put Muhameda a. s. kojeg moramo slijediti. Radi se, kako se vidi, o načinu primjene islamske misli, o načinu prilaženja i rješavanja aktuel-nih problema zajednice a ne o gotovim rješenjima. Gotova rješenja u većini slučajeva imaju privremeni karakter, jer izražavaju trenutnu potrebu društva. Takav slučaj je i sa zekatom.

I kad danas tražimo ponovno razmatranje zekata u onom varijabilnom dijelu njegovom, i novu primjenu njegove misli, mi time ne odstupamo od Suneta. Naprotiv, pozivamo, da se slijedi put Božijeg poslanika, da se ide dalje u razradi islamske misli, tražeći za nju uvijek prikladnije forme primjene, kako se ne bi dogodilo da se u preživjelim ranijim oblicima primjene zaustavi dalji razvoj i okameni islamska misao.

Put Muhameda a. s. (Sunet) je put stalnog kretanja i stalne primjene i razrade islamske dinamične misli. Muhamed a. s. nas je poučio kako se primjenjuje ta misao. Ona nema niti smije imati gotove šablone, u koje bi se zatvorila i začaurila, kao što se to na žalost, i dogodilo, gdje je bila potpuno

paralizovana, izo-lovana iz života i potpuno obustavljena primjena. U svim muslimanskim zemljama, pa čak i u onim u ko-

jima je Islam državna vjera, Islam je stvarno privatna stvar građana. Zekat daje ko hoće i koliko hoće, daje ga gdje i kome hoće.

IV

Duboke društvene promjene koje su nastale kod nas u najnovijoj društvenoj stvarnosti uspostavljanjem socijalističkih odnosa imale su veoma krupne reperkusije u oblasti vjerskog života. Novim društvenim mjerama temeljito je pogođena, onesposobljena i razrušena ranija materijalna baza vjerskog života. Sprovo-đenjem agrarne reforme, nacionalizacije i eksproprijacije nestalo je vakufa kao glavne osnove za tu bazu.
U novonastaloj situaciji Islamska zajednica našla se pred neobično teškim problemom. Morala se ponovo postavljati, prilagođavati i tražiti nove izvore za materijalnu bazu. U pitanju su bili naročito vjerski zavodi. Pitanje savremenog vjerskog kadra sve se oštrije postavljalo, s obzirom na zahtjeve i dileme savremenog života, a materijalna sredstva za izdržavanje tih zavoda bivala su sve oskudnija. Otvaranje Islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu postavilo se kao veoma bitno i neodgodivo pitanje.
I dok nas je svom svojom težinom pritiskivao problem novih izvora za materijalnu bazu, dotle su svake godine stotine i stotine miliona dinara zekata i sade-kai-fitra išli uglavnom kud ne trebaju. Upravo onaj najsigurniji, izvor koji je namijenjen kao osnova za tu bazu nije korišten u tu svrhu, niti se o tome razmišljalo. Podržavano je u tom pogledu jedno izopačeno stanje koje je nastalo u eri propadanja i zabluda. Iako sa zakašnjenjem, ali možda smo ipak prva zajednica u islamskom svijetu, koja je počela da ozbiljno razmišlja o boljem korišćenju zekata i sadekai-fitra, o organizaciji sakupljanja, o raspodjeli, o provođenju ovoga davanja njegovoj pravoj svrsi. Našli smo se pred činjenicom da samo muslimani u Bosni i Hercegovini daju godišnje u vidu zekata i sadekai-fitra oko pola milijarde starih dinara. Ali kuda te pare idu i da li od njih zajednica ima bilo kakve koristi?

Kako nam se u našoj novoj društvenoj stvarnosti, kao što smo istakli, pitanje izdržavanja vjerskih zavoda postavilo u svoj svojoj oštrini, izučavajući i

razmišljajući o ovom problemu, došli smo na ideju da bi zekat i sadekai-fitra mogli biti veoma dobro i sigurno rješenje ovog važnog pitanja.

U teoretskom razmatranju ovog rješenja sa šeriat-skog gledišta nisu postojale nikakve poteškoće. Kur'an je sasvim jasno odredio fondove na koje se raspodjeljuje zekat i sadekai-fitra. Nema niti može biti bilo kakve sumnje u to, da je u našim uslovima izdržavanja vjerskih zavoda najprioritetniji fond za ulaganje ze-kata i sadekai-fitra.

Zbog toga je poslije razrade teoretske osnove ovo pitanje razmatrano pred najvišim odgovornim forumima organa Islamske zajednice i donesen zaključak da se organizira akcija prikupljanja zekata i sadekai--fitra u fond za izdržavanje vjerskih zavoda. Akcija je u toku i ona je polučila određene uspjehe.

Svjesni srno da svaka promjena i svaka novina nailazi na poteškoće. Nismo se nimalo zavaravali, da i ova naša akcija neće, bar u početku, imati poteškoća i smetnji. Ona predstavlja novinu u odnosu na ranije stanje. To je pokušaj, da se zekatu i sadekai-fitru da pravi smisao, da se privede svojoj svrsi i da se konačno stane na put haosu, koji je vladao u davanju zekata i sade-kai-fitre, kako bi se ova davanja i vrlo važni izvori prihoda što bolje koristili.

Ja ne mislim sada ponovo ulaziti u teoretsku stranu ovog pitanja. Želio bih ovdje posebno podvući historijski značaj akcije prikupljanja zekata i sadckai--fitre u fond za vjerske zavode. Ovo za našu zajednicu, pored materijalne koristi, ima pionirski značaj. Mi smo prvi koji smo pokušali, da ovom pitanju pri-demo na jedan nov način, da ga razmatramo u duhu naših potreba. Istina, nismo ulazili u suštinska pitanja problema. Radilo se samo o formalnoj strani pitanja: o određivanju prioriteta fondova i načinu prikupljanja. Koristeći pravo, koje Seriat daje ulul emru (odgovornim faktorima zajednice) mi smo putem nadležnih organa

odredili da u našim uslovima prioritet pripada izdržavanju vjerskih zavoda, jer su ostali bez materijalne baze i jer čine osnovu vjerskog života.

Bila je ovo istorijski značajna odluka. Ukoliko se pravilno shvati predštavljaće veoma važnu prekretnicu i obilježiti novu fazu u razvoju vjerskog života. Pronađeno je za stvaranje materijalne baze sretno rješenje koje ne predstavlja nikakvo novo opterećenje za vjernike. Radi se samo o tome, da se velike količine novca, koje su se na ime zekata i sadekai-fitre prosto bacale, sakupe i utroše tamo gdje je najkorisnije i naj-svrsishodnije i gdje je senatski najopravdanije.

Ne možemo reći da je od pripadnika Islamske zajednice dovoljno shvaćen veliki istorijski značaj ove odluke. Ne radi se samo o neshvaćanju njene šeriatsko vjerske opravdanosti, iako ima i toga, što je sasvim razumljivo. Nikakvo mijenjanje navika, pogotovu ako su vezane za vjerske propise, ne ide lako ni brzo. Svaka novost nailazi na otpor. Progres u stvari i nije ništa drugo nego vječna borba novog sa starim, preživjelim-

Upravo u neshvaćanju dubokog smisla principa ove vječne borbe leže uzroci našeg otpora svim novim mjerama, svim promjenama, leže uzroci našeg tapkanja na jednom mjestu i sporog prilagođavanja. Nismo shvatili da je kretanje nužno, bez obzira na riziko ekscesa i grešaka. Svima onim koji iskreno i sa plemenitim namjerama podstiču kretanje i rade na njegovom ubrzavanju, Bog, prema islamskom učenju, oprašta greške. Čak ih nagrađuje za uloženi trud.

Ljudi su se bili navikli da daju zekat samo onome kome oni hoće. Uobičajilo se, da se daje isključivo siromašnim pojedincima. Mislilo se da se ne može dati u opće svrhe. Smatrali su zekat svojom ličnom, privatnom obavezom za koju se odgovara samo Bogu. Društvo nema nikakva prava da se u lo miješa. Ne poričemo da zekat treba davati iz unutarnjih pobuda, iz osjećaja obaveze, koju Svemogući propisuje. Upravo zbog toga zekat ima obilježje ibadeta. Ova obaveza mora počivati na dubokoj vjeri i dužnosti prema drugom, koja treba postati sastavnim dijelom svijesti,

---

osnovnim elementom u ličnosti i karakteru čovjeka i sadržinom duše i srca i nutarnjom neodoljivom snagom koja pokreće i usmjerava ljudske aktivnosti. Ze-kat se temelji na vjeri u više vijednosti, čiji je izvor Bog, a koje se otvaraju putem pomaganja. Te više vrijednosti kojima služi zekat jesu humanizam, socijalna pravda, jednakost, međusobna solidarnost itd.

Zekat kao ibadet je obaveza prema Bogu, ali je on obaveza i prema društvu. Ne može društvo biti nezainteresirano, hoće li neko dati zekat, kome će i koliko dati. Ovakav smisao zekata dobro je shvatio prvi halifa Ebu Bekir. Poznat je njegov energični stav protiv plemena koja su poslije smrti Božijeg poslanika bila odbila davanje zekata. Ebu Bekir je, iako su neki As-habi bili protiv, navijestio rat i poveo vojsku protiv svih onih koji su odbili da daju zekat.

Mi nemamo vlasti da bismo prisilno ubirali zekat i sadekai-fitru, ali želimo objasniti muslimanima, da Islamska zajednica sa šeriatskog gledišta ima

pravo, da organizira prikupljanje ovog vjerskog davanja i određuje prioritet fondova u svrhe u koje se ono treba davati i trošiti.
Stojimo pred neposrednim istorijski značajnim zadatkom — otvaranjem islamskog fakulteta. Bivšu zgradu (Dulagin dvor) Gazi Husrevbegove medrese, koja uskoro prelazi u ruke Islamske zajednice, trebaće temeljito renovirati, preurediti i osposobiti za medresu i fakultet (nastavu i internat). Medresa i fakultet trebaju u svakom pogledu da izrastu u savremene odgojno nastavne i naučne ustanove, koje će u naše doba ovdje — u ovom dijelu svijeta, u Socijalističkoj Jugoslaviji, moći udovoljiti savremenim potrebama vjerskog života i odgovoriti na dileme koje je postavio savremeni razvoj u odnosu na vjeru.
Izvršenje ovog zadatka, nesumnjivo, iziskuje velika materijalna sredstva. Za Islamsku zajednicu to ipak ne bi predstavljalo nesavladivu poteškoću. Kad bi bilo više svijesti i razumijevanja, zekat i sadekai-fitra mogli bi podmiriti sve ove potrebe.

Post

U općoj koncepciji Islama o čovjeku, formiranju ti njegove ličnosti i usmjeravanju njegove aktivnosti, pored vjere u Boga i namaza, post zauzima posebno mjesto. Njemu nesumnjivo pripada veoma značajna uloga u procesu očovjekovljenja čovjeka, razumijevanju ljudskih osobina u njemu i oplemenjivanju i humaniziranju njegove duše.
Da bismo bolje razumjeli ulogu posta u formiranju zdrave i snažne ljudske ličnosti, moramo upozoriti na činjenicu da se čovjek nalazi u stalnoj i vječnoj borbi suprotnosti i dilema. Njega u njegovom vlastitom biću razdiru suprotnosti. U njemu samom bije se vječna i teška bitka između luciferskih i destruktivnih snaga (životinjski elementi — šejtan) i pozitivnih stvaralačkih snaga (ljudski elementi — melek). Čovjek je zaista poprište užasne borbe suprotnosti duha i materije. On je dualističke biće, sastavljen od duše i tijela. U njemu se sukobljavaju interesi duha sa interesima materije. Razapet je između ova dva suprotna elementa. Cjelokupni ljudski život predstavlja, kako kaže francuski filozof Berkson, sudar i sukob dvaju suprotnih kretanja: duha koji se penje na više ka svome izvoru Bogu i materije koja pada na niže i vuče čovjeka, isto tako, svom izvoru ka životinji. Duh je jedna velika snaga, ogroman polet vitalnosti koji je jednom za svagda dat još od početka svijeta i koji se stalno sukobljava s otporom materije, boreći se da prokrči put u bolji svijet duhovnog savršenstva i ljepote, koristeći materiju pomoću organizacije.

Iako ovakva situacija i položaj čovjeka nisu baš tako ni ružičasti ni tako laki, mnogi ih, gledajući

---

ih iz svog aspekta, još više dramatizuju. Egzistencijalizam gleda suštinu ljudskog bića u njegovoj bače-nosti u napuštenost, u zebnju, u brigu, u neprekidno sklizanje, bježanje u prazninu i ništavilo, u smrt. Smrt je jedan način bića, koje čovjekova stvarnost preuzima na sebe čim ona jeste. Čim čovjek stupi u život već je dovoljno star da umre.

Prema Kamiju apsurd je suština čovjekova položaja u svijetu, i ako čovjek želi da ostane dosljedan i vjeran samom sebi, mora u apsurdu i besmislu istra-jati i živjeti. Ja uzvikujem, veli Kami, da ne vjerujem ni u šta i da je sve apsurdno, ali ja ne mogu sumnjati u svoj krik i potrebno je, barem da vjerujem u svoj protest. Prva i jedina očevidnost koja mi je tako bila dana u unutrašnjosti apsurdnog iskustva je revolt. Apsurd niče na tlu odnosa između čovjeka i svijeta zato što svijet ne zadovoljava čovjekova očekivanja, ne odgovara njegovim težnjama: neljudski je, besmislen, konačno neshvatljiv.

I zaista položaj čovjeka u ovom pojavnom svijetu gledan samo kroz vid njegovog materijalnog povezivanja sa svijetom, i iz aspekta samo fizičkog postojanja, izgleda nam apsurdan i besmislen. Viđenje čovjeka iz ugla njegova materijalno fizičkog postojanja, ne može nam drukčije ni izgledati, priznali mi to, ili ne. Zato ga sve filozofije koje gledaju iz tog ugla, samo tako i vide.

Ukoliko bi se položaj čovjeka u prirodi i njegov odnos zasnivao isključivo na materijalnoj bazi, on bi zaista bio više nego apsurdan, tragičan i besmislen. »•Tako mi vremena, zaista su svi ljudi na gubitku« ističe Kur'an. Svi su oni nesretni, izgubljeni, bačeni u ovaj svijet besmisla i bezumlja. Kur.an ipak ne ostavlja čovjeka u tom apsurdu i u tom ćor sokaku. On mu, istodobno, ukazuje na izlaz iz te situacije. Odmah iza konstatacije, »da su svi ljudi na gubitku«, dodaje »osim onih koji vjeruju i rade dobra djela«, osim onih koji znaju i vjeruju <Ja čovjek, pored materijalne dimenzije ima još jednu — duhovnu, pored tijela ima i dušu, pored fizičkog
ima i duhovno biće, da pored materijalnih vrijednosti vjeruje i u duhovne moralne etičke vrijednosti. Neosporno je da bi čovjek, ako bi se sveo samo na materijalnu komponentu, samo na svoje fizičko biće, bio na gubitku, u tuzi i brizi, bačen u svijet bola, tuge, sukoba, proturječja itd., kako on i izgleda u viđenju Kami ja i Sartra, jer ga oni gledaju samo iz tog aspekta.

Vjera je, međutim, dala čovjeku drugu dimenziju koja razrješava proturječnost ljudske bačenosti u "besmisao, bol, tugu i vječne sudare, osmišljava njegov život i daje mu dovoljno snage da izdrži sve poteškoće. Sa ovom duhovnom dimenzijom čovjek više nije bačen u svijet bola, tuge i besmisla. On je tu poslat sa određenom misijom. On je, kako kaže Kur'an, Božiji zastupnik na zemlji. Sve mu je stavljeno na raspolaganje i upravlja sa svim dobrima na ovom svijetu u ime Boga.
Istina, ta misija nije ni malo laka. Sam Kur'an nas upozorava na njenu složenost i delikatnost, kada nas upoznaje da su zemlja i nebesa odbili da je prihvate, a čovjek ju je prihvatio i time »pokazao neznanje i sebi učinio nasilje«.
U svakom slučaju, položaj čovjeka u ovom pojavnom svijetu je zaista težak i veoma složen. Da bi izdržao strahoviti pritisak materije koja ga vuče zemlji, on mora biti duhovno ojačan i osposobljen, jer se samo time može uspješno suprotstavljati porobljavanju materije.

II

— Post očito predstavlja neobično snažno i efikasno sredstvo u borbi protiv grube i divlje sile materije, protiv njenog pritiska i porobljavanja.
Čovjek je, kao što smo već naglasili, vječno poprište sukoba nutarnjih suprotnih snaga, kao što je, isto tako, izložen stalnom pritisku vanjskih faktora. Danas je taj pritisak veoma pojačan. Mašina je po-bjesnila. U svom bijesnom i despotskom ponašanju,

---

traži da čovjeka pretvori u pasivnu igračku, što je u velikoj mjeri i uspjelo. Čovjek je izgubio od svoje vrijednosti. Prije svega, kao izvor fizičke snage ne predstavlja više predmet nekakvog interesovanja. S druge strane, kompjuteri mu otimaju jednu po jednu intelektualnu funkciju. Tako se on u svom nutarnjem životu zatvorio u sebi i potpuno podlegao životinjskim nagonima. Otuda alkoholizam, hipererotizacija, narkomanija itd.
U borbi protiv svega što pritišće čovjeka i što ga otuđuje, post ima važnu ulogu. Ne radi se o-potpunom suprotstavljanju nagonu i materiji. Post nema namjeru, da u čovjeku razvija asketizam, pasivan odnos prema materijalnim dobrima i ugušuje u njemu nagone. Riječ je o uspostavljanju ravnoteže između duha i materije, tijela i duše, srca i razuma, htijenja i znanja. Post teži isključivo toj ravnoteži. Islam sa cjelokupnim svojim učenjem želi samo

da održi čovjeka tu gdje on jeste u prirodi, da ga zadrži na mjestu koje mu pripada na sredini između životinje i anđela, između čiste materije i čistog duha, između nižeg i višeg svijeta. Islam se ne zanosi iluzijom da od čovjeka stvori anđela, a još manje Boga. Svi njegovi propisi svode se na to da se nutarnji nagoni i sile u čovjeku održe u granicama njihovih bioloških i fizioloških funkcija. Čovjek ne može postati anđeo, ali se ne smije ni ponovno vratiti životinji od koje se odvojio. On se mora u procesu svog očo v jeko vi jenja i osmišljeno kretati naprijed. Svako vraćanje natrag u suprotnosti je sa suštinom pojma čovjeka i predstavlja njegovo otuđenje. Proces odvajanja čovjeka od životinje, odnosno, proces očovjekovljenja čovjeka vodio se u znaku oštrih sukoba između životinjskog nagona i ljudskih vrlina u čovjeku, između materije i duha. Post je ovdje, kako se saznaje iz Kur'ana, igrao uvijek značajnu ulogu. Kur'an kaže da je post bio propisan ranijim narodima. U poglavlju Bekare, ajeti 183—184 stoji, »O, vjernici, propisan vam je post kao što je bio propisan onima koji su bili prije vas, da biste se očuvali grijeha i

to izvjestan broj dana. A ko od vas bude bolestan ili na putu, poslije će napostiti propuštene dane. A oni koji teško podnose post daće otkup, nahranivši jednog siromaha. A ko dade više, za njega je bolje. Da znate bolje vam je da postite«.

Kur'an, kako se vidi, potpuno jasno i određeno označava post kao sredstvo borbe protiv grijeha. Jedan od najvećih i najtežih grijeha, bolje rečeno, izvor svih grijeha, jeste razuzdanost i dominacija ljudskih strasti i materije. Životinjski nagoni u čovjeku, kad se puste i kad ponesu čovjeka, pretvaraju se u najopasnijeg neprijatelja: »Inncn nefse le emmaretun bis sui«-Strasti navode čovjeka na svaki grijeh, veli Kur'an. U trenucima razuzdanosti i dominacije strasti, čovjek je spreman na sve. Kad postane rob nagona i materije, za njega više ne postoje nikakve druge vrijednosti. Pretvara se u nezasićeno stvorenje koje stalno traži nove oblike iživljavanja. Mi smo svjedoci takvog ponašanja čovjeka. Upravo preživljavamo jednu situaciju koja nas ugrožava i iznutra i izvana, fizički i duhovno. Razara i truje našu ličnost i naše duhovno biće raznim porocima, kao što je alkoholizam, narkomanija, seksomanija itd., i istodobno ugrožava naše fizičko postojanje atomskom bombom.

Tesavuf je mora se priznati, pravilno shvatio nastranosti i bolesti ljudske duše. Gazalija ima potpuno pravo kad s neskrivenom ironijom primjećuje, da se čovjek uvijek veoma aktivno angažirao u borbi protiv tjelesnih

oboljenja, dok se vrlo malo interesirao za bolesti duše. Duhovna oboljenja su mnogo opasnija od tjelesnih. Ona nas lišavaju vječne sreće, a ova druga samo prolaze. Prva razaraju više, vječne vrijednosti, a druga niže, prolazne. Kada govorimo o postu, kojeg Islam propisuje kao lijek protiv mnogih duhovnih zagađenja, posebno, protiv životinjskih nagona u čovjeku, bilo bi pogrešno misliti, da se time teži formiranju nekakve asketske ličnosti i nekakva pasivnog odnosa prema materijalnim dobrima. Zuhd (asketizam) kojeg Islam preporučuje ne sastoji se u tome, kako kaže Hazreti Alija, da čovjek

---

ništa ne posjeduje nego da njega ništa ne posjeduje, ne drži u vlasti i ropstvu. Islamski stav prema materijalnim dobrima nije u tome, da ih musliman ne posjeduje, naprotiv on ih mora imati što više, jer mu je, prema izričitom slovu Kur'ana, sve što je na zemlji i nebesima stavljeno na raspolaganje. Ali ne smije dozvoliti da ta dobra zagospodare njime, da postane njihov rob i da shvati kao sredstvo svog ličnog uživanja, zadovoljenja i iživljavanja.
Post se, naime, ne smije shvatiti kao puko odricanje i bježanje od materijalnih dobara, niti kao puko suprotstavljanje nagonima. Takav post ne bi imao nikakvog drugog smisla osim, kako je to divno rekao Muhamed a. s. praznog gladovanja i žeđanja. Post nije bježanje od materije i pasivno povlačenje ispred nje-On predstavlja jedan aktivan odnos prema njoj, koji se sastoji u tome što se materiji daje njen pravi status, a to je status sredstva, a ne status cilja. Ona mora biti podređena čovjeku i služiti višim ciljevima života. Ona nije data radi uživanja nego radi održavanja ljudskog roda i postizanja viših ljudskih vrijednosti.
Post nam pomaže da savladamo sami sebe, da postanemo gospodari strasti i stvari, a to je zaista velika stvar. Davno je rečeno, da je najveći junak onaj koji savlada sebe. Muhamed a. s. je rekao, da je borba u savladavanju sebe mnogo teža nego borba u ratu protiv neprijatelja. Najteže je sebe savladati i ukrotiti životinje u sebi.
Zla i grijesi koje je čovjek činio kroz istoriju i koje još uvijek čini u istoj ili još većoj mjeri, nisu posljedica pomanjkanja znanja. Njihovi motivi ne leže u razumu, nego u volji, odnosno, duši i srcu. Ako bismo analizirali sva zlodjela, koje je društvo do sada počinilo, vidjeli bismo, da to nije bilo za to što nije znalo da to ne valja i da to nije grijeh. Grijeh je uvijek bio posljedica raskoraka između volje i razuma, odnosno htijenja i znanja. Pravi grijeh je

upravo u tom raskoraku. Nema grijeha, kako zastupa većina uleme, ako se nešto učini iz neznanja. Pejgamber je

često govorio, >Bože, oprosti im, jer ne znaju«. U Kur'anu stoji: »Bože naš, nemoj nas kažnjavati za ono što učinimo iz zaborava i greške.«
Zbog toga usklađivanje volje i razuma, htijenja i znanja, predstavlja vrlo važno pitanje. Od toga očigledno ovisi naša sreća i blagostanje. Da li će materijalna dobra i sva naučna dostignuća koja razum otkriva biti stavljena u službu čovjeka ili će se okrenuti protiv njega, ovisi o tome koliko je čovjek uspio da savlada sebe, da u sebi ukroti destruktivne snage, da putem volje, stavi materiju u službu duha, i svoje fizičko biće u službu moralnog bića, jer je čovjek moralna životinja, kako kaže Gejlard Simpson. Njegova je osnovna karakteristika smisao za moralne vrijednosti. Zato se on ni u kom slučaju ne smije svoditi samo na materijalne vrijednosti. Inače, izgubio bi svoje ljudsko obilježje.
Iz ovog aspekta, uloga posta izgleda nam sve značajnija. Post oživljava i jača ono ljudsko u čovjeku, jača njegovu volju i usmjerava je u pravcu dobra, rasterećuje čovjeka pritiska materije kako bi bio pripremljen i osposobljen da što snažnije doživi i osjeti ljepotu, radost i sreću višeg svijeta. Post uči čovjeka da traži sreću i uživanje u ostvarenju ljudskih i moralnih vrijednosti, naime, u višim ljudskim vrijednostima, jer su to njegove bitne karakteristike. Po tome i samo po tome čovjek se razlikuje od obične životinje koja zna samo za materijalna uživanja, potrebe strasti i požuda. Ne želimo time reći, da se suština čovjeka i posta sastoji u odricanju od materijalnih dobara. To je karakteristika anđela. Bitna karakteristika čovjeka je, kao što smo to već rekli, u održavanju ravnoteže između potrebe duha (duše) i materije (tijela). Tu je njegovo mjesto, i tu na tom mjestu, Islam ga želi zadržati. Svakako, da je u tome postu namijenjena posebna i veoma važna uloga.

III

Post nam se nameće samo kao potreba u borbi protiv dominacije grube sile materije i životinjskih elemenata u nama. On ima višestruki značaj. Iako je to teško iscrpiti u jednom članku, kao što je ovaj, ipak je potrebno bar u najkraćim crtama ukazati na još neke koristi posta.

Mislimo, da nije ni potrebno posebno isticati veliki značaj i opravdanost posta sa zdravstvenog gledišta. Poruka: »Postite, ako želite biti zdravi«, koju je Muhamed a. s. proklamovao postala je pravilo savremene medicinske znanosti. Post u savremenoj medicini zauzima sve značajnije mjesto. U medicinskoj literaturi na svim jezicima naći ćete bezbroj studija o tome od najistaknutijih autora iz ove oblasti. O tome se i kod nas dosta pisalo i još više piše. Opravdanost posta više uopće nije sporna. Takvo pitanje kod ozbiljnih ljudi moglo bi izazvati samo smijeh.

U urbaniziranim i mehaniziranim sredinama, gdje čovjek, zbog toga što mu mašina otima po jednu funkciju, miruje, živeći u izobilju i odajući se sve više materijalnim uživanjima, post se zaista nameće kao neminovna nužnost za očuvanje zdravlja. Veći dio najtežih obolenja danas nastaje uglavnom kao posljedica prekomjernog uživanja i nekretanja. Najčešća oboljenja savremenog čovjeka su oboljenja srca, krvnih sudova, šećerne bolesti itd. Zna se međutim, kako nastaju ova oboljenja.

Post kao profilaksa i kao lijek nije nikada ranije bio tako potreban kao što je danas. Čovjek je ranije bio mnogo skromniji. Poštivao je makar kakve norme koje su ga obavezivale na određenu disciplinu u životu i svakidašnjem ponašanju. Postojale su određene granice u jelu, seksu, načinu oblačenja itd. Pazilo se, da se ne izlazi iz tih granica. Postojalo je javno mnijenje o kojem se moralo voditi računa.

Svega toga nema danas. Živimo u jednom vakumu u kojem u pogledu moralnih normi i duhovnih vrijednosti, vlada pravi haos. Ne postoje više nikakve stabilne norme u ponašanju savremenog čovjeka. Pogle-

dajte samo kako se oblači, kako se seksualno izživ-Ijava, šta pije itd. Već se zasitio alkoholnih pića i sada sve više prelazi na uživanje narkotika. Ako se bude ovako nastavilo dalje, postoji opravdana bojazan, da će doći do pune deformacije ljudske ličnosti, do punog otuđenja čovjeka i punog tjelesnog kretenstva-Post nas od svega toga čuva. Koliko nam u tom svjetlu izgledaju veličanstvene riječi Božijeg poslanika: Essaumu džunnetun — post vas čuva — čuva nas zaista u svakom pogledu; čuva našu dušu, čuva i naše tijelo.

Post ima takođe i svoj socijalni smisao. On u čovjeku podstiče i razvija smisao za humanizam i socijalnu pravdu. Čovjek se u postu odriče jela, da osjeti glad, kako bi bolje razumio one koji su prisiljeni, da stalno gladuju. Odriče se jela, ne da bi više uštedio, nego da bi ga dao drugome. Potpuno je ispravno rečeno: Sit gladna ne razumije. Treba osobno doživjeti glad, da

bismo bolje shvatili gladovanje drugih. Post je u stvari dobrovoljno odricanje u korist drugoga.
To je smisao posta kao sredstva protiv dominacije i robovanja materiji. Robovati materiji znači učiniti je sredstvom samo svog vlastitog uživanja, a gospodariti njome znači dijeliti je sa drugim, biti spreman da se odrekneš u korist drugoga i to sa osobitim zadovoljstvom.
Tako se post pretvara u nutarnju snagu koja akti-vizira čovjeka i usmjerava ga u pravcu borbe za dobro drugih, a pasivizira ga u štetnoj aktivnosti. Ko se odriče jela i pića, tobože, u ime posta, a laže, krivo se kune, izgovara hrđave rijeci i ne usteže se od grijeha, taj ne posti; on samo gladuje, veli Muhamed a. s.
Sadakai-fitr najbolje potvrđuje ovu humanu i socijalnu stranu posta. Sadakai-fitr je propisan kao sastavni dio ramazanskog posta i daje se u toku Ramazana, naročito, zadnjih deset dana. Može se dati u naturi i u vrijednosti. Obračunava se prema određenim količinama određenih artikala koji su u doba Božijeg poslanika predstavljali osnovne prehrambene artikle.

Kod određivanja visine sadakai-fitra bilo je mjerilo potreba dnevne prehrane jednog čovjeka. Bilo bi najpravilnije, da svaki koji daje, odredi visinu sadekai--fitre prema izdatku za svoju dnevnu prehranu.
Mi smo već dosad više puta upozoravali, da dosadašnja praksa u obračunavanju i određivanju visine sadekai-fitre nije ispravna i ne odgovara osnovnoj koncepciji sadekai-fitre. Islamska dinamična misao se ne bi smjela zatvarati u okoštane i prevladane forme-Njenu primjenu uvijek određuje potreba života. Ako je sadekai-fitr u dosadašnjem iznosu mogao podmiriti potrebe beduina u veoma primitivnoj i zaostaloj sredini, sasvim je očito da se to ne može primijeniti na potrebe našeg standarda. Svakome je jasno, da se za 300 ili 400 starih dinara ne mogu podmiriti potrebe jednodnevne prehrane.
S obzirom na ovu činjenicu, mi bismo preporučili pripadnicima Islamske zajednice, da se ne drže dosadašnjih obračuna. Sadekai-fitr ne bi smjela biti manja od 20.,00.— dinara. Pa zar i taj iznos predstavlja neko opterećenje, kad se ima u vidu da se daje jedanput godišnje, a mnogi od nas toliko trošimo dnevno u najobičnije luksuze kao što je duhan, kafa, a da ne govorimo o alkoholu. Pomalo je čudno koliko oklijevamo kad se radi o davanju u dobro, a koliko lako i brzo dajemo u zlo.

IV

Bez obzira što se post sveo na formu i što se obavlja više iz puke navike nego iz nekog dubljeg uvjerenja i svijesti o njegovom mnogostrukom značaju, on ipak ostavlja dubokog traga i vrši u vjerskom životu vrlo važnu ulogu. U održavanju Islama i jačanju vjerskog života u našim krajevima, mjesec Ramazan igra neobično značajnu ulogu. On znači jedno veliko duhovno osvježenjc. To je injekcija koja unosi nov život i novu snagu. Dopalo mi se od jednog prijatelja kada je rekao: da bi sudbina Islama u ovim krajevima, naročito u periodu dekadence, bila sasvim drukčija da nije bilo Ramazanskog osvježavanja.

Ramazan, zaista, ima svoje čari, ima posebnu mističnu moć i snažno psihološko djelovanje. Mnoge okolnosti mu daju takvo obilježje. U njemu je jedna od najpribranijih mubarek noći — Lejleti Kadr, u kojoj je Muhamed a. s. počeo primati Objavu. Te noći otvorena je nova stranica ljudske istorije i nova epoha u razvoju ljudske misli. Zato je taj mjesec tako bla-gotvoren. On još uvijek na svojstven način zrači istim onim svjetlom koje je zasjalo u noći Lejlei Kadru prije četrnaest vijekova. Ne pogađa, možda, ista srca, ali ih ipak zagrijava, okrepljuje, osvjetljava i usmje-ruje prema Bogu. Ramazanska klima je klima pobož-nosti koja se na razne načine i u različitim vidovima manifestira. Neću reći svi, ali mnogi dolaze tobe i bar za vrijeme Ramazana prestaju griješiti. Akšam-lučari prestaju piti, džamije su prepune, Kur.an se naveliko uči, drže vazovi, pomaže sirotinja i daju prilozi za potrebe vjerskog života. Ljudi se međusobno posjećuju, priređuju se iftari, obilaze bolesnici, čine se razni hajrati za svoje umrle, vode se razne plemenite akcije itd. Zadnjih godina mi smo atmosferu ramazanske po-božnosti obogatili i u nju unijeli jedan nov vrlo važan elemenat — prikupljanje zekata i sadekai-fitra u fond za potrebe vjerskih zavoda. Ova akcija daje Ramazanu novu dimenziju. Ona ima istorijski značaj. Ukoliko se pravilno shvati mogla bi označiti nov period u razvoju našeg vjerskog života i postaviti ga na solidnu materijalnu osnovu.
U ramazanskim razmišljanjima ova akcija bi morala zauzeti dominantno mjesto. Pripadnici Islamske zajednice morali bi je shvatiti kao vanredno značajnu šansu koja se mora iskoristiti. Bio bi težak grijeh ne shvatiti njen značaj i ne uključiti se u nju.

U jednom vrlo važnom trenutku našeg svestranog općeg razvoja na neobično složenoj raskrsnici u našem vjerskom životu, nađeno je jedno sretno rješenje i

ukazano na neiskorišćenu veliku mogućnost. Pred nama je sada da vidimo jesmo li svjesni tih mogućnosti i jesmo li spremni da ih koristimo.
Ne treba ni malo sumnjati u to da su pripadnici Islamske zajednice svjesni trenutka u kojem žive i mogućnosti koje im taj trenutak pruža.

Hadž

Propisivanje pet osnovnih islamskih obaveza teklo je jednim logičnim redoslijedom. Kao što je poznato, Kur'an nije najedanput čitav objavljen. Njegovo objavljivanje je bilo sukcesivno i trajalo je 23 godine. Objavljen je prema potrebama i problemima života. Pojedina ajeta su objavljena kao odgovor na konkretna pitanja svafcidaSnjeg života.
Najprije su utvrđeni principi čistog monoteističkog vjerovanja (kelimei šehadet: La ilahe illellah Muham-medun Resulullah). To je fundament na kojem počiva čitavo učenje Islama. Princip jedinstva apsolutnog bića, ljudskog roda, pojavnog svijeta i života uopće predstavlja osnov islamskog pogleda na svijet: jedan je Bog kao izvor svega, jedan je zakon koji vlada svijetom, jedan je život koji nam se samo prividno različito očituje, jedan je čovjek bez obzira na različitost u boji, rasi itd.
Čovjeku je dat poseban položaj u prirodi. On je Božiji zastupnik na zemlji. Čitav pojavni svijet dat mu je na upravljanje i korišćenje.
Svakako je to veoma težak i odgovaran zadatak. Da bi mogao obaviti ovaj zadatak, odmah poslije vjerovanja u Boga, propisan je namaz kao sredstvo duhovnog povezivanja s Bogom. Nije nikakva slučajnost, da je namaz naređen prilikom miradža, jer ova ustanova, kako je rekao Muhamed a. s., predstavlja jednu vrstu miradža. Putem namaza čovjek se povezuje s Bogom i duhovno osvježava.
Zekat, iako je bio odmah na početku naređen u vidu neodređenog i neobaveznog dovanja, tek je 2 godine po Hidžri definisan i naređen u formi određenog davanja kao materijalne baze za potrebe razvoja

islamskog društva. Čim se u Medini formirala prva islamska zajednica, pojavila se potreba njene materijalne osnove sa koje će ona moći dalje startovati.
Post, je, isto tako, propisan druge godine po Hidžri kao i zekat. Povezan je s njime. On u sebi u stvari objedinjuje elemente svih prethodnih ustanova. Čovjek se u postu odriče materijalnih uživanja, da bi ih drugom dao. On gladuje, da bi bolje razumio one koji poste od bijede. Postom pobjeđuje sebe, savladava nagone i životinjske elemente u sebi i time se osposobljava i priprema, da doživi viši svijet.
Sa ovakve solidne baze treba dalje startovati, kretati se i izgrađivati društvo u svim oblastima života. Zato je na prvom mjestu potrebno dogovaranje i jedinstvo akcije. Sa jedinstvene osnove treba preći u jedinstvenu akciju, koja će biti temeljito i studiozno zajednički na svim nivoima razrađena.
To je upravo zadatak i smisao hadža. Od svih ovih pet osnovnih islamskih ustanova hadž nam se, kao društvena obaveza, javlja posljednji jer pretpostavlja postojanje društva sa svim njegovim potrebama i aktivnostima koje treba objedinjavati, usmjeravati i pokretati. Propisan je 6. a po nekim (Ibni Kajj im) tek 10. godine po Hidžri.
Ustanova hadža ima svoje veoma važno mjesto u formiranju, jačanju i čuvanju islamskog društva. U hadžu se krije ideja svjetske zajedničke institucije kao što je Organizacija ujedinjenih nacija. Nimalo mi nije ugodno ovo isticati.Uvijek se događa, da suviše kasno otkrivamo važnost i značaj islamskih ustanova. Kad drugi svojim iskustvom, pritisnuti potrebama života, praktično primjene neku islamsku misao, onda se mi probudimo i počnemo glasno isticati kako je to Islam prije 14 vijekova otkrio i proglasio. Od takvih hvalospjeva nema ništa. Hadž je zaista trebao da posluži kao uzor za Organizaciju ujedinjenih nacija. Muslimani su bili dužni da smisao hadža u tome smislu primjene. Ali današnji hadž i način na koji se on obavlja nije ni u kom slučaju mogao poslužiti kao uzor.

Nije to svakako zbog toga što se ovoj obavezi ne odaziva potreban broj ljudi. Danas odlazi na hadž veći broj muslimana nego ikada ranije. Broj hodočasnika dostiže cifru od jedan milion. Iako mnoge zemlje iz finansijsko-deviznih razloga ograničavaju odlazak na hadž, broj hodočasnika raste iz godine u godinu. Takav slučaj je i s našim hadžijama. Počeli smo odmah iza drugog svjetskog rata sa 30 da bi se taj broj u 1971. godini popeo na 2.250 hadžija, a u 1972. na 2-732. Stvar, prema tome, nije u slabosti masa. Široki

muslimanski slojevi, naime, obične džematlije, vjernici, pripadnici Islama pokazali su i ovdje svoju snagu, ljubav i odanost Islamu.

Riječ je o promašaju, o podbačaju i slabosti rukovodstva. Islamski svijet već odavno pati od hrđavog rukovođenja i organizovanja. Jedni ga vuku u suviše nepoznatu i neizvjesnu budućnost, a drugi opet tegle nazad i drže u stanju mirovanja. Prvi ga odrođavaju i otuđuju, a drugi ga drže u situaciji izumiranja i postepenog nestajanja. Prvi ga vode u nepoznat tuđi svijet, a drugi zadržavaju u jednom preživjelom i prevladanom svijetu.

Pripadnici Islama iz svih krajeva svijeta i iz najudaljenijih mjesta, ne žaleći ni truda ni materijalnih sredstava, dolaze na hadž, okupljaju se u Haremima Meke i Medine, na Arefatu, Muzdelifi i Mini. Danima i danima posjećuju Kabu u Meki i Revadi Mutahheru — Grob Muhameda a. s. u Medini. Oko milion hadžija nađe se u istom času okupljen na Arefatu, Muzdelifi i Mini. Ostaju tu danima obavljajući obrede hadža i ponavljajući za mutavifima i muzevirima riječi koje ne razumiju. I konačno se vraćaju kućama, a da gotovo ništa nisu ni čuli ni vidjeli od svega onoga čemu je hadž namijenjen i zašto su oni podnijeli toliko truda i toliko žrtava.

Niko se, na žalost, nije pobrinuo da se iskoristi ova zaista rijetka i izuzetno velika šansa. Jedan svjetski kongres od stotinjak ljudi košta organizatore na stotine miliona dinara. Zamislite takav kongres od milion ljudi. Takav jedan skup vam se nudi svake godine bez vašeg

---

ikakvog uloženog truda i bez ikakvih vaših materijalnih izdataka. Ljudi sami od sebe došli na noge i nude ti se.

Ovu veoma značajnu ponudu i veliku islamsku šansu još uvijek, na žalost, niko ne prihvaća i ne koristi. Iz godine u godinu propadaju šanse i prolaze i izmiču se prilike.

Mase i dalje čekaju, čekaju i čekaju. Čudo je što već davno nisu izgubile strpljenje. Upravo, sada mi je sasvim jasno i razumljivo što su se mase, kada su se razočarale u živim ljudima, okrenule mrtvim. Kada su izgubile nadu u žive spasitelje, šta im je drugo ostalo, nego vjera u dolazak Mehdije i ponovni silazak Isa a. s. kao spasitelja.

Gledao sam svojim očima i slušao svojim ušima kako hadžije satima stoje, ljubeći zidine Kabe i zidove turbeta Božijeg poslanika, učeći razne dove i tražeći razne murade. Iste takve prizore gledao sam prolazeći kroz Carigrad, Konju, Bagdad, Kerbelu, Damask, Kairo itd. Na prvi mah sam se čudio ovakvom odnosu i ponašanju. Pitao sam se šta ovi ljudi imaju da traže od

Ejubi Ensarije u Carigradu, Dželaludin Rumije u Konji, Gejlanije u Bagdadu, Hazreti Husejna u Ker-beli i Kairu, Bejidina Bedevije u Tanti, Šejhi Ekberu Muhjudin Arebije i Pamun Babe u Damasku itd. Sve što ozbiljnije razmišljam i temeljitije analiziram ove pojave, sve mi više postaju u osnovi shvatljivije. Sve više uviđam, da mi nedostaje moralne snage i prava da za sve ovo okrivljujem mase. One su za to najmanje krive. U svojoj ugroženosti bile su prisiljene tražiti pomoći. Kad te pomoći nisu našli u živim, oni su se okrenuli mrtvim. Kad im je ponuđena budućnost izgledala suviše nejasna i problematična, okrenuli su se prošlosti. Ne znam, teško je reći, ali se čini, da im je i ovo bilo pametnije nego da su se slijepo poveli za kojekakvim Lorensovim slugama.
Odgovornost za sve ovo pada isključivo na svjetovno i duhovno rukovodstvo, koje nije bilo u stanju, neće ili ne umije da odgovori na opravdane zahtjeve masa. Primjer hadža najbolje nam o tome govori.

Mase su izvršile svoje, došle su, ali šta su tamo našle? Je li se iko pobrinuo, da se nešto kaže i pokaže hadžijama. Ovakvih primjera ima još dosta. Svjetovna laicistička rukovodstva su u velikoj mjeri odrođena i otuđena od masa i duhovnih osnova sredina u kojima djeluju. Za njih je hadž preživjela religiozna ustanova kojoj u savremenom razvoju ne može biti mjesta. Tako rezonuju kompleksirane svjetovne snage u islamskom svijetu.
Što se tiče uleme, ona u većem svom dijelu, naročito službene uleme, stoji pod uticajem laicističkih shvatanja. S druge strane zbog ograničenosti i jednostranosti u obrazovanju, nije dorasla vremenu u kojem se živi. Nije u stanju odgovoriti na potrebe savreme-nog života. Ona poznaje hadž kao vjerski obred. Za nju su važni fikhski propisi o ihramu, tavafu, sa'ju, vakufu, bacanju kamenčića itd. Tu ona nalazi smisao hadža i o tome raspravlja.
Ja ne poričem značaj forme. Hađž ima svoju savršenu formu. Ta se forma mora čuvati. Ali iza svih tih formalnih propisa i iza svakog detalja forme krije se velika misao koja se ne smije u formi izgubiti i zanemariti, što se to čini sada.
Ustanova hadža sadrži niz značajnih misli. Poku-šaćemo da ih ovdje bar ukratko naznačimo.

UPOZNAVANJE LJUDI, HISTORIJE I KULTURNOG NASLJEĐA

Na putu za Meku hadžije, recimo iz Jugoslavije, prolaze kroz veliki broj zemalja, imaju prilike da vide različite narode, krajeve, običaje, klime,

kulturno--historijske centre, ostatke nestalih kultura itd. Hodočašće našim hadžijama pruža priliku da vide Carigrad, Konju, Brusu, Bagdad, Basru, Nedžef, Kerbelu, Damask, Kudus (ranije), Kairo itd. Uglavnom gotovo sve važnije islamske historijske centre.
Karakteristično je, što posebno podvlačimo, da pažnju hadžija prilikom prolaska kroz ove zemlje i centre, mnogo više privlači prošlost. Malo se ko interesuje o

---

sadašnjim dostignućima, o sadašnjoj situaciji i o živim ljudima. Obilaze se znamenite džamije i drugi historijski spomenici, a naročito turbeta. Posjećuju se Sultan Fatihova i Ejub Ensarijina džamija i njihova turbeta u Carigradu, Ebu Hanifina i Abdulkadir Gejlanina džamija i turbe u Bagdadu, Omejevića džamija i turbe Salahudin Ejubije u Damasku, svi se dive tim ljudima a da pri tom ni malo ne osjećaju grizu savjesti i veliku sramotu što naše vrijeme nema takvih ljudi. Desetine hiljada hadžija prodefiluje svake godine pokraj groba slavnog oslobodioca Kudusa i Mesdžidi Aksa Salahudin Ejjubije, a da se pri tom ne postide ovog velikana što se dozvolilo da ova svetinja ponovo bude oskr na vijena i ponižena.
Niko ne može tvrditi, da to sve ne treba vidjeti. Kur'an nam na više mjesta naređuje da putujemo i promatramo zbivanja u svijetu i izučavamo historiju. To je jedan od ciljeva hadža. Kur'an nam naređuje da to sve vidimo. Hadž nam upravo pruža priliku da ispunimo i taj zahtjev Kur'ana. Samo, treba reći, da ovo promatranje ostataka i događaja iz prošlosti ne bi nas smjelo uspavljivati i zadržavati na jednom mjestu, niti kod nas izazivati neko samozadovoljstvo i pogrešno vjerovanje da nam je dovoljno ono što su naši pređi dali, da mi ne možemo čak i ne smijemo pokušati da nešto drugo i bolje damo. Čini nam se da bi uvrijedili Ebu Hanifu, Gazaliju, Šejhi Ekbera, Salahudina, Šafiju Malika, Hanbela, Raziju, Ibni Rušda, Ibni Sina itd., ako bismo zaželjeli da idemo dalje od njih i da sa njihovih ostvarenja startujemo naprijed i produžimo hod u bolju budućnost i nova ostvarenja. Prošlost nam treba isključivo i samo kao baza. U kontinuiranom razvoju ljudske misli, svaka generacija mora dati svoj doprinos i ići dalje. Stajanje na istom mjestu predstavlja težak grijeh kojeg historija neće oprostiti, a niti Bog primiti bilo kakva opravdanja. Veoma veliki broj generacija u toku, isto tako, velikog broja stoljeća tapkalo je na jednom mjestu i držalo islamsku dinamičnu misao potpuno zatvorenu u okoštanim preživjelim formama i receptima, što je svakako izazvalo dekadencu u evim oblastima života.

Prošlost je učiteljica, koja nas uči i pruža nam iskustva ranijih generacija, kako bismo mogli nastaviti tamo gdje su oni ostali.

JAČANJE ISLAMSKE SOLIDARNOSTI MEĐUSOBNOG UPOZNAVANJA I POVEZIVANJA

Jedinstvu, bratstvu i općoj solidarnosti Islam pridaje veliki značaj. To je jedan od njegovih osnovnih principa i učenja. »Prihvatite se svi za Božije uže. Nemojte se ni pod koju cijenu cijepati. Zaista su muslimani braća. Sjetite se kada ste bili u neprijateljstvu, pa vas je Bog izmirio i zahvaljujući Njegovim blagodatima postali ste braća« (Kur'an). Muhamed a. s. je stalno naglašavao da su ne samo muslimani nego svi ljudi međusobno jednaki, da su od jednog oca i jedne majke, da su od iste materije stvoreni i da, prema tome, među njima moraju vladati bratski odnosi i puna ljudska solidarnost. Hadž bi trebao biti najjača manifestacija ove me-đumuslimanske solidarnosti, bratske povezanosti, međusobne ljubavi i jednakosti. Oblačeći ihrame, automatski se brišu sve razlike. Svi se utapaju u jednu jedinstvenu cjelinu, prožetu istim mislima, osjećajima i doživljajima. Ovdje ne postoje nikakve zemaljske titule. Na ovim svetim mjestima, stojeći pred Bogom, okrenuti samo Njemu, svi su jednaki. Kralj je izjednačen sa svojim portirom, šef sa svojim najnižim službenikom, gospodar sa svojim slugom itd. Ovdje ne dolaze u obzir društveni položaj i ljudske ocjene i mjerila. Na ovom mjestu važi, najbliži Bogu i najodabraniji kod Njega je onaj, koji se najviše čuva grijeha tj. onaj koji je najkorisniji ljudima i društvu uopće.
Kaba kao simbol sveislamske solidarnosti i jedinstva igra vanredno značajnu ulogu u jačanju bratstva, sloge, međusobnog povezivanja, približavanja i upoznavanja islamskih naroda, zemalja, zajednica. Ona je tu ulogu u neku ruku imala i u doba džahilijeta (pa-gansko-predislamskog doba), da bi kasnije u eri Islama postala Kibla svih muslimana. U njenom haremu Mu-

---

hamed a. s. je mirio zavađena plemena, brisao razlike i stvarao monolitno i jedinstveno islamsko društvo. Ispred Kabe i sa Arefata upućivao je plemenima, narodima i generacijama kroz sve vjekove poruke jedinstva, ljubavi, sloge, bratstva i općeljudske solidarnosti.

Da li te poruke čujemo i kako ih doživljavamo danas kada obilazimo (tavaf) Kabu i kada stojimo na Arefatu?
Čini se, da je eho tih poruka davno iščezao, on više ne odzvonjava u ušima hodočasnika, niti se zadržava u njihovim dušama i srcima. Islamski svijet je posve razjedinjen. Ne bi se mogao složiti s tvrdnjom da su ga samo kolonizatorske sile pocijepale i razje-dinile. Ovu zabludu treba odbaciti. Ona smeta u pravilnom prilaženju ovog problema. Po mom dubokom uvjerenju kolonijalizam je posljedica slabosti islamskog svijeta, a ne uzrok. U islamskom svijetu je mnogo prije kolonijalizma bio započeo proces razjedinjavanja, međusobnih borbi i podjela. Neki elementi razdora počinju odmah iza smrti Muhameda a. s., čije su žrtve bili i najveći i najistaknutiji saradnici Muhameda a. s. Težnja i borba za vlast potiskivala je osjećaj islamske solidarnosti i islamskog uhuveta. Evropa je vrlo vješto koristila ovu slabost. Nije joj teško bilo da potpuno uništi Islam u Španiji, da podijeli i kolonizira čitav islamski svijet i da ga po svom ćeifu kroji. U sprovođenju parole: — zavadi pa vladaj — kolonizatorske sile nisu nailazile ni na kakav otpor, jer je islamski svijet već bio međusobno zavađen i pocijepan. Kolonijalizam je našao podesno tlo za svoje mahinacije.
Danas više nema kolonijalizma u klasičnom smislu te riječi. Islamske zemlje su se uglavnom oslobodile. Ostali su, međutim, njegovi tragovi, koji se ne mogu lako zbrisati. Međusobna zavađenost, pocijepanost, sukobi i trvenja prisutna su i sada u velikoj mjeri. Čak ni izraelsko-cionistička agresija koja je neposredno ugrozila čitav arapski svijet, nije mogla izbrisati postojeća razmimilaženja i otkloniti sukobe koji su prisutni u tome dijelu svijeta.
Ovi sukobi su još više pojačani stranim uticajem. Islamski svijet, posebno arapske zemlje, podijeljene su

na sfere uticaja velikih sila. Zbog vlastite slabosti bile su gotovo prisiljene da se prilijepe uz neku jaču silu. U interesu ovih sila je da se zadrži stanje sukoba i razjedinjenosti. Blokovska politika i strani uticaji najsnažnije su došli do izražaja u arapskom svijetu. Čak ni Palestinski oslobodilački pokret nije ostao pošteđen od tog uticaja. Neokolonijalističke snage svih boja suprotstavile su se svim sredstvima međusobnom približavanju i ujedinjavanju islamskih i arapskih zemalja. Arapska liga nije pokazala nikakve efikasnosti niti se je osjetio bilo u čemu njen uticaj u politici arapskih zemalja. Ostalo je samo slovo na papiru. Pokušaj stvaranja islamske lige nailazio je na veoma krupne poteškoće. Takav pokušaj stalno je označavan kao reakcionaran itd.

Ipak je došlo do nekakvog uspjeha u tom pogledu. Bojat se je samo da Islamska liga ne doživi sudbinu Arapske lige. Velike sile, na žalost, još uvijek se igraju sa sudbinom malih nerazvijenih zemalja.

ZAJEDNIČKO DOGOVARANJE O ZAJEDNIČKIM OPĆIM POTREBAMA

Hadž kao sveislamski godišnji dogovor predstavlja zaista najpogodniju priliku i sredstvo za ubrzavanje procesa prevazilaženja opće slabosti i zaostalosti muslimana, koje se očituju u svakidašnjoj praksi na razne načine, kao što je razjedinjenost, međusobni sukobi itd.
Muslimani bi, s obzirom na objektivne mogućnosti, bili u stanju mnogo brže prevladati postojeće tragove opće zaostalosti. Postoje objektivni uslovi za mnogo brže kretanje. Broj muslimana danas je veći nego ikada ranije. Većina arapskih zemalja posjeduje ogromna prirodna bogatstva. Kad se osposobe da ih u cijelosti mogu samostalno eksploatisati biće to najbogatije zemlje na svijetu. Najteže, što pritišće savremeni islamski svijet, jeste stručna i tehnička zastarjelost. Još gore od toga je pomanjkanje svijesti i jedinstva. Kada bi se postojeći raspoloživi kapaciteti dovoljno iskoristili, položaj muslimana bi se iz temelja izmijenio. Najbolji je primjer za to arapske zemlje u odnosu na

---

izraelsko-cionističku agresiju. Niko ne može tvrditi da su Arapi u času sukoba bili materijalno slabiji. Imali su oni dovoljno i vojnika i oružja i materijalnih sredstava. Ali šta od svega toga kad nije bilo jedinstva, sloge, savijesti, spremnosti na žrtve. Iako su sve arapske zemlje direktno ugrožene od Izraela, ne osjećaju se neke krupnije promjene u držanju pojedinih arapskih zemalja u odnosu na jedinstvo. Trojna, odnosno četvorna unija trebala bi da predstavlja nukleus za ujedinjenje svih arapskih zemalja. Vidjećemo koliko će ova unija biti efikasna i koliko će moći poslužiti kao nukleus arapskog jedinstva.
Moramo priznati i biti duboko svjesni toga, da vlastita slabost, koja se naročito ispoljavala u pomanjkanju zajedničke svijesti i solidarnosti, uglavnom uzrok svih poraza, neuspjeha i poteškoća u islamskom svijetu. Veoma je bolno što se ne koriste date mogućnosti. Muslimanima danas ništa više ne nedostaje-koliko jedan iskren islamski i bratski dogovor kojem bi se pristupilo u ime Boga sa najplemenitijim pobudama.

Ne može se reći, da muslimani nisu svjesni ove činjenice. Muslimanske mase je duboko doživljavaju. Ali ne vide pokušaje od strane političkog i vjerskog rukovodstva, da se ove slabosti prevladaju i otklone. Pripadnici Islama svake godine o svom trošku na poziv Allaha dž. š. dolaze iz najudaljenijih krajeva svijeta na hadž, okupljaju se u haremima Meke i Medine, na Aref|atu i Mini da nešto čuju, da sudjeluju u općem sveislamskom dogovoru, da prihvate obavezu i da se uključe u određene akcije. Tako oni iz godine u godinu dolaze i očekuju da vide raznovrsne i mnogostruke blagodati (li jehšedu menafia — Kuran). Ali, na žalost, sve je uzaludno. Niko ne želi da čuje glas naroda, da čuje njegovu riječ i njegovo mišljenje, jer bi ta riječ predstavljala Božiju riječ, a nje se plaše, proglasili su je nazadnom i ne žele okupljanje na njenoj osnovi. Većina u islamskim zemljama praktično je prihvatila i sprovodi ovakvo shvatanje, koje je imperijalizam nametnuo a koje neokolonijalizam

svom snagom podržava. Mase ipak uporno brane svoje vrijednosti, makar u primitivnom obliku i uprkos činjenici što ih zbog toga obilježavaju kao preživjele, konzervativne snage.

Naprotiv, grijeh i veliki propust je što se ne koriste mogućnosti koje pruža hadž. A one su veoma velike i mnogostruke. Na prvom mjestu, bio bi to opći dogovor na kojem bi se razmotrila situacija muslimana u čitavom svijetu, njihov položaj i problematika, donijeli odgovarajući zaključci i poduzete potrebne mjere za njihovo izvršenje. Zatim bi se organizirali razni sajmovi, izložbe, smotre i priredbe. Hadž bi trebao da bude smotra svih naših društvenih, kulturnih, ekonomskih, umjetničkih i političkih aktivnosti i dostignuća. Tu bi nastupile razne omladinske organizacije, savezi književnika, umjetnika, naučne institucije ild.

Da bi se hadž organizovao u tom smislu i da bi njegova misao našla pravu primjenu, Meka i Medina bi se morale pretvoriti u velike centre visokih naučnih institucija, koje bi izučavale islamski svijet iz svih aspekata i pripremile potrebne materijale za sve-islamski dogovor. U tim ustanovama radili bi najistaknutiji naučnici iz islamskog svijeta. U sklopu tih ustanova postojao bi islamski univerzitet, akademije nauka i svi drugi potrebni instituti. U okviru akademije nauka postojao bi poseban institut koji bi vršio funkciju »idžtihada«, razrađivao islamsku misao i iznosio njene koncepte za rješavanje problema i dilema života.

Svjetska islamska organizacija »Rabita« u Meki svjesna velike misli, uloge i šanse hadža, pokušava, da nešto na tom polju učini. Ona organizira godišnje

sastanke svog Izvršnog organa i povremene kongrese za vrijeme hadža. Rabita je pokušala da stvori Savez islamskih udruženja i organizacija koji bi odžavao svoje sastanke u Meki za vrijeme hadža.
Sve su to pokušaji, iako skromni, da se koliko toliko iskoristi šansa koju pruža hadž. Ipak je dobro i pozitivno da se to osjeća i da se je u tom pravcu

---

počelo nešto poduzimati. Treba vjerovati da će se u tome sigurno ići dalje. Veoma je značajno da je poslije •dugog natezanja i suprotstavljanja, ipak došlo do osnivanja organizacije islamskih država.

POVEZIVANJE PROŠLOSTI SA SADAŠNJOŠCU

Objava predstavlja jedinstven i kontinuirani pro-•ces religiozne misli. Svaki pojedini Boziji poslanik predstavlja posebnu fazu u razvoju ove misli. Objava je doživljavala razna izdanja. Osnovna misao je uvijek ostala ista, dok su se oblici njene primjene i ljudske predstave o njoj mijenjale, ovisno o promjenama uslo-va života i širine horizonta shvaćanja i ljudskih -spoznaja.
Islam je posljednje izdanje Objave. On je sinteza ranijih objava. Kur'an sa neobičnim štovanjem spominje ranije objave i poslanike i sve jednako priznaje, ne praveći među njima nikakve razlike.
Hadž, možda bolje nego i jedan drugi propis i ustanova u Islamu, može nam poslužiti kao primjer toga kontinuiteta, iz čega i proizilazi ona velika snošljivost i otvorenost Islama. Hadž sadrži mnoge elemente iz ranijih vremena. Iako je Islam predstavljao jednu od najdubljih revolucija, on nije proglasio, kao što to rade savremene revolucije, sve što ga je prethodilo, preživjelim. On je polazio od činjenice da se ljudska misao razvija u kontinuiranom procesu. Svaka slijedeća faza može biti samo nastavak u tom razvoju.
Kaba je u predislamskom paganskom dobu predstavljala najveće svetište. Sagradio ju je Ibrahim pejgamber sa svojim sinom Ismailom za koje su vezani mnogi ceremonijali hadža, kao što ćemo to kasnije vidjeti.
Islam je prihvatio Kabu kao najveće svetište, ali sa novom sadržinom i novom funkcijom. Ona je ostala i dalje Božiji hrarn, Božija kuća, ali u kojoj se služi samo jednom Bogu, bez ikakvih posrednika. Ona je morala biti očišćena od svih vrsta idolatrije (širka). Postala je simbol jedinstva svih arapskih plemena,

a kasnije svih muslimana, da bi joj se pet puta dnevno u najvećem zanosu i pobožnosti okrenuli u namazu i time manifestirali vjeru u jednog Boga i jedinstvo misli i akcije. Hadž je materijalna, vidljiva manifestacija ovog jedinstva. On je u stvari ustanova, koja se mora brinuti i naći načina da se ovo jedinstvo očituje, potvrđuje i primjenjuje u svim akcijama muslimana d u svim oblastima života.
Trčanje (saj) između Safe i Merve podsjeća nas na jedan događaj iz života Hadžere, majke Ismail pejgambera, kad je poslije rađanja tražila vode. Stari Zavjet, prva knjiga Mojsijeva, glava 21, strana 15—19, taj događaj ovako interpretira: »A kad nesta vode u mješini ona baci dijete pod jedno drvo, pa otide koliko se može strijelom dobaciti i sjede prema njemu jer govoraše, da ne gledam kako će umrijeti dijete. I sjedeći prema njemu stade iza glasa plakati. A Bog ču glas djetinji i Anđeo Božiji viknu s neba Agaru (Hadžeru) i reće joj: šta ti je Agaro? ne boj se, jer Bog ču glas djetinji odande gdje je, ustani digni dijete i uzmi ga u naručje jer ću od njega učiniti veliki narod. I Bog joj otvori oči te ugleda studenac i otišavši napuni mješinu vode i napoji dijete«.
Ovim saj om oživljavamo uspomenu na događaje koji su vezani za Kabu i Ibrahim pejgambera, graditelja Kabe.
Nije nikakva slučajnost što su mnogi obredi hadža vezani za događaje iz života Ibrahim a. s. i njegova sina Ismaila. Kur'an Ibrahim pejgamberu pridaje posebno mjesto i vanredan značaj. Islam u stvari obnavlja i nastavlja njegovu misiju. »Reci«: moj me je Gospodar uputio na pravi put. To je prava istinska vjera Ibrahimova koji je obožavao jednoga Boga, a nije bio idolopoklonik«. (En-am 161) »Samo će neznalice okrenuti lice od vjere Ibrahimove. Mi smo njega na ovom svijetu odabrali. On će i u vječnosti biti od odabranih« (Bekare 13).
Bacanje kamenčića na Mini, isto tako, je oživljavanje uspomena na jedan važan događaj iz života Ibra-hima i Ismaila, na događaj kada je Ibrahim pejgamber

---

prema kur'anskoj verziji poveo sina Ismaila, a prema biblijskoj verziji, sina Ishaka, da ga prinese kao žrtvu. Šejtan je nagovorio sina da se suprotstavi namjeri oca, međutim, on ga je odbio. Bacanje kamenčića na Mini simbolizira borbu čovjeka protiv destruktivnih luciferskih sila u njemu, koje ga vuku u grijeh, u zlo. Hadžija bi morao biti svjestan kad baca kamenčić na sotonu, šejtana na Mini, da time gađa onog šejtana u sebi. To gađanje bi

morao tako shvatiti i tako doživjeti. Gledao sam kako ljudi bacaju šio veće predmete, čak vlastite papuče na šejtana u namjeri da ga pogode što težim predmetom, a pri tom i ne pomišljaju na onog svog nutarnjeg šejtana. Gađanje na Mini treba shvatiti i duboko doživiti kao iskreno kajanje i vraćanje Bogu. To je neobično značajan trenutak u kojem čovjek treba i mora da pobjedi sebe i postane gospodar svojih strasti i životinjskih nagona. Ako to .nije postigao, nije obavio obred bacanja kamenčića na Mini onako kako treba.

Pored toga treba napomenuti da obred na Mini inicira na veoma značajan momenat i značajnu bazu u razvoju žrtve i njene osnovne misli. Slučaj Ibrahim — Ismail obilježava kvalitetnu primjenu u obredu žrtve. Ovdje u novom odnosu prema Bogu kojeg propovijeda Ibrahim, žrtva dobija sasvim drugi smisao. Prije svega čovjek postaje mnogo veća vrijednost, a da bi se na taj način mogao podnijeti na žrtvenik. žrtva dobija socijalni smisao. Ona treba da služi opće-Ijudskim vrijednostima. Ne isključuju se ovdje ni ljudske žrtve ali samo kada su u pitanju više vrijednosti i opći interesi. Odanost, ljubav i pobožnost prema Bogu iskazuju se samo putem dobrih i društveno korisnih djela. Bogu nije potrebna naša odanost radi nekakvih Njegovih interesa. Svaka žrtva mora da donese korist ljudima i društvu.

Takav smisao je Islam dao obredu žrtve. Klanje kurbana ima isključivo taj smisao.

Božije određenje

U osnovu islamskog vjerovanja spada vjera u II Božije određenje (kadai kader). U početnim ^"^ udžbenicima iz vjerske obuke (Ilmihal) stoji da je Allah neograničeni Gospodar cijelog svijeta. Sve što postoji potčinjeno je njegovom znanju i moći. Sve što se događa biva s Božijim određenjem, što Bog hoće to mora biti, a što Bog neće to ne može ni biti.

Neosporno je, da je ovo osnovna misao Kur'ana. Ta misao se povlači kao crvena nit kroz čitav Kur'an, od prvog do posljednjeg ajeta. Posve jasno, određeno i nedvosmisleno utvrđuje se da je Bog stvorio, da upravlja svim zbivanjima i da proizvodi sve procese. Posebno se naglašava da je stvorio čovjeka i da određuje njegovu sudbinu.

S druge strane, u Kur'anu se, isto tako, određeno i nedvosmisleno govori o čovjeku kao aktivnom faktoru zbivanja. Njemu se daje izuzetno važna uloga i van-redno značajan položaj u svijetu On je Božiji zastupnik na zemlji. Njemu Bog povjerava upravu nad cjelokupnim pojavnim svijetom i daje mu puna ovla-šćenja da otkriva i koristi sva materijalna dobra i blagodati ovog

svijeta. O tome koliko će osvojiti i otkriti materijalnih dobara, kako će upravljati njima i kako će ih koristiti, zavisiće njegova sreća i blagostanje. Čini se da ove konstatacije skrivaju u sebi očitu proturječnost. Izgleda kao da se ovdje čovjek ubacia u tokove zbivanja, preuzeo dio Božijih prerogativa i time okrenuo Njegovu svemoć. Čovjek postaje suakter u stvaranju.

U tom kontekstu postavlja nam se pitanje stvarne uloge čovjeka u zbivanjima, njegove slobode i otuđenosti, pa prema tome, i njegove odgovornosti.
Pitanje je veoma složeno. Ono predstavlja jedno od ključnih pitanja filozofije. Još niko, niti bilo koji filozofski sistem nije uspio da ponudi prihvatljivu formulu za rješenje ovog pitanja.
Činili su se i još uvijek se čine pokušaji, da mu se nađe rješenje. Zapravo svi imaju svoja vlastita rješenja.
Islamski teolozi ponudili su, u okviru islamskog učenja, i na osnovu kur'anskih ajeta, kako su ih oni shvatili, ne jedinstveno rješenje, nego niz rješenja. Tu su Maturidije, Ešarije, Mutezilije, šije itd. Stavovi Ešarija i Maturidija zasnivaju se na učenjima Ehli Suneta. Mutezile i šije imaju slična gledanja.
Ne mislimo ovdje analizirati stavove ovih dogmatskih teoloških škola. Reći ćemo samo to da ove škole predstavljaju razradu islamske teološke koncepcije prije više od hiljadu godina. Teško bi bilo i zamisliti da bi ta razrada mogla biti danas u cijelosti prihvaćena. Ona je mogla poslužiti kao osnova za dalje izučavanje u toj oblasti.
Islamska koncepcija o Bogu nije se smjela zatvarati u kruta teološka određenja. Bog nam se otkriva samo putem Svog djela, što dublje prodiremo u Njegovo djelo, sve snažnije osjećamo Njegovu prisutnost, sve jasnije spoznajemo način Njegove prisutnosti i Njegova djelovanja.
Mi ćemo pokušati da damo jedan skromni doprinos u izučavanju odnosa na relaciji čovjek — Bog, što je u uskoj vezi sa predmetnom temom — sudbine.
Suština problema, po našem dubokom uvjerenju, leži u tome, kako shvaćamo Božije stvaranje i Njegovu intervenciju i prisutnost u svijetu i procesima zbivanja. Ovo je vrlo važno i predstavlja ključnu tačku u odnosu na pitanje sudbine.
Osobito je važno kako shvaćamo akt stvaranja. Da li Bog čašo vito stvara na način koji nam je nepristupačan. On je potpuno slobodan. Njegova volja nije

ničim ograničena, niti može biti ograničena. Ako bismo rekli, da Bog stvara na određen način i da je u neku ruku vezan za taj način, time bi implicitno priznali ograničenost slobode Božije volje. On u tome slučaju, u svom stvaranju, ne bi bio potpuno slobodan. A Bog je u svim svojim manifestacijama neograničen. Ako sada, na osnovu ovakvog shvaćanja akta stvaranja i Božije prisutnosti u zbivanjima, razmotrimo pitanje čovjeka, njegove sudbine i odgovornosti, naići ćemo na velike poteškoće i gotovo nerješive proturječnosti. Shvatimo li, da Bog direktno i časovito, na Njemu svojstven i specifičan način, stvara i upravlja svim zbivanjima, uključujući tu i ljudsku aktivnost, kako onda da shvatimo slobodu čovjekove volje i njegovu odgovornost? Ako Bog neposredno sve određuje, stvara i usmjerava, šta je onda ostailo čovjeku?

Većina ranijih islamskih teologa, naročito teolozi Ehli Suneta, ovako su shvaćali pojam stvaranja.

Zbog toga su u islamskoj teologiji nastala sporna pitanja postojanja dobra i zla, lijepa i ružna, svrsi-shodnosti Božijeg stvaranja itd. Odakle zlo, ako je Bog apsolutno dobro iz kojeg može proizaći samo dobro Da li Bog djeluje u smislu nekog cilja i svrhe? Može li se u njegovim djelima naći neki smisao? šta je lijepo, a šta je ružno? Da li je jedna stvar lijepa ili hrđava zato što je po sebi takva, jer u svome biću posjeduje svojstvo lijepog, odnosno, hrđavog, ili je takva samo zato što ju je Bog tako označio putem naređenja da se radi iii putem zabrane? Da li se čovjek može nazvati tvorcem svojdh djela ili je njegova uloga u tome samo posrednička, jer samo Bog stvara? Šta u tome slučaju znači odgovornost i sloboda ljudske volje?

Sve su to pitanja koja se nužno nameću, ako pojam stvaranja shvatimo kao časovit akt, kojeg Bog izvodi sasvim slobodno bez određenog rada i sistema kojeg bi se i On držao. O tim pitanjima vodile su se na dugo i na široko diskusije i polemike između Ehli Suneta i Mutezile.

Ne vidimo nikakva razloga, da pojam stvaranja ne bismo mogli drukčije shvatiti. Stvaranje je proces koji nikada ne prestaje. Božiji atribut stvaranja (halk) uvijek je aktivan. Sve je u vječnom procesu. Bog nam se tako otkriva. Njegovi atributi očituju se u procesima, koji se odvijaju po strogo utvrđenom redu. Svaka pojava i svaki proces imaju svoje formule po kojima nastaju, postoje i razvijaju se. I čovjek je nastao na osnovu svoje formule. Proces stvaranja čovjeka počeo je vrlo davno. On neprestano traje. Trajaće i dalje. Nije nimalo važno kroz kakve je sve razvojne faze prolazio čovjek. Osnovno

je i nepobitno da je čovjek dio ovog pojavnog svijeta i da je njegov postanak i razvoj podložen istim zakonima kojima su podložene i druge kategorije postojanja.
Kad kažemo da Bog, u smislu kadai-kadera, sve stvara, određuje i upravlja svim zbivanjima, pod tim treba razumjeti, da njegova volja u stvari predstavlja postojeći red u svijetu (sunetullah) mimo kojeg se apsolutno ništa ne može dogoditi. Bog je za svaki događaj za svaku pojavu i za svaki proces odredio i postavio formulu po kojoj se odvijaju procesi i vrši novo nastajanje — stvaranje.
Nije potrebno posebno podvlačiti, da sve što postoji i što se zbiva nosi u svom biću red i recept svoga postojanja. Ako taj red shvatimo i identifikujemo sa Božijom voljom, što svakako moramo učiniti, onda će nam biti sasvim jasno i logično vjerovanje da se sve događa po Božijem određenju. U tom vjerovanju nema ničeg čudnog, neshvatljivog i fatalistiokog. Zna se kako nastaje kiša, vjetar, led, dan, noć, razne bolesti, kako raste bilje itd. Ako vjerujemo da je nastajanje vode određeno njenom formulom i da voda ne može drukčije nastati, ne može se i ne bi bilo ispravno takvo vjerovanje, obilježiti fatalizmom. Nauka je već do sada otkrila mnoge zakone i formule procesa i zbivanja. Ima toga, razumije se, još dosta neotkrivenog, što će se postepeno otkrivati.
Interesantno je napomenuti, da Ešarije imaju veoma razuman stav. Po njihovom mišljenju, kadai

kadar znači vječnu Božiju volju iz koje nužno proizlaze sve kategorije postojanja i razvijaju se po određenom redu i sistemu.
Ljudski život se sastoji iz niza događaja i procesa, koji se odvijaju po utvrđenom redu i strogoj zakonitosti. Svaki čovjek ima svoju vlastitu formulu po kojoj se odvija njegov život. »Svako je usmjeren u pravcu kojeg određuje njegovo biće« (»Kullun mujesserun li ma hulika lehu« hadis). U određivanju smjera ljudske aktivnosti, u određivanju njegove formule sudjeluje velik niz faktora i vanjskih i nutarnjih. Poznat nam je jedan dio tih faktora ali ih ima dosta koje još dobro ne znamo, naročito onih nutarnjih, koji su odlučujući u ljudskoj aktivnosti. Moramo priznati da je oblast nutarnjeg života, nutarnjih .intimnih pobuda, koje leže negdje duboko u podsvijesti, još uvijek nedovoljno ispitana. Mnogo više znamo o silama koje upravljaju kretanjima najudaljenijih tijela u kosmosu, nego o silama u nama koje pokreću naše radnje i odluke. Znamo gdje će biti ijedno nebesko tijelo poslije stotinu godina, a ne znamo šta ćemo mi preduzeti poslije par sati-

Čini se da smo se ovim malo više približili suštini problema ljudske sudbine i ljudske slobode. Iz ovog ugla bolje ćemo sagledati tajnu čovjeka i njegove proturječnosti.
I ovdje nam se postavljaju neka pitanja. Moglo bi se prigovoriti da u odnosu na čovjeka i njegovu sudbinu nema neke bitne razlike između pomenuta dva shvaćanja pojma stvaranja. Ako u prvom shvaćanju Bog direktno određuje sudbine, u drugom to isto čine zakoni i formule. Rekli smo da svaki čovjek ima svoju vlastitu formulu po kojoj živi. Njegova sudbina je određena njegovim bićem, u čijem formiranju on ima najmanje udjela. Svaka ljudska ličnost je djelo raznih okolnosti i rezultat različitih faktora. Osnovni elemenat u toj ličnosti dolazi putem nasleđa, s njima se čovjek rađa. Kasnije, u datim uslovima ili se dalje razvijaju ili zakržljavaju. Moglo bi se reći da je formiranje ličnosti potpuno determinirano. Niko prilikom rađanja

---

nema mogućnosti da bira sredinu, mjesto i vrijeme u kojem se rađa. Nema mogućnosti, isto tako, da bira roditelje, kao ni religiju jer mu se nameće religija koju ispovijedaju roditelji. Odgaja se u duhu sistema i ideologije koja u tom datom trenutku vlada. Uglavnom formira se kako drugi žele. On u tome ima najmanje udjela.
Postavlja se sada pitanje, koliko, je čovjek zaista slobodan u svojim odlukama, postupcima i ponašanju. a koliko je to sve uslovljeno i određeno? Na osnovu izloženog, moglo bi se zaključiti da postoji sudbina, ali ne u fatalističkom smislu. Razvoj svakog procesa je strogo uslovljen i određen njegovom nutarnjom zakonitošću. On se mora razvijati u određenom pravcu i dati određene rezultate. Svaki čovjek ima svoju sudbinu. Ona je strogo određena njegovim bićem i nizom drugih vanjskih faktora. Kada bismo tačno znali sve elemente bića nekog čovjeka i sve okolnosti u kojima će živjeti, naime sve vanjske faktore, mogli bismo sa dosta sigurnosti odrediti njegovu sudbinu.
Istina, procesi ljudskog života i društva uopće su mnogo složeniji. Nismo u mogućnosti da kontrolišemo kretanja i zbivanja u ovoj oblasti. Naši planovi i prognoze u društvenom životu nisu sigurni.
Očito je, da ova oblast nije dovoljno upoznata, da u njoj djeluju faktori koje često ne znamo i ne možemo da ih predvidimo. Tu djeluju neke zakonitosti koje nedovoljno poznajemo.
Treba imati u vidu da u ovoj oblasti djeluju dva osnovna različita faktora: ljudski i prirodni. Poteškoće, krize, sukobi, razni potresi itd, koji su se do

sada redovito javljali u ljudskom životu, proizilaze, po svoj prilici, iz neusklađenosti ova dva faktora.
Prije svega, ljudski faktor se nije uvijek postavljao i ponašao kako bi trebalo. Razloga ima više. Rekli smo da ovaj faktor nije dovoljno ispitan. Zbog svoje krajnje složenosti vrlo teško se prodire u njegove tajne. Ova složenost dolazi otuda što je čovjek nešto više od materije i obične životinje. U njemu se vječno su-

kobljavaju dva elementa: duh i materija. Taj nutarnji sukob i neuravnoteženost ovih elemenata, u najvećoj mjeri, utiču na ponašanje i postavljanje čovjeka u odnosu na vanjske faktore. Čovjek se upravlja i potvrđuje u vanjskom svijetu onako kako ga pokreću nutarnje snage i pobude. On se Lspoljava kroz svoja htijenja, misli i osjećanja. Vanjska praksa je odraz nutarnjih želja i htijenja. Zato Kur'an i kaže da se vanjska praksa ne može izmijeniti sve dotle dok se-ne izmijeni čovjek, naime, dok se ne izmijenii ono što je u njemu, što ga pokreće i što ga usmjerava.
Nutarnje sile ljudskog bića su proturječne i u stalnom sukobu. Viši ljudski elementi koji teže ka svom višem duhovnom izvoru najoštrije se sukobljavaju sa nižim životinjskim nagonima koji vuku dolje ka svom životinjskom izvoru. Osnovni zadatak religije sastoji se u tome da uspostavi bar donekle djelomičnu ravnotežu između ovih elemenata. Uprkos nastojanja, pozivajući u pomoć Božiji autoritet, ravnoteža nije uspostavljena. Sigurno je, da, s obzirom na prirodu čovjeka, neće nikada potpuno biti uspostavljena. Čovjek će uvijek biti razapet između duha i materije, .između težnje za višim vrijednostima i zadovoljenja nagona. Tu upravo leži zagonetka čovjeka. U tome treba tražiti suštinu problema njegove slobode i otuđenosti.
Sada smo, kako izgleda, još bliže problemu. Po našem uvjerenju, pitanje slobode čovjeka, njegove odgovornosti i sudbine leži u pravilnom uključenju ljudskog subjektivnog faktora u objektivni prirodni faktor. Ali to pravilno uključivanje nije nimalo jednostavna stvar. Pravilno uključivanje pretpostavlja puno poznavanje ovih faktora. Međutim, kao što smo vidjeli, ovi faktori nisu nam dovoljno poznati. O sebi, o zakonima nutarnjeg života najmanje znamo. Sami za sebe predstavljamo najveću nepoznanicu. Frojd je pokušao da otkrije nekakvu osnovu za ljudske aktivnosti, da pronađe osnovne intimne motive. Sve je sveo na sek-sualitet. Čovjeka je vratio životinjskoj osnovi, zanemarujući kod njega one ljudske, više elemente. Prišao

mu je jednostrano. U svakom slučaju, ostaje činjenica da je oblast našeg nutarnjeg, intimnog života neispitana, pa prema tome, nismo u stanju da vladamo sobom i da suvereno upravljamo nutarnjim nagonima. Nismo, na žalost, u stanju da uspostavimo sklad i ravnotežu između znati i moći, s jedne strane, i htjeti i smjeti, s druge strane. Znamo mnogo toga što je dobro i korisno, ali ga ne radimo. Postoji veliki raskorak između razuma i volje, znanja i htijenja.

Nije nam, isto tako, dovoljno poznat ni prirodni faktor. Iako su naučno tehnološka otkrića postigla na tom polju ogromne rezultate, ostalo je još mnogo toga neotkrivenog. Savladali smo mnoge procese, otkrili razne zakone, osvojili veliki broj blagodati, ali još uvijek priroda skriva u sebi veliki broj tajni. I ono što nam se čini da znamo samo je površinsko. Ne prodiremo u suštinu. Vidimo i opisujemo strukturalni -dio pojava i procesa. Mislim da će nam sada biti mnogo jasnije poteškoće u vezi usklađivanja ljudskog faktora sa prirodnim, odnosno, uključivanje ograničene ljudske volje u opću Božiju volju. Sam Kur'an nam je otkrio te poteškoće. Iblis je odbio da se pokori čovjeku. Zatražio je od Boga da mu omogući i dopusti da prkosi čovjeku i da ga zavodi sve do Sudnjeg dana, što mu je udovoljeno. Zaista će ti se dati rok do dana određena*; vremena. Reče Iblis: »Tako mi Tvoje moći, ja ću njih sve zavaditi, osim Tvojih odabranih robova« (SAD 75—83).

Odnos ljudske volje prema Božijoj volji, koja se, kao što smo to utvrdili, očituje putem stroge zakonitosti u procesima i zbivanjima, čini najhitniji elemenat u problemu čovjeka. Od toga odnosa zavisi njegova sudbina. S obzirom na postojeće poteškoće u tom odnosu, koje je nemoguće u cijelosti otkloniti, jer mnoge proizilaze iz same prirode ovih volja, teško je vjerovati da će taj odnos ikada biti idealno postavljen. Poteškoća će uvijek biti. Čovjek ne može izaći iz svoje prirode, a isto tako i pojavni svijet. Otuda sva složenost problema ljudske slobode. Ovdje je vrlo teško

.•govoriti o slobodi. Nema slobode tamo gdje čovjek ne vlada sobom i prirodom. Sve dotle dok ne upozna i ne pobijedi sebe i dok ne upozna i ne savlada zakone •društvenog i prirodnog razvoja, neće biti slobodan. Puna sloboda može se ostvariti samo u pravilnom uključivanju ljudskog

subjektivnog faktora u opći •objektivni faktor, u uključivanju i usklađivanju ljudske volje sa općom Božijom voljom, sa redom u prirodi.
U kompleksnom rješavanju ovog veoma složenog problema potrebno je, isto tako, utvrditi međusobni uticaj i međusobnu zavisnost ljudskog i prirodnog faktora. S obzirom na odgovornost, posebno je važno utvrditi ulogu i položaj ljudskog faktora.
Moramo odmah reći, da se ljudsko ponašanje "kreće u granicama prirodnog reda. Čovjek može htjeti i željeti sve, ali ostvariti može samo ono i onoliko sto je u skladu sa njegovim mogućnostima i prirodnim zakonima. I samo htijenje i same želje donekle su uslovljene. Čovjek hoće i želi ono čemu je po svom "biću sklon i upućen. A to biće, plod je, kao što smo istakli, nasleđa, odgoja, sredine i drugih faktora. Čovjek se pokreće i usmjerava svojim mislima i osjećanjima. Vanjski svijet kojeg on stvara predstavlja realizaciju njegovih misli, želja, htijenja i osjećanja. A sve to mu je uglavnom dato i nametnuto, slučajno, silom prilika ili namjerno i svjesno. Očito, ovisnost ljudskog faktora o prirodnom je velika. Ne može se poreći njegov ogromni uticaj na formiranje čovjeka i njegova bića i ličnosti. Istina i čovjek svojim uticaj em mijenja prirodu i stvara nove prilike. Međutim, ne smije se izgubiti iz vida, da se ovdje radi o kompilaciji i oponašanju prirode, a ne o nekom novom originalnom stvaranju. Nauka samo otkriva i kombinuje, a ne stvara. Ona otkriva postojeće formule i recepte i prema njima kombinuje i izaziva nove procese. Nema niti može izazvati nikakav proces, nikakvu pojavu niti bilo kakvo •zbivanje mimo njihovih formula. Nauka u stvari ima posredničku ulogu: otkriva postojeće formule u pri-

---

rodi i vrši od njih razne kombinacije oponašajući prirodu, ili drugim riječima, oponašajući Božijj red u prirodi. Još bolje rečeno, ovdje se ljudska volja uključuje u Božiju volju. Tu sada čovjek kao nosioc spoznaje, kojom otkriva tajne prirode, nastupa kao Božiji namjesnik na zemlji. On otkriva Božiju volju u prirodi i uključuje se u tokove te volje. Ukoliko bolje upozna tu volju i ukoliko se pravilnije postavi i uključi u nju, utoliko će biti slobodniji, sretniji i u većim mogućnostima da ostvari pravo blagostanje. On upoznaje zakone, smjerove, i tokove Božije volje i usklađujući svoju volju sa tim zakonima i tokovima, nastupa u ime Boga i vrši funkciju Njegova namjesnika. Samo na taj način čovjek može da izvrši svoju misiju i opravda svoje postojanje.

Ova činjenica je vrlo važna u odnosu na pitanje postojanja dobra i zla. Naš odnos prema općoj Božijoj volji (sunnetullah) izvor je onoga što mi nazivamo-dobrim i zlim. Iz načina toga odnosa nastaju rezultati koji u odnosu na život imaju korisne, odnosno štetne-efekte. Zlo i dobro su obilježja ljudskog ponašanja i postojanja iz pravilnog, odnosno nepravilnog uključivanja ljudskog u prirodni faktor, ljudske volje u opću. Božiju volju, i tako nastaju rezultati i aktivnosti, koje označavamo, s obzirom na njihove posljedice, ko-ri>nim ili štetnim, dobrim ili zlim.
Prema općem redu u svijetu, svaka stvar ima svoje određeno mjesto, svoju ulogu, svrhu i funkciju.. Uključivanje u ovaj red ne znači ništa drugo nego upoznavanje i otkrivanje prirodnih blagodati i njihovo-korišćenje, prema namijenjenoj svrsi i funkciji. Iz takvog odnosa nastaje dobro, jer sve što postoji treba da služi čovjeku, životu i postojanju uopće. Ne smijemo, pri tome, izgubiti iz vida, što posebno naglašavamo, da se samo na ovaj način iskazuje naša odanost prema Bogu. Uključivanje i poštivanje Božijeg reda u svijetu predstavlja vrhunac pobožnosti. Samo se-ovo ne smije shvatiti u fatalističkom smislu. Uključivanje znači upoznavanje i ovladavanje procesima i pojavama kroz koje se manifestira Božija volja i Božiji red.

Zlo i grijeh pak proizilaze iz neukijučivanja, neusa-glašavanja, a naročito iz zloupotrebe prirodnih dobara. Zlo nastaje kada se naučna i tehnička dostignuća zloupotrebljavaju u rušenje i ubijanje, kada čovjek svoje znanje, moć i imetak koristi kao sredstvo porobljavanja i eksplotacije drugih, umjesto da im pomaže.
Ukratko, izvor zla i grijeha leži u poremećaju ravnoteže između volje i razuma, duhovnih i materijalnih vrijednosti, otkrića i upotrebe. Naš odnos prema svijetu ne određuje se samo otkrićem i upoznavanjem prirodnih dobara. Veoma važan je i način upotrebe tih dobara. Na to nas i Kur'an upozorava, kada kaže: »Uči « ime tvoga Gospodara«. Svakako nije badava ovdje učenje uslovljeno u ime Boga. Ima to svoj duboki smisao. Upravo se time upozorava na nužnost izbjegavanja zloupotrebe, jer ako se u ime Boga radi i otkrivaju prirodna dobra, zloupotreba će biti gotovo nemoguća.
Zloupotreba se očituje na razne načine. Rekli, smo da prema općem planu, prema Božijoj nakani, sve stvari, i svi predmeti imaju određenu funkciju. Čovjek posjeduje mogućnost — da otkrije i upozna te funkcije (Bog je naučio Adema imena svih stvari — Kur'an). Svaki dio, svaki organ našeg tijela ima svoju funkciju, koja služi našem održanju i održanju drugih.

Zloupotreba je, a potom i grijeh, ako bilo koji svoj organ upotrebljavamo na štetu svog održanja ili na štetu bilo čijeg postojanja.
U osnovi zloupotrebe leži odgovornost. Ja se ne mogu osloboditi odgovornosti za ono što govorim i radim, ako to činim po svom slobodnom izboru i nahođenju. Za utvrđivanje odgovornosti bitno je to da sam određenu radnju mogu učiniti i neučiniti. Ovisilo je samo o mojoj volji.
Islam u vrlo oštroj formi propisuje odgovornost. Nema nikakve potrebe pozivati se ovdje na veliki broj ajeta i hadisa koji to utvrđuju. Na tom principu ustanovljena je ustanova Sudnjeg dana — nagrađivanja i kažnjavanja, dženeta i džehenema.

Pored ove odgovornosti pred Bogom kao pred neprikosnovenim vrhovnim sudijom (Ahkamul-hakimin)' Islam propisuje zakonsku odgovornost na ovom svijetu, koja je detaljno razrađena u Fikhu.
Ostaje nam još, da se na kraju ovog razmatranja, u vezi prednjeg pitanja, osvrnemo na praksu Muhameda a. s. i praksu njegovih drugova, da bismo mogli vidjeti kako su se oni ponašali i kako su se postavljali prema različitim faktorima života.
Neosporno, Muhamed a. s. je savršeno dobro odmjeravao odnos ljudskog faktora prema prirodnom. U tom pogledu je vrlo značajna činjenica što Kur'an naglašava ljudsku prirodu Muhameda a. s. Na više mjesta se ističe da je Muhamed a. s. čovjek, da se kreće u granicama ljudskih mogućnosti i da ne raspolaže čudima. Jedino njegovo čudo je objava i Kur'an Njegov uspjeh počivao je na pravilnom uključivanju u opće tokove i korišćenju datih okolnosti. Nije bio igračka slučaja. U njegovom životu nije bilo ničega fatalističkog. Njegova vjera u Božiju pomoć bila je neograničena, ali zato je znao da se sasvim pravilno uključi u Božiju volju i dobro ocijeni šta u određenoj akciji zavisi od ljudskog a šta od prirodnog faktora. Znao je da zaslužuje Božiju pomoć, da se može u nju pouzdati tek onda kada uloži i upotrijebi sve s čim raspolaže. Znao je, isto tako, šta u konkretnoj akciji pripada subjektvinom a šta objektivnom faktoru. »Priveži devu, pa je onda predaj Bogu na čuvanje«, govorio je. Poduzmi sve što ti je u moći, koristeći se najsavremenijim sredstvima i najnovijim naučnim dostignućima u datom momentu, pa tek onda uzdaj se u Božiju pomoć. Nigdje nije zabilježeno u vjerodostojnoj predaji, da se nadao i da je očekivao nešto bez svoga truda i bez žrtve. Preporu-čavao je pouzdanje u Boga, ali samo uz korišćenje postojećih mogućnosti i uz potrebu svih raspoloživih sredstava. Nikada nije

postigao bilo šta samo dovom. Bog ga je u Kur'anu poučio da odgovori onima koji su tražili od njega čuda. »Reci im, kad bih znao tajne

kad bih posjedovao nadnaravne moći, učinio bih svakako mnogo više dobra... Ali ja sam čovjek kao i vi. Razlika je samo u tome što sam dobio Objavu.«

Činjenica je, da se Muhamed a. s. služio samo prirodnim sredstvima. Tajna njegovih velikih uspjeha leži u punom usklađivanju subjektivnog sa objektivnim faktorom i uključivanju ljudske u Božiju volju.

Tako su postupali i Ashabi. Ugledali su se u Božijeg poslanika i slijedili njegov put. Vjerovali su da svaki čovjek, svaka generacija i svaki narod ima svoju misiju koju mora izvršiti. To je narod (generacija) koji je bio i prošao. Pripada mu samo ono što je dao od sebe. Vama pak pripada ono što ste uradili-(Kur'an) Držali su inicijativu razvoja u svojim rukama i bili nosioci progresa i pioniri stalnog kretanja naprijed.

Došao je, međutim, period dekadence, koji je postavio sve naglavačke. Potpuno je zanemaren ljudski faktor. Odnos čovjeka prema svijetu i zbivanjima je mistificiran. Putem deformisanog učenja derviških redova koje nije imalo osnova u Islamu, pasivan odnos prema životu i vjera u čuda postali su glavno obilježje u ponašanju muslimana. Puna predaja sudbini i preziranje ovozemaljskog našlo je, na žalost, svoje mjesto u djelima čak i poznatog Gazalije. Vjera u mogućnost neposrednog saznanja putem kešfa (otkro-venja) o čemu uči tesavuf, dovela je do stagniranja nauke i do opće zaostalosti. Pouzdanje i oslanjanje na dovu može se smatrati glavnim razlogom napuštanja rada, ličnog zalaganja i žrtve. Muršid je postao posrednik između čovjeka i Boga. On, prema derviškom učenju, posjeduje nadnaravne moći. Stvari mu se neposredno otkrivaju (ilmi-ledun) i u stanju je da čini čuda (keramet).

Biće nam sada sigurno mnogo jasnije odakle postojeća tvrdnja o fatalizmu u Islamu. Čini se, da ćemo osjetiti, kako nemamo dovoljno razloga da se zbog toga ljutimo na evropske naučnike koji lansiraju tu tvrdnju. Bilo bi umjesnije ljutiti se na sebe, jer smo sami dali povoda za takve tvrdnje. Ne možemo poreci,

da Islam u praksi i svijesti muslimana u dekadentnom periodu, nije sadržavao elemente čak i pružao sliku fatalističkog učenja.
Prije nego zaključimo ovo razmatranje, potrebno je, u odnosu na pitanje odgovornosti, utvrditi jo.š neke pojedinosti. Radi određivanja stepena ljudske odgovornosti, bilo bi vrlo važno znati koliko u jednoj akciji, u jednom društvenom procesu, u jednom običnom pojedinačnom poslu, otpada na subjektivni ljudski, a koliko na objektivni prirodni faktor. Pri odmjeravanju stepena odgovornosti mora se imati u vidu da ljudski faktor nije svemoćan i da rezultat ne ovisi samo o njemu.
Zbog toga je teško odrediti stepen odgovornosti čovjeka. Uostalom, nije to ni važno. Riječ je o odgovornosti pred Bogom. On najbolje zna koliko je u jednom djelu Njegovog, a koliko ljudskog. On će suditi. Njemu su najbolje poznate sve olakšavajuće okolnosti. Za nas je važno samo to, da znamo i vjerujemo, da postoji odgovornost.

Džihad

U eri dekadence došlo je do raznih deformacija, II izopačavanja, pogrešnih tretmana i interpretacija velikog broj islamskih ustanova, propisa i pojmova. Mnogim islamskim učenjima data su suprotna značenja.

Ne može se zato kriviti samo vanjski neprijatelj. Za najveći dio tih deformacija i izopačavanja snose odgovornost samo muslimani.

U ovom razmatranju biće riječi o jednoj veoma važnoj ustanovi u Islamu — džihad — kojoj je vanjski neprijatelj pokušao dati pogrešan i izopačen smisao.

Povijest ljudskog roda je rezultat stalnih konfrontacija. Čovječanstvo je, na žalost živjelo a i sad živi u stalnim sukobima. To su one proturječnosti koje čine osnovni zakon društvenog razvoja.

Najoštrije konfrontacije izazvane su nekada na osnovu vjerskog opredjeljivanja. Sada se takve konfrontacije izazivaju grupisanjem i opredjeljivanjem na osnovu ideologija i političkih i ekonomskih sistema. Inkvizicija u srednjem vijeku daleko izostaje iza koncentracionih logora u dvadesetom vijeku.

U konfrontaciji Islama i kršćanstva, koja je najsnažnije došla do izražaja u prodorima Islama u Evropu preko Spanije, zatim putem osvajanja Carigrada, preko Balkana, pa onda preko križarskih pohoda, kolonijalizma i najzad izraelskom agresijom, kao vidom neokolonijalističkih pokušaja, pored vojničke okupacije nastojalo se da se protivnik u duhovnom i

---

kulturnom pogledu predstavi u najcrnjoj slici i da se na taj način dokaže prednost vlastitog učenja i sistema i time opravda postojeća politika.

Tako su suviše akcentirane, čak dramatizovane, izvjesne, rekao bih, formalne razlike između Islama i kršćanstva. S druge strane, tendenciozno se pokušavalo s jedne i druge strane da se nekim ustanovama, učenjima i propisima dade izopačeni smisao, kako bi se izazvala što veća mržnja prema protivniku na kojoj je počivala određena politika.

Danas više nema političkih, društvenih i ekonomskih konfrontacija na osnovu vjerskih opredjelenja. Uz to živimo u vremenu, iako, na žalost, ne bez konfrontacija, u kojem sve više i više, bar teoretski, sad za sad, dolaze do izražaja tendencije i ideje općeljudske solidarnosti, međusobnog upoznavanja, približavanja, tolerancije i koegzistencije.

Zbog toga je veoma važno najozbiljnije prići stvaranju povoljnije duhovne atmosfere u međuljudskim odnosima. Na tom planu je posebno važno ispravljati naslijeđene zablude, teška opterećenja, nastala u eri konfrontacija u prošlosti. Moramo priznati, da ta opterećenja još uvijek stoje kao jake prepreke na putu općeg razumijevanja, međusobne saradnje i sloge među ljudima. Ona predstavljaju u većini slučajeva glavne izvore netrpeljivosti, šovinizma, nacionalizma itd.

Nedavni najnoviji vatikanski koncil pruža jednu vrstu ohrabren ja na tom putu. Treba priznati da su na tom zasjedanju donesene historijski značajne odluke. Katolička crkva, možda, nikada ranije nije bila otvorenija prema drugima nego je to sada, poslije Koncila.

Prijeka dužnost je svih, da svak, prema svojim mogućnostima doprinese prevladavanju prepreka i utiranju puta širem međusobnom otvaranju.

U slijedećim recima pokušaćemo da ispravimo jednu tendenciozno isforsiranu zabludu i time omogućimo bolje međusobno upoznavanje.

II

Ustanova džihada ima u Islamu veoma veliki značaj. U širem smislu džihad znači ulaganje truda i napora u svim akcijama i aktivnostima u borbi za održanje, napredak i blagostanje, kako pojedinaca tako i zajednice. Osnovno pravo, ujedno i obaveza, svakog čovjeka je da poduzima sa svoje strane sve što je potrebno da bi unaprijedio svoj život, da bi osigurao bolje sutra i da bi živio u miru, sreći i blagostanju.

Džihad u ovom smislu, a to je u stvari pravi džihad, jer dolazi od glagola džehede — ulagati napore — najprije polazi od čovjeka kao nosioca ove ustanove. Potrebno je, prije svega, da se čovjek pripremi i osposobi za jedan ovakav napor. U tom pripremanju mora se imati u vidu težina i sva delikatnost ljudske misije. Mora se poći od činjenice da je čovjek Božiji zastupnik na zemlji, da je čitav pojavni svijet, u što spada i kos-mos, njegov domen. Sve je to njemu stavljeno na upravu, korištenje i raspolaganje. (Vc iz kale Rabbuke Hl melaiketi...).

Neosporno, ova velika i veoma složena misija, iziskuje ogromne napore, čovjek se za njeno izvršenje mora spremiti i osposobiti. Ima za to osnova, jer je obdaren razumom (Ve-alleme Ademc el-esmae kulleha).

Ovo pripremanje i osposobljavanje predstavlja najvažnije polje džihada. To je osnov ove ustanove i svih njenih vrsta. Borba za stručno, tehničko i naučno osposobljavanje čovjeka, za formiranje zdrave, duhovno i moralno snažne ličnosti čini bitnu sadržinu ustanove — džihada. Zato je Muhamed a. s., vraćajući se sa jednog vojnog pohoda, rekao ashabima: Vraćamo se iz male bitke i ulazimo u mnogo veću bitku; bitku sa samim sobom.

U osposobljavanju za izvršenje životne misije, koju Islam određuje i propisuje čovjeku, nije dovoljna samo stručna sprema. Ovdje je nada sve važna duhovna, mo-ralno-etička strana čovjeka. Potrebno je izgraditi čovjeka, stvoriti pozitivnu, humanu i stvaralačku ličnost. Ne smijemo nikada smetnuti s uma da je čovjek nosioc svih aktivnosti, da uređuje svijet i mijenja ga prema

mislima, osjećajima i vjerovanjima koje nosi u sebi i koje čine sadržinu njegove svijesti. Njegovo vanjsko ispoljavanje nije ništa drugo nego vjeran odraz njegove duhovne usmjerenosti, misli, ideja i prihvaćanja određenih vrijednosti i principa.

Čovjek, prije svega, mora biti svjestan sebe, svoga mjesta, položaja na ovoj planeti, svoje misije, svoga postojanja i mogućnosti svoga ispoljavanja.

Formiranje ovakvog čovjeka bio je prvi neposredni cilj Objave. Muhamed a. s. je cjelokupnoj svojoj misiji i poslanju dao obilježje borbe — džihada za unapređenje duhovnih vrijednosti, moralno-etičkih vrlina i izgradnje korisne i stvaralačke ličnosti.

Bitka za čovjeka (džihad), za najhitniji osnov ljudske zajednice, najavljena je u pećini na Brdu Hira tačno prije 1405 godina prvom objavom; Ikre bismi Babbike... »Uči u ime tvoga gospodara«, što drugim riječima znači spremaj se za veliku misiju i teški ama-net, kojeg su odbili da prihvate nebesa i zemlja (Inna arednel emanete...) a ti si ga čovječe, uz veliku odgovornost i riziko, prihvatio.

Mekanski period Objave i rada Božijeg poslanika Muhameda a. s. na njenoj primjeni bio je karakterističan upravo po ovoj vrsti džihada. Čitav ovaj period koji je trajao 13 godina ispunjen je borbom na polju postavljanja duhovne osnove jednog novog društva koje će ponijeti prihvaćeni amanet, i u razvoju ljudske misli i ljudskog društva otvoriti novu epohu. Ako bismo analizirali ajeta koja su objavjljena u ovom periodu, kao i rad Muhameda a. s., ustanovili bismo da je sve to usredotočeno na stvaranje novog čovjeka, nove ličnosti koja će kroz dalje tokove istorije ponijeti nove vrijednosti i principe i na njima izgrađivati bolji život. Trebalo je one pustinjske beduine, primitivne nomade, ogrezle u svim mogućim porocima, koji su se nalazili na dnu ljestvice razvoja, pretvoriti u nosioce visokih općeljudskih vrijednosti. Trebalo je, najprije, u glavama i svijesti ljudi poljuljati osnove plemenskog, robovlasničkog i idolopokloničkog sistema. Nije bilo, mora se priznati, nimalo jednostavno od krvno

zaraćenih plemena, gdje je u najvećem stepenu carevala krvna osveta, gdje je svako pleme imalo svoje božanstvo, svoga idola, i gdje je ropstvo predstavljalo osnov društvenog poretka, ostvariti duhovno, političko i društveno jedinstvo koje će počivati na punoj jednakosti i ravnopravnosti svih ljudi.

Bio je to vanredno velik i istorijski veoma značajan zadatak, koji je iziskivao ogromne napore i žrtve (džihad). Za trinaest godina džihada u mekanskom periodu, uz punu spremnost na ulaganje najvećih napora i podnošenje najvećih žrtava, Muhamed a. s. je, primjenjujući Objavu, postavio čvrst duhovni osnov sa kojeg se moglo dalje sigurno startovati.

U mekanskom periodu objavljeni su osnovi vjerovanja i morala. Objavljen je princip o Jednom Jedinom Bogu iz kojeg je nužno slijedilo jedinstvo pojavnog svijeta, ljudskog roda, vrijednosti, Objave Božijih poslanika itd. Bog je jedinstven. Iz toga jedinstvenog izvora nastalo je sve. Po tom jedinstvenom izvoru sve je u osnovi jedinstveno. Razlike su samo u vanjskim i trenutnim manifestacijama. Čitav pojavni svijet je po svojim osnovnim elementima jedinstven. Samo je modificiranje, oblikovanje tih elemenata, s obzirom na nejednake uslove u kojima se vrši modificiranje, različito. Od istih elemenata nastaju različite kombinacije uslijed različitih omjera u odnosu elemenata i zbog drugih okolnosti. Druge bitne razlike ne postoje. Ovaj princip, u različitim formulacijama, istaknut je na bezbroj mjesta u Kur'anu. Svagdje, u svim tim aje-tima, utvrđuje se jedinstven način i izvor stvaranja. Sve proističe iz jednog izvora i na osnovu istog sistema.

Tako je uglavnom od istih elemenata i na isti način nastao i čovjek. U tom pogledu svi su ljudi jednaki. Tu i leže osnovi ljudske jednakosti i ravnopravnosti, osnovi sveopćeg bratstva, ljubavi i sloge među ljudima, bez obzira na razlike u boji, obliku, plemenu, rasi itd. (Ja ejuhen nasu inna halaknakum min zekerin ve unsa ve džealnakum šuuben ve kabaile li tcarefu.. .)• U osnovnim pravima i obavezama među ljudima ne može niti smije biti bilo kakve razlike. Svi

---

su oni na isti način nastali, od istih elemenata sazdani i sa istim životnim pozivom. Najbolji je među njima onaj koji je najkorisniji društvu i koji se najviše čuva zla (Kur'an). Ničije pravo se ne smije osporiti. Bog je zaštitnik i

izvor svih prava. Nasilje je najveći grijeh. Bog štiti potlačene i obespravljene. Bilal, oslobođeni rob iz Abesinije, član je mojeg užeg savjeta, govorio je Muhamed a. s. Ne postoji nikakva razlika između Arapa i nearapa, niti prednosti jednih nad drugima.

Na jedinstven način ispoljavala se, isto, tako, Bo-žija briga o jedinstvenom ljudskom rodu putem jedinstvene Objave. »Mi smo ti poslali Objavu kao što smo je slali Nuhu i poslanicima poslije njega. Slali smo Objavu Ibrahiruu, Ismailu, Ishaku, Jakubu, plemenima, Isau, Ejubu, Junuzu, Harunu i Sulejmanu. Poslali smo Zebur Davudu. I drugim poslanicima (slali smo Objavu) o kojima smo ti pričali, a i onima o kojima ti nismo pričali.« »Oni koji vjeruju u Boga i Božije poslanike, i ne prave među njima nikakve razlike, zaista su oni pravi vjernici.« »Recite, mi vjerujemo u Boga i ono što nam je poslao kao i u ono što je poslao Ibrahimu, Ismailu, Ishaku, Jakubu, plemenima, što je dato Mu-sau, Isau, i što je dato drugim poslanicima od Boga. Mi među njima ne pravimo nikakve razlike.. .«• »Recite, mi vjerujemo u ono što nam je objavljeno, kao i u ono, što je vama objavljeno. Naš Bog i Vaš Bog je istovjetan«. (Kur'an).

U vjerodostojnom hadisu Muhamed a. s. je jedinstvo Objave objasnio na vrlo plastičan način rekavši: »Moj odnos prema ranijim Božijim poslanicima sličan je primjeru čovjeka koji je podigao vrlo lijepu i ukusnu zgradu, ali je u jednom uglu te zgrade nedostajala jedna cigla, što bi kod posjetilaca koji bi izražavali divljenje ljepoti zgrade, ovo mjesto izazivalo neugodan osjećaj i pitanje zašto ovaj nedostatak. Ta cigla sam ja i ja sam ispunio taj nedostatak u zgradi«'.

Objava predstavlja jedinstven kontinuirani proces. Ona je, s obzirom na razvoj i sazrijevanje ljudskog roda, doživljavala razna izdanja, prilagođavajući

otkrivanje jedinstvene istine i jedinstvenih vrijednosti mogućnostima shvaćanja i potrebama života u da-tom trenutku.

Islam, takođe, stoji na principu jedinstva općeljud-skih vrijednosti. One su iskonski usađene u ljudsku dušu. Istina, pravda, ljubav, jednakost, humanizam, nauka, rad, postojanje, iskrenost itd. sve su to vječne težnje svih ljudi. Drugo je to kako se one ispoljavaju u praksi, u datim istorijskim trenucima, kako ih ljudi shvaćaju i preko kakvih ih ustanova primjenjuju. To

se svakako mijenja. U toku istorije nisu bili rijetki slučajevi zloupotrebe ovih vrijednosti. U ime pravde činjene su najveće nepravde. U borbi za čovjeka ubijani su miilioni ljudi itd.

Na tim principima Muhamed a. s. je u mekanskom periodu vodio bitku — džihad za čovjeka i postavljanje temelja za novo društvo. Ova vrsta džihada nije u sebi sadržavala nikakvih elemenata sile, presije, niti bilo kakva pritiska. Čovjeka je trebalo vratiti, sebi, pomoći mu da nađe sebe, da se oslobodi otuđenja. Mekanski period džihada u borbi protiv otuđenja počivao je na metodi podsjećanja na ono općeljudsko-zajedničko, što već postoji u ljudskim dušama, makar u nekom latentnom, potencijalnom stanju. Trebalo je naći načina da Božija riječ dopre do one tinjajuće žiže, skrivene negdje u dubinama ljudske intime, ipa da je ponovo rasplamsa. Kur'an je znao da nađe put do intime, da priđe čovjeku onako kako to najbolje odgovara njegovoj pravoj prirodi — (fitretellab elleti fetaren naše alejha).

Ovdje nam sada, čini se, postaje mnogo lakše shvatiti i razumjeti smisao već iznesene tvrdnje u Muha-medovu hadisu, da je najveći džihad ovladati sobom. Ako smo uspjeli da ostvarimo pobjedu nad samim sobom, da upoznamo čovjeka, da mu znamo prići i otkriti njegove prave želje, stremljenja i potrebe, bili bismo tada zaista blizu konačne pobjede.

To je, eto, široko polje na kojem se ispoljava i potvrđuje džihad u šireni smislu. Ova vrsta džihada obuhvaća svaku borbu, na kulturnom, duhovnom, poli-

---

tičkom, ekonomskom i naučno-tehničkom polju. To je džihad kojeg Islam preporučuje uvijek i koji vječno traje (madin ila jevmil kijame).

III

Džihad u užem smislu znači oružanu borbu, odbra-nu zemlje, slobode, uvjerenja i drugih vrijednosti putem upotrebe sile, ukoliko se neprijatelj ne može odbiti na drugi način.

Iako ova vrsta džihada predstavlja vanredne i izuzetne mjere, Islam ga prihvaća i preporučuje samo u nenormalnim, vanrednim prilikama i to pod strogo određenim uslovima.

Islam sasvim realno i bez ikakvih iluzija prilazi problemu čovjeka i života uopće. Čovjek, kako ga Islam vidi, kao posebna kategorija postojanja, stoji negdje na sredini između kategorije obične životinje, kao nižeg postojanja, i kategorije anđela, kao višeg postojanja. Niža kategorija — životinja karakteristična je po isključivo fizičkom, a viša kategorija — anđeli po isključivo duhovnom postojanju. Kategorija čovjeka pak ujedinjuje u sebi obadvije ove karakteristike. On ima dvostruko postojanje: duhovno i fizičko. Nosi u sebi elemente životinje i anđela, elemente nižeg i višeg svijeta, elemente duha i materije. Razapet je između životinjskih niskih nagona, strasti, i viših duhovnih stremljenja. U njemu se najoštrije sukobljavaju, kako se to kaže u terminologiji svih religija, rušilačke liciferske sile sa stvaralačkim silama anđela (šejtan i melek). Jedne ga vuku u zlo, a druge u dobro. Čovjek je u stvari najveća proturječnost. Takva je uglavnom i prirodna sredina u kojoj živi. Bez obzira na promjene, koje se događaju u prirodi i društvu, očigledno ništa ne može izaći iz okvira prirode svoga bića. Bog, u odgovoru na prigovor anđela da će čovjek činiti zlo i proljevati krv, nije demantovao ovu osobinu čovjeka, iako mu to nije smetalo da ga postavi svojim zamjenikom na zemlji.

Vječna borba između dobra i zla, nagona i viših težnji, stalni sukobi, proturječnosti, čine osnovni zakon

ljudskog života, a ujedno i njegovu pokretačku snagu. Da nije međusobnih sukoba u ljudskom društvu »da Bog ne suprotstavlja jedne protiv drugih, da ne suzbija jedne pomoću drugih, bio bi paralizovan čitav život na zemlji« (Lev la def'ullahin-nase beadahun bi beadin le fesedetil erdu, Kur'an).

Poznajući prirodu čovjeka, i života uopće, Islam nije mogao a da u cilju samoodbrane i zaštite vlastitih vrijednosti ne odobri upotrebu sile u granicama, razumije se, koje određuju opće moralno-etičke norme i u mjeri napada i nužne odbrane.

Kada je Muhamed a. s. 622 godine napustio Meku i preselio u Medinu nastala je u razvoju Islama nova — medinenska era. Tu su na osnovu principa koji su proklamovani u Meki udareni temelji prvoj islamskoj

zajednici. U tom smislu su vrlo važna dva javna akta. U cilju stvaranja što čvršće zajednice Muhamed a. s. je najprije jednom vrstom ugovora izvršio bratimljenje između Muhadžira i Ensarija (izbjeglica i domaćih muslimana). Porodice pobratimljenih zajedno su zarađivale za život i međusobno se pomagali u svakom pogledu.

Drugi istorijski značajan javni akt kojeg je Muhamed a. s. poduzeo u Medini jeste ostvarenje zajedništva između muslimana, kršćana i Jevreja. Predložio je stvaranje grada — države u Medini. U dogovoru s njima napisan je ustav, prvi te vrste u svijetu, u kojem su regulisana prava i obaveze građana i ukinuti su običaji ličnog pribavljanja pravde, a briga o ovome prenijeta je na centralni organ zajednice svih građana: jasno su određeni principi odbrane i inostrane politike; uspostavljen je sistem osiguranja za slučajeve težih šteta. Nedvosmisleno je priznata sloboda vjeroispovijesti naročito za Jevreje. Ustavnim aktom priznata im je jednakost sa muslimanima u svemu što se odnosi na svakodnevni život.

Prva islamska zajednica postala je na taj način stvarnost, dobila svoje stvarno i formalno postojanje. Iz toga je jasno proizašlo neprikosnoveno pravo na život, razvoj i odbranu. Duboko svjesna svoje istorijske

---

misije, ova zajednica, odmah na početku, pokazivala je veliku aktivnost i stvarala veoma ambiciozne planove na polju širenja Mama — miroljubivim sredstvima.

Svakako da ovakva aktivnost koja je ukazivala na znakove rađanja jednog duhovnog giganta, nije mogla, a da kod nutarnjeg i vanjskog neprijatelja ne izazove posebno interesovanje. Ubrzo su počele intrige, zavjere, kršenje ugovora, pripreme za uništenje muslimanske zajednice.

Očito da u takvoj situaciji muslimanima nije preostalo ništa drugo nego da se brane i preduzimaju sve mjere u interesu vlastite zaštite i samoodbrane.

Sasvim je logično, na mjestu i opravdano što je u ovakvom trenutku muslimanima odobrena odbrana i upotreba sile. To je osnovno, neprikosnoveno pravo svakog čovjeka i svake zajednice koje niko nikada nije osporio. »Borite se na Božijem putu protiv onih koje se bore protiv vas.

Nemojte napadati niti u borbi prelaziti dopuštene granice. Bog zaista ne voli one koji napadaju i prelaze granice«, (Bekare 190). Ovo je prvo aje koje govori o ovoj vrsti džihada i koje dopušta ratovanje, ali, kako se jasno vidi, samo u slučaju odbrane. To je posve vidljivo i iz slijedećih ajeta: »Ako oni udare na vas, onda se i vi borite protiv njih. Takva je kazna neprijateljima. Ako odustanu od borbe i prestanu se boriti protiv vas, morate i vi prestat. Svakako je Bog milostiv i oprašta« (Bekare 191, 192) »Ako se oni okane ratovanja i ne budu se borili protiv vas, već vam ponude mir, Bog vam ne dopušta da poduzimate protiv njih bilo šta« (Niša 90). »Ako vam ponude mir, prihvatite ga i oslonite se na Boga. On sve čuje i zna.. (Enfal. 61). »Bog vam ne zabranjuje da činite dobro i budite pravedni prema onima koji ne ratuju protiv vas zbog vjere i koji vas ne progone iz Vaše zemlje. Bog voli pravedne ...« (Mumtehine, 8).

Džihad se u Kur'anu spominje na 60 mjesta u 13 poglavlja. Uglavnom svagdje se utvrđuje njegov gornji smisao. Riječ je o odbrani i otklanjanju smetnji slobodnog djelovanja i ispovijedanja vjerovanja. Radi se, naime, o zaštiti osnovnih i neprikosnovenih prava po-

•stojanja. U citiranim ajetima kategorički se isključuje svaka misao agresije, čak se najstrožije upozoravaju muslimani, da ne bi prešli granice odbrane. Čim neprijatelj prestane napadati, potrebno je obustaviti odbranu i prihvatiti miroljubivo rješenje.

Iako se radi o odbrani, koju uglavnom određuje napadajući neprijatelj, Islam je i ovu vrstu ratovanja do krajnosti humanizirao. Poznate su direktive koje je Muhamed a. s, a kasnije njegovi nasljednici — halife Ebu-Bekir, Omer itd. izdavali svojim vojskovođama. Te direktive su najstrožije naređivale vojskovođama da prema ženama, starcima, djeci, svećenicima i zarobljenicima moraju najhumanije postupati. Danas postoje čitave zbirke ovih direktiva koje veoma rječito govore o jednom humanom odnosu prema neprijatelju i pokušavaju da se nasilje rata svede na najmanju moguću mjeru.

IV

Neki zlonamjerni i tendenciozni krugovi na zapadu naročito iz perioda kolonijalizma pokušali su da dži-hadu daju sasvim pogrešnu interpretaciju da bi time dokazali najveću, svjesno i sa određenim ciljem izmišljenu, podvalu da se Islam silom nametao i pomoću mača širio. Oni još uvijek

uporno nastoje, iako bez ikakva osnova, da džihadu daju smisao svetog rata i da ova ustanova u Islamu predstavlja izvor najopasnije agresije i nasilja protiv svega što nije islamsko. Ustanova džihada, po njihovoj tendencioznoj tvrdnji, nosi u sebi paklenu namjeru da se silom uništi sve što nije muslimansko. Svaki musliman je, prema ovakvom na-karadnom i izopačenom shvaćanju džihada, dužan da mrzi nemuslimana i da se bori protiv njega.

Nije teško u ovakvim tvrdnjama prepoznati obične podvale. Prije svega, Islamu je potpuno stran atribut sveti. On ne operiše sa tim atributom niti ga pripisuje bilo čemu na zemlji. U Islamu nema svetih ljudi, a pogotovo nema niti može biti svetih ratova. Rat je, prema islamskom učenju, nužno zlo koje se kao sredstvo odbrane upotrebljava samo u izuzetnim situacijama. Rat, bilo kakav, nije niko nigdje i nikada u Islamu

---

nazvao svetim, niti je džihadu dao takvo tumačenje. To je puka izmišljotina Zapada, vjerovatno, po analogiji na svetu inkviziciju.

Kada je 1969. na Četvrtom kongresu Akademije islamskih nauka u Kairu donesen zaključak o općoj islamskoj obavezi i potrebi ulaganja zajedničkih napora u vezi paljevine džamije Aksa i okupacije Jerusa-lima, bilo je vrlo uglednih članova koji su tražili da se u zaključku ne upotrebljava riječ džihad, koja izražava zajedničke napore, jer joj Zapad daje pogrešno-tumačenje i prevodi je u značenju Svetog rata. Musa Sadr, veoma ugledni predstavnik Šija, smatrao je, da bi cionistički i imperijalistički krugovi na Zapadu, kojima nije stalo do mira, mogli zloupotrijebiti ovaj termin u cilju sijanja nepovjerenja između muslimana, & jedne strane, i Jevreja i Kršćana s druge strane.

Pisac ovih redaka se složio sa ovim prijedlogom,, ali ne samo zbog navedenog razloga. Smatrao je da su zajednički napori i akcije na nivou islamskog svijeta u ovom trenutku i u postojećim uslovima neizvodivi. Neposredno ugrožene arapske zemlje još uvijek ne mogu da nađu zajednički jezik. Zato je bilo mišljenja da se ne donosi takav zaključak koji će ostati samo na papiru i pružiti još jedan dokaz slabosti i nesređeno.sti u islamskom svijetu.

Očito je, dakle, da termin sveti rat nema nikakvog" osnova u Islamu-Muhamedu a. s. je odmah na početku Objave stavljeno do znanja da se Islam ne nameće silom i da se njegova misija sastoji samo u objašnjavanju i dostavi. U tom smislu ga Kur'an na više mjesta upozorava: »Ti si samo dostavljač«. »Ne smiješ se prema njima ponašati kao silnik«. U tvojoj ruci nije-hidajet. Ti ne možeš uputiti na pravi put onoga koga bi želio. Bog upućuje koga hoće«. »Da je Bog htio, svi hi ljudi vjerovali«.

Islam, kako se vidi, ne samo da ratu ne daje nikakvo obilježje svetosti, on ga kao sredstvo svoga širenja potpuno isključuje i zabranjuje. Božije riječi:

»Vjera Islam se ne smije nametati silom. Jasno se razabire istina od zablude. Ko hoće neka vjeruje, a ko neće neka ne vjeruje« (La ikrahe fid-dini kad tebij-jener rušdu minel gajji. Fe men šae fel ju'min ve men

šae fel jckf-.ir) ne ostavljaju u tom pogledu nikakve sumnje.

Kur'an u tome polazi od sasvim jasne i nepobitne •činjenice, kojoj bi mogli dati obilježje aksioma. Naime, vjerovanje znači puno, potpuno iskreno usvajanje i iz najdubljeg uvjerenja prihvaćanje na taj način da to što usvajamo i prihvaćamo postaje sadr-iina našeg bića i sastavni dio naše svijesti. Pretvara se u snagu koja pokreće i određuje smjer akcije. Suvišno je i napominjati da se tako nešto ne može postići upotrebom sile. To je i smisao svih gornjih ajeta. Istina se ne nameće silom- Ona se nameće svojom vlastitom nutarnjom snagom, koja je jača od svih smetnji. Ona se može usporiti, ali ne i spriječiti. Upotreba sile izaziva sasvim suprotne efekte-Ona nesumnjivo prouzrokuje revoltne akcije i kom-romituje stvar. Sve što Se silom nameće može imati samo privremeni karakter.

Da bismo gornje činjenice bolje shvatili i da bi u ovom pitanju dobili što jasniju predstavu, potrebno je strogo lučiti širenje Islama od širenja vlasti i države. Ne bi bilo ispravno identifikovati Islam sa nosiocima vlasti u islamskoj državi. Mi ne poričemo •da u širenju vlasti i države nije bilo upotrebe sile i nasilja. Sva osvajanja i okupacije, bez obzira kakve bite i u ime čega se izvodile, nose u sebi elemente nasilja. Bilo bi uzaludno pokušavati dokazivati da toga nikako nije bilo u islamskim osvajanjima. Drugo je pitanje u kojoj mjeri: da li manje nego kod drugih osvajanja.

O tome se može govoriti. Tu su istorijske činjenice i dokumenti koje treba objektivno izučavati.

Potpuno je evidentno da širenje Islama i širenje islamske vlasti i države nije išlo paralelno. Muslimanska vlast trajala je u ovim našim krajevima oko pet stotina godina i pokrivala područje čitavog

---

Balkana, a nekada se širila sve do Beča, pa ipak su muslimani predstavljali manjinu, što sasvim sigurno-znači da vlast nije bila sredstvo širenja Islama.

Isto tako, imamo ogromne oblasti sa velikim, brojem muslimana, kao što je Indonezija i Indija sa Pakistanom, gdje je Islam došao mnogo prije vlasti.

Bilo bi, isto tako, veoma važno odvojiti širenje Islama od nosioca vlasti i politike. Ne bi se moglo reći da su nosioci trenutne i svakodnevne politike bili uvijek vjerni tumači i sprovoditelji učenja u čije ime vladaju. Politika kao sredstvo za sprovođenje i primjenu određenih principa često se zloupotrebljavala i pretvarala se u svrhu sama sebi. Nosioci vlasti sebe identifikuju sa državom i poretkom. »Država, to sam ja« — govorio je Luj Četrnaesti. Takvih samodržaca je bilo mnogo. Vlast uvijek pokazuje tendenciju da se pretvori u samovlast a zatim u nasilje. Samodršci, da bi očuvali vlast u svojini rukama, spremni su na sve. Istorija nam za to pruža dovoljno primjera. Tako je dolazilo do zloupotrebe principa i sistema i do jedne vrste njihove konfrontacije.

Razumljivo je da ni povijest Islama ne čini u tome nikakva izuzetka. I ovdje je vlast vrlo rano-počela da se ističe, koncentriše u ruke pojedinaca i oslanja na nasilje. Tendencije vlasti .osjećaju se odmah poslije smrti Božijeg poslanika, prilikom izbora njegovog nasljednika, da bi kasnije u Muaviji kao uzurpatoru vlasti došle do punog izražaja. Poznate su kasnije međusobne borbe za vlast koje nisu prezale ni pred najgnusnijim zločinima; sin je ubijao oca, brat brata itd. Borba za vlast dovela je do cijepanja države na bezbroj malih državica, što je na kraju dovelo do> slabljenja i konačne propasti islamske države.

Iako su se rado nazivali halifom i nastupali, tobože, u ime Islama, njihovi postupci su bili u većini slučajeva daleko od Islama. Nisu bili inspirisani Seriatom, već težnjom za vlašću. To je više nego očito.

Nama nikada nije ni padalo na pamet da branimo sve postupke muslimanske vlasti niti da ove postupke smatramo islamskim. Treba uvijek imati u

vidu činjenicu, koju smo već istakli, da je vlast u svom širenju, jačanju i borbi za održavanje spremna na sve mjere. Ona se zaista tim mjerama služi, pravdajući ih, često, na žalost, interesima Islama, iako je time Islamu nanošena najveća šteta. Mi ne niječemo da islamska vlast ni je činila nasilje. Činila ih je samim muslimanima. Sve što bismo željeli ovdje posebno istaknuti je to, da sva nasilja, koja je počinila vlast, Islam najstroži je osuđuje. On ih svojim učenjima i koncepcijama nije mogao inspirisati.

U interesu objektivnosti i istine treba ipak reći, da ta nasilja nisu bila baš tako velika, kako bi se to htjelo reći. U najmanju ruku nisu veća nego što to druge okupacije i druge vlasti čine- Objektivna isto-rija će to sigurno na kraju reći. Nacionalistička istorija i romantička literatura ne mogu u tome biti mjerodavna mjerila.

V

Džihad u širem smislu, kako smo ga na početku definisali, a što u stvari predstavlja pravi džihad •— postaje u ovom trenutku potpuno aktuelan. Muslimani se nalaze pred velikim brojem veoma složenih zadataka. Na prvom mjestu je, svakako, oslobođenje od teških opterećenja iz prošlosti. Nepobitna je činjenica da je islamski svijet još uvijek snažno pritisnut posljedicama opće zaostalosti na svim poljima života. Osobito složen problem Palestine i izraelska agresija, podjela Pakistana, progon muslimana na Filipinima, u Tajlandu, Eritreji, itd., sve je to nesumnjivo rezultat zaostalosti. Ne može se to pravdati agresijom neprijatelja. Svako se bori za sebe. I samo tamo gdje uz pravo stoji snaga, sila i svijest neprijatelj odustaje od svojih namjera. Čovjek se, na žalost, ne smije osloniti i uzdati samo u pravdu i milost. Pravo se, na žalost, još uvijek osvaja i pribavlja silom.

To još više upozorava na potrebu tehničkog, naučnog i kulturnog progresa. Danas se, na žalost, u islamskom svijetu mnogo više govori o džihadu u smislu rata nego o džihadu u smislu osposobljavanja,

progresa i sveopćeg duhovnog i kulturnog preporoda, što predstavlja veoma pogrešan put. Ako treba otkloniti agresiju i njene posljedice, koja je došla kao posljedica vlastite slabosti, nužno je prije svega, otkloniti slabost. To bi bio jedino ispravan put. Ne može se izmijeniti nastala situacija prije nego se izmijene njene odgovarajuće pretpostavke koje su je izazvale.

Mislimo da nije teško znati šta je omogućilo osnivanje Izraela i izvođenje izraelske agresije. Mi se ne bismo mogli složiti da je to samo Amerika i Engleska, odnosno, zapadni imperijalizam. Osnovni uzrok je slabost arapskog svijeta koja se još uvijek očituje u svim oblastima života. Nama je sasvim jasno da ne može biti ni govora o izmjeni postojeće situacije, naime, o otklanjanju posljedica agresije sve dotle dok se ne otkloni opća slabost koja se naročito očituje u pocijepanosti, nejedinstvu i međusobnim sukobima arapskih zemalja.

Danas se nameće kao 'najpreča obaveza prevladavanja pomenutih slabosti koje predstavljaju najveću smetnju svakom uspjehu.

Time se u ovom trenutku određuje vrsta i sadržina 'džihada.

Angažman

Musliman mora stalno biti angažovan u borbi na putu dobra, istine i pravde, kao i na polju suzbijanja zla, zabluda i nasilja. On svoja vjerovanja, svoju pripadnost Islamu, odanost i vjernost Bogu i Božijem poslaniku dokazuje i potvrđuje samo i isključivo kroz svakodnevnu aktivnost, ponašanje i odnose prema drugim. Principi, učenja i sistemi bez primjene i realizacije u svakidašnjem životu ostaju puke fraze i apstrakcije bez ikakve praktične koristi. Teorija bez prakse jeste obično mlaćenje prazne slame. Nauka bez praktične primjene je, kako stara mudrost kaže, kao voćka bez ploda. Zato je Muhamed a. s. često, obraćajući se Bogu, molio da ga zaštiti od nauke koja ne daje korisnih rezultata. Kur'an na više mjesta osuđuje raskorak između riječi i djela. »Zašto govorite ono što ne radite. Bog strašno mrzi, da se jedno govori a drugo radi«.

Društvena korisnost čovjeka, njegova angažiranost, aktivnost i usmjerenost u pravcu za dobro čovjeka i društva, čini osnovni elemenat u sadržini islamskih propisa i principa. Samo vjerovanje u Boga nema nikakvog drugog cilja, nego da aktivizira čovjeka u borbi za dobro, da formira u njemu zdravu, konstruktivnu i društveno korisnu ličnost, da ga otvori i okrene prema drugima i da ga oslobodi pritiska strasti i ličnih, sebičnih interesa. Takav smisao imaju, kao što smo to u ranijim napisima isticali, namaz, post, zekat, hadž itd. O tome jasno i nedvosmisleno govori veliki broj ajeta i hadisa. Gdje god se u Kur'anu spominje iman (vjera u Boga) tamo se istodobno spominju dobra djela. Očito je, da dobra djela predstavljaju sastavni

---

dio imena. Teško je, a nema za to ni potrebe, navoditi sva ajeta i hadise koji o tome govore. Upozorićemo samo na neke: Tako mi vremena, svi su ljudi u propasti, osim onih koji vjeruju i rade dobra djela*' (Poglavlje El-Asr). »Vjernici i vjernice prijatelji su jedni drugima. Oni upućuju na dobro i sprečavaju zlo«. (Poglavlje Teoba ajet, 71). »Ko drugome ne želi ono što sebi želi nije vjernik« (Hadis). »Ne vjeruje Boga onaj koji sit legne, a u njegovu komšiluku ima gladnih« (Hadis).

Nije potrebno, da se ponovno osvrćemo na usmje-ravajuću i aktivizirajuću ulogu i duboki društveni smisao ostalih islamskih principa i ustanova, jer je o tome na drugim mjestima bilo govora.

Potrebno je ovdje posebno podvući, da se u Kur'-anu i hadisu na više mjesta upozorava da je obavljanje vjerskih propisa i ustanova, ukoliko ne usmjerava i ne podstiče na korisnu aktivnost, lažno, prazno i licemjerno. Teško onima koji obavljaju namaza, a pri tom zaboravljaju na njegov smisao, licemjerno se ponašaju i ne pomažu druge«. (El-Maun) »Znaš li ti ko je taj što niječe Sudnji dan? To je onaj koji ne vodi brige o siročetu« (El-Maun). »Onaj kojeg post ne spriječi od od zla i ne postakne na dobro, nema ništa od takvog posta osim pukog gladovanja-« (Hadis).

Vrlo je karakteristično za odnos Islama prema društvenoj aktivnosti i angažovanosti, što ne traži od muslimana samo to da on bude aktivan i da čini dobra djela. Islam obavezuje svakog muslimana da u granicama svojih mogućnosti i odgovornosti aktivizira i podstiče i druge. U tom pogledu je vanredno značajna ustanova »EI-emru bil ma'ruf ven nehju anil munker« —

upućivanje na dobro i sprečavanje od zla. Nije dovoljno, prema ovom principu, što će čovjek osobno činiti dobro i ustezati se od zla. On mora i druge nagoniti i podsticati na dobro, odnosno, sprečavati od zla, ili, u najmanju ruku, osuđivati i mrziti njihovu štetnu djelatnost. Nije dosta biti aktivan i uključen u borbu za sreću i blagostanje, za pobjedu dobra nad zlom. Treba i drugoga podstaći i pomoći

mu da se i on uključi. U tome se polazi od činjenice da pojedinačne djelatnosti, ako ne čine sastavini dio opće zajedničke aktivnosti, ne znače mnogo. Tek kada se slivaju u zajednička nastojanja i na taj način tvore jedinstvo akcije i jedinstvo misli, tada postaju u stanju da prebrode sve poteškoće i da se suoče sa svim preprekama. Time se stvara javno mnijenje koje vrši snažan pritisak na društvene izgrednike i predstavlja veoma značajan usmjeravajući faktor.

Kur'an i Hadis posvećuju veliku brigu ovoj ustanovi i pridaju vanredan značaj njenoj funkciji. Ustanova »El-Emru bil mar'uf« predstavlja naročitu vrstu društvene kontrole, ali kontrole koja se ne obavlja samo putem posebnih komisija, organa i zakona. Osnovni elemenat u ovoj kontroli jeste svijest i savjest pojedinaca, koje se pretvaraju u zajedničku društvenu svijest i savjest, a potom formiraju javno mnijenje, koje vrši svoj uticaj.

Prema islamskom učenju svaki musliman je obavezan da vrši društvenu kontrolu, da opominje, ispravlja, savjetuje i upućuje drugog.

U tom pogledu vrlo su karakteristični slijedeći ajeti i hadisi: »Vi ste najbolja zajednica koja je došla s misijom da upućuje na dobro, a odvraća od zla, da vjeruje u Boga« (Ali Imran, 110). »Neka se neki od vas posvete pozivu na dobro, usmjeravaju ka svemu što je korisno i sprečavaju zla. Takvi su spašeni (Ali Imran, »Upućuj na dobro i sprečavaj od zla«. (Kur'an).

Prema predaji Ebu Seid Hudarije Muhamed a. s. je rekao: »Ko od vas vidi neko zlo, neka ga spriječi: najprije rukom (silom), zatim jezikom (savjetom), a onda srcem (osudom, mržnjom). Ovo zadnje bilo bi znak vrlo slabog imana« (Muslim).

Huzejfe prenosi, da je Muhamed a. s. jednom prilikom rekao: »Tako mi onoga u čijoj je vlasti moj život, ili ćete kako treba vršiti misiju upućivanja

na dobro i sprečavanje od zla, ili će vas Bog kazniti, pa kad mu se budete obraćali i tražili od Njega pomoćt neće vam se odazvati« (Tirmizija).

U jednoj drugoj verziji ovog hadisa stoji: »Ako ne budete upućivali druge na dobro i sprečavali ih od zla, Bog će omogućiti dušmanima, zulumćarima i tiranima da vas pokore i da vas nemilosrdno eksploatišu u svakom pogledu. Kad mu se u takvoj situaciji budete obraćali neće čuti vaših vapaja i neće vam pružiti svoju pomoć-«.

Uloge, funkcije i odgovornosti u vršenju ove misije su različite i nisu istovjetne kod svih pojedinaca i grupa. Sve je to ovisno o mogućnostima s kojima se raspolaže. U odnosu na suprotstavljanje zlu, nisu svi ljudi u Lstim mogućnostima. Osim toga ne postoji ni samo jedan način toga suprotstavljanja. Tih načina ima više.

Muhamed a. s. je u jednom od citiranih hadisa vrlo lucidno upozorio na tri glavna načina. To su:

1) Prije svega zlu, bez obzira u kojem se vidu javlja, mora se suprotstaviti sila, odnosno, autoritet vlasti. Vlast sa cjelokupnim svojim aparatom, zakonodavnim, sudskim i izvršnim mora stajati iza općih ljudskih vrijednosti na kojima počiva zajednica i mora ih štititi, jer, kako Muhamed a. s. veli u jednom drugom hadisu, jedno zlo se može mnogo brže likvidirati putem vlasti i sile nego putem savjeta. Vlast u stvari i nema druge svrhe i opravdanja nego da čuva i njeguje opće vrijednosti i da omogući građanima da što lakše ostvaruju svoja prava. Ono što građanin ne može da ostvari na lijep način putem savjeta i ubje-divanja, postiže putem intervencije vlasti. Zlo shvaćeno u ovom kontekstu, naime, u tome kako se ono javlja i manifestira u praktičnom životu, ne znači ništa drugo nego udar na opće vrijednosti i na prava građana, što u svakom slučaju mora izazvati intervenciju vlasti, koja bdije nad vrijednostima i pravima građana. Kad to ne bi činila, ona ne bi imala rezon detr svog postojanja.

Interesantno je napomenuti da u citiranim aje-tima postoje jasne aluzije na ulogu vlasti u misiji upućivanja na dobro. U svim ajetima u kojima se govori o ovoj misiji upotrijebljeni su izrazi emr i

nehj što na našem jeziku znači naređenje i zabrana. Sasvim je očito da se to u krajnjoj liniji odnosi na vlast, jer samo vlast može da izdaje naređenja zabrane.

Iako je neispravno tvrditi da je samo vlast, odnosno, upotreba sile, dovoljna u promicanju dobra i suzbijanje zla, ipak se mora priznati da je uloga vlasti i sile u ovome vrlo velika i značajna. Iskustvo nas uči da je gotovo uvijek kroz sve istorijske periode dobro, istinu i pravdu trebalo, na žalost, braniti i štititi silom. Ove ljudske vrijednosti su gotovo stalno bile ugrožene. Zlo je toliko agresivno da je u proteklom periodu razvoja ljudskog društva bilo dominantno. Što je, možda, najtragičnije u većini slučajeva imalo je silu u svojim rukama. Kada nosioci zla, bolesnih ambicija i destruktivnih misli i sistema preuzmu vlast u svoje ruke, a takvi slučajevi nisu bili rijetki, onda za čovječanstvo nastaju crni dani. Muhamed a. s. je upozorio na veoma teške posljedice takve uprave. Rekao je. >*Ako vlast dođe u ruke osoba kojima se ne može povjeriti sudbina ljudi, očekujte propast svijeta — Sudnji dan«. Tada se vlast i sila stavljaju u službu zla, nasilja, nepravde, zabluda, destrukcije, ubijanja, diskriminacije itd. Bili smo svjedoci takvih iskušenja. Fašizam predstavlja jednu istorijsku epizodu u kojoj se vlast i sila našla u rukama tiranije i destrukcije.

Ne možemo, na žalost, reći da još uvijek čovječanstvo nije ugroženo zloupotrebom sile. U savremenom razvoju očiti su znakovi prisutnosti ove zloupotrebe. Vijetnam, Bliski Istok i druga žarišta sukoba nedvosmisleno govore o tome.

2) Suprotstavljanje zlu i podsticanje na dobro putem riječi, savjeta, ubjeđivanja predstavlja, takođe, efikasno sredstvo. Ovdje se misli na mnogo širu akciju. Nije to samo momentana intervencija kada se vidi i uoči zlo. Riječ je o sistematskoj i studioznoj upotrebi svih mogućih odgojnih sredstava u radu na formiranju takve ljudske ličnosti koja će po prirodi svoga bića, po nutarnjim nagonima biti okrenuta i usmjerena ka dobru.

Kad je riječ o usmjerenosti ka dobru i ogavnosti prema zlu, vrlo važno je imati u vidu da je odgoj, naime, usvajanje, prihvaćanje dobra i odbijanje zla stvar srca i duše, a ne stvar razuma i logike. Jedno je znati, a drugo htjeti.

U formiranju čovjeka veoma je važan, gotovo, presudan faktor odgoja. Nije sve samo u tome, da se spozna ono što je dobro i ono što je zlo. Treba htjeti, prihvatiti i usvojiti dobro, a suprotstaviti se zlu, a to htjeti je upravo stvar odgoja. Treba se mnogo više posvetiti nutarnjim pobudama u čovjeku, naime, onom što nazivamo voljom, dušom i srcem. Moramo naći načina da prodremo u tajne tog nutarnjeg života, da u ljudsku dušu ponesemo i presadimo više ljudske vrijednosti, da te vrijednosti postanu sadržina ljudskog srca i volje, da se one pretvore u nutarnju, usmje-ravajuću snagu, koja neodoljivo pokreće čovjeka u pravcu dobra.

Vrlo je važno, u odnosu na ovo pitanje, znati, da se Kur'an, kada govori čovjeku mnogo češće okreće srcu (kalbu) i nutarnjem gledanju (basiretu) nego razumu (aklu) i optičkom gledanju (besani).

Čini mi se, da ova činjenica nije dovoljno izučena i određena. Bilo bi vrlo interesantno izučiti sva mjesta u Kur'anu, gdje se spominju srce (kalb), savjest (damir), nutarnji nagoni (nefs) i nutarnje gledanje (basiret). Tu bi se vidjelo koliki značaj Kur'an pridaje ovim faktorima i koliko je velika njihova uloga u usmjeravanju i orijentaciji čovjeka.

Kur'an ne zapostavlja faktor razuma i nauke, koji nam otkrivaju istine. On je razum i nauku podigao na najuzvišeniji pijadestal. Ali pri tome ne gubi iz vida činjenicu, da se sva naučna i tehnološka otkrića mogu i zloupotrijebiti i okrenuti protiv čovjeka, ovisno, o tome u kakvim se rukama nalaze i ko upravlja sa tim otkrićima. Ne daj Bože, da se atomska bomba našla u rukama Hitlera.

To nas nesumnjivo veoma ozbiljno upozorava na NEODOLJIVU i neodgovornu nužnost i potrebu izgradnje čovjeka kao nosioca viših ljudskih, moralno-

-etičkih vrijednosti. Čovjek je taj koji rukuje i upravlja stvarima. Atomsku bombu treba proizvesti i baciti pa da izazove katastrofalne posljedice. Sve to

čini čovjek. On je htio i odlučio da se baci atomska bomba na Hirošimu i Nagasaki- On danas proizvodi hidrogenske bombe i ostalo razorno i uništavajuće oružje.

Ne može se to pravdati nužnošću istorijskih uslova i pretpostavki. To su samo obmane i bacanje luga u oči. Svijet i razvoj je mogao biti drukčiji da smo to mi htjeli i da smo mi bili drukčiji. Razvoj je plod naših misli, nastojanja, osjećanja, htijenja. Kad bi se ljudi izmijenili, izmijenilo bi se i njihovo stanje. Bog neće, kako kaže Kur'an, izmijeniti stanje jedne zajednice sve dotle dok ta zajednica ne izmijeni sebe, navike, dok ne izmijeni svoje misli, osjećanja i htijenja.

Ne poričemo da se svijet mijenja tehnikom, ali moramo znati da se njome i ruši. Tehnika je sama po sebi podešena i za jedno i za drugo. U svakom slučaju ona ga mijenja, bilo da ga izgrađuje ili ruši, ovisno o tome šta ljudi hoće i kako je usmjeravaju. Ona danas, u istoj mjeri koliko otvara svijetle perspektive toliko i ugrožava svijet. Zato bi bilo mnogo potrebnije, korisnije i pametnije okrenuti se čovjeku i prodirati u dubine i tajne njegove duše, srca i nutarnjih sila i nagona uopće, nego prodiranje u kos-mos. Čini se da udaljavanje od čovjeka jeste upravo taj glavni činilac koji u savremenom razvoju izaziva tako veliki broj dilema — proturječja, za koje se teško nalaze rješenja.

Otuda Kur.an pridaje odgoju i formiranju ljudske ličnosti vanredno veliki značaj. Vidjeli smo da se uglavnom svi islamski propisi i ustanove svode u krajnoj namjeri na usmjeravanje čovjeka ka dobru i uspostavljanju humanih odnosa.

3) Poseban vid suprotstavljanja zlu predstavlja mržnja prema zlu. Ova mržnja očituje se na razne načine kao što su izbjegavanje ljudi koji rade ono što je štetno i zabranjeno, bježanje iz društva koje radi zlo i nekazivanje bilo kakvih usluga ovakvim ljudima.

Iako je to jedna vrsta :>',rbr protiv zla, ipak se može reći da su ti. kak- '. .no kaže, jHisljednji trzaji u toj borbi. Ako čovjeku u borbi protiv zla nije ništa više ostalo na raspolaganju osim mržnje u sebi koju ne može riječima javno ispoljiti, onda je situacija vrlo žalosna-To je znak da sile destrukcije, sile zla

potpuno dominiraju, i drže situaciju u svojim rukama. Zato pome-nuti hadis i naglašava da je takva situacija znak vrlo slabog imana.

Moramo reći da su muslimani u islamskom svijetu preživljavali takve situacije, da ih još uvijek pritišću ostaci iz tih situacija. Bilo je momenata (period dekadence) kada su stajali nemoćni da zaštite svoje vrijednosti i da se suprotstave zlu koje je ugrožavalo te vrijednosti. Kolonijalizam koji je došao kao posljedica slabosti islamskih naroda, nemilosrdno je razarao duhovne vrijednosti tih naroda koji su to samo nemoćno gledali i samo intimno u sebi mrzili-Umjesto da se aktivno, uz spremnost na sve žrtve, suprotstave zlu, oni su se povlačili u tekije, džamije i turbeta, gdje bi se obraćali mrtvim i u dovama i mističnom meditiranju tražili utjehu. Veoma je karakteristično, da se tako ponašao i sam Gazalija. U trenutku kada križarske horde pustoše Samom (Sirija, Jordan, Palestina) on se povlači u jednu dervišku ćeliju. Vrlo je značajno napomenuti da nigdje u njegovim djelima nema ni pomena o ovoj velikoj opasnosti koja je u njegovo doba ugrožavala Islam. On je tada bio pobjegao iz realnog svijeta i živio u svom mističnom svijetu. Ne možemo da to ne okvalifikujemo kao znak slabosti bez obzira što se radi o Gazaliji — Hudžetul — Islamu. Ibni Tejmije se, međutim, sasvim drukčije ponašao za vrijeme mongolske najezde. On je aktivno sudjelovao u otporu i pozivao narod na borbu. Ibni Tejmije je, istodobno, bio svjestan jedne druge, još veće opasnosti — letargije duha, pasivnosti i povlačenja u sebe. Zato se on čitavim svojim bićem borio protiv toga duha i svih vrsta izopačavanja i mistificiranja islamske dinamične misli. Borio se smjelo bez dlake na jeziku,

ne plašeći se kazamata gdje je često dospijevao i gdje-je konačno i umro, upisujući po zidovima tamnica svoje-velike misli.

Ibni Tejmije predstavljao je u stvari snažan revolt protiv stanja statike, pasivnosti, mistifikacije, formalizma i fakihskog (pravničkog) praznog umovanja i cjepidlačenja koja su najčešće bila samo spontana polu-prazna fabulacija duhovne stvarnosti koju je Muhamed a. s. proročanski predskazao i iznio njena glavna obilježja. Rekao je, kako iblježi Malik u Mevettau od Ibni Mesuda: Ti živiš u vremenu koje je karakteristično po tome što ima mnogo onih koji poznaju smisao Kur1-ana a malo onih koji ga čitaju, mnogo onih koji sprovode njegove propise, a malo onih koji brinu o tome kako se izgovaraju njegova slova, malo onih koji traže a mnogo onih koji daju, mnogo onih koji rade a malo onih koji pričaju. Ali će doći vrijeme kada će biti više onih koji čitaju Kur'an, nego onih koji ga razumiju, više onih koji

vode računa o njegovim har-fovima, nego onih koji žele da žive po njegovim propisima, više onih koji traže nego onih, koji dijele, više onih koji govore nego onih koji rade, itd.

I zaista je došlo takvo vrijeme. Period dekadence nosio je u sebi sva gornja obilježja- U tom periodu Kur'an se učio više nego ikada. Razvio se čitav niz naučnih disciplina o tome kako se izgovaraju Kur'an-ska slova, kako se uči Kur'an kakvih sve mekama, kiraeta i vedžhova ima- Učio se i gdje treba i ne treba. Poštovali se njegovi harfovi, a gazili propisi. Vodile se duge i jalove diskusije. O harfu u Bismillah raspravljalo se danima i nedjeljama i na taj način pokazivala se nekakva prazna i besplodna učenost. Riječ je dominirala, a ne sadržina, priče i prazne formalističke diskusije, a ne stvaralačka aktivnost.

Danas u procesu buđenja i oživljavanja pravih islamskih vrijednosti postavlja se u vrlo oštroj formi pitanje punog okretanja životu i odljepljivan ju od turbeta i tekija. Nova preorijentacija, koja počiva na oživljavanju prave dinamične islamske misli, polazi od islamskog principa, da se samo kroz korisnu životnu

---

aktivnost, kroz djela koja koriste drugima, postiže sevab, nagrada na onom svijetu. Koliko- u ovom zemaljskom životu doprinesemo u borbi protiv nepravde, neznanja, opće zaostalosti, nasilja, nejednakosti itd. toliko ćemo dobiti na drugom svijetu, ahiretu. Nema sreće na ahiretu bez sreće na dunjaluku i obratno. Sreća na ahiretu zarađuje se, prema islamskom učenju, putem brige o drugom. Koliko za drugog, za društvo žrtvujemo i učinimo, toliko ćemo na ahiretu naći. Koliko zla suzbijemo na dunjaluku, toliko ćemo dobra naći na ahiretu. Muhamed a. s- je jednom prilikom upitao ashabe: »Ima li među vama iko koji više voli tuđi imetak nego svoj?« »Nema niko« odgovoriše prisutni. »Onda čujte: Onaj dio imetka koji ostaje iza vas nije vaš. To je vaših nasljednika. Vaše je samo ono što ste dali drugome. To vas čeka tamo i to nosite sa sobom«, završio je Božiji poslanik-

Nećemo nimalo pretjerati, ako kažemo da se svi propisi i ustanove u Islamu svode u krajnjem cilju na to da se formira zdrava, stvaralačka i pozitivna ljudska ličnost koja će po prirodi nutarnjih sila biti usmjerena prema dobru.

Što više razmišljamo i dublje analiziramo islamske ustanove, sve nam jasniji postaje ovakav njihov mobilizatorski smisao.

Predemtni hadis koji govori o načinima suprotstavljanja zlu, na nedvosmislen način izražava ovu misa i. Ova tri načina o kojima smo govorili čine jednu cjelinu i nadopunjuju jedni druge. Pogrešno bi bilo osloniti se samo na jedan i zadovoljiti se s njime. Bilo bi jednostavno, ako bi se oslonili samo, recimo, na vlast. Suviše bi bilo naivno vjerovati, da se samo putem upotrebe vlasti i zakona, odnosno, sile, možemo efikasno boriti protiv zla. Isto tako bila bi zabluda misliti da, samo savjet, bez obzira u kojoj se formi davao, može efikasno suprotstaviti se zlu. Najbolje će nam to ilu-strovati slijedeća dva primjera: primjer dekadence u islamskom svijetu, i primjer savremenog razvoja.

Utvrđeno je, kao što je na to upozorio Muhamed a. s. i kao što smo to vidjeli iz naših analiza, da je jedno od osnovnih obilježja dekadentnog perioda isto-

rije Islama, oslanjanje samo na riječ i savjet. Mnogo •se pričalo, a malo, gotovo, ništa radilo. Izbjegavalo se sve što je bilo vezano makar s najneznatnijim žrtvama. 'Govorilo se i savjetovalo na dugo i široko o sevabima, ali ne o sevabima koji se zarađuju borbom protiv zla, koja iziskuju žrtve, nego o sevabima koji se stiču molitvom i učenjem dova, zikrom, učenjem Kur'ana, raznih virdova itd., o sevabu koji se zarađuje sjedeći bez ikakva rizika. Preporučivalo se ljudima da uče određenu dovu ili određeno aje iz Kur'ana, pa će postići sve što žele i biče spašeni od svake nesreće.

Suprotne tome, savremeni razvoj, opet, ide u dru-:gu krajnost u oslanjanju na vlast, silu, zakone i tehnička sredstva. Misle da se svi problemi mogu riješiti putem upotrebe sile i tehnike. Otud ovo naše savremeno •doba nosi obilježje tehnokratije. Vjeruje se, da se putem tehničkih sredstava mogu riješiti svi problemi i iskorijeniti zlo. Moramo priznati da društvo nikada nije "bilo savršenije organizirano. Nikada ranije nije imalo •organiziraniju vlast, bolje zakonodavstvo, sudstvo, vojsku, razne službe bezbjednosti itd. Nikada ranije tehnika i nauka nisu u svom razvoju bile na tako visokom nivou.

Sve je to neosporna istina. Niko u to ne može posumnjati. Ali je, na žalost, istina i to, da još uvijek zlo postoji i to sa tendencijom jačanja i širenja. Sila i m^-•šina sve više uzimaju maha i ugrožavaju čovjeka. Umjesto da ga,

oslobode, one ga porobljavaju i potiskuju. One ga ugrožavaju i fizički i moralno. Uništavaju i ruše u njemu sve što je ljudsko, humano i razvijaju životinjske nagone. Spominjemo inkviziciju iz Srednjeg vijeka. Bili bi zaista presretni kada bi samo o njoj mogli govoriti. Međutim, naše vrijeme ima svoje inkvizicije koje su po strahotama i zločinima premašili one iz Srednjeg vijeka. Nema potrebe da ih ovdje spominjemo. One su poznate.

Žalosno je što malo učimo iz njih. Još uvijek, na žalost, vjerujemo da se i"kviziciia suzbija samo inkvizicijom. To je proširena zabluda našeg vijeka.

Smatramo, da je ova krajnost i jednostrano pri-laženje životu posljedica potiskivanja vjere i slabljenje njenog uticaja- Ona je zaista upražnjavala i jedino ona može da upražnjuje jednu vrlo važnu stranu ljudskog života — duhovnu. Treba joj samo u tome pomoći a ne odmagati.

U uspostavljanju ravnoteže između duhovne i materijalne komponente, između duhovnih i materijalnih vrijednosti, koja je u ostvarenju sreće i blagostanja nužna, religija može da odigra veoma važnu i presudnu ulogu- Tu je ne može ništa zamijeniti.

Posebna uloga u tome pripada Islamu. On je od svih religija najviše zemaljski, najbliži zemaljskom-carstvu i potpuno priznaje prirodu i društvene zakone.

Islam teži sintezi ljudske volje sa Božijom voljom, zakona nutarnjeg života čovjeka sa zakonima prirode, razuma sa srcem, potreba tijela sa potrebama duha, interesa ahireta sa interesima dunjaluka itd. Konkretno u našem problemu teži sintezi sile vlasti, nauke i tehnike sa odgojem, savjetom i drugim pedagoškiniL mjerama.

Islam u principu nije protiv sile. »Jak, snažan musliman, veli Muhamed a. s. je bolji i korisniji od slabog i nejakog«. Treba biti jak da bi se mogao odbiti napad i suprotstaviti zlu. »Spremite se i naoružajte keliko god vam je to moguće-«. (Kur'an).

Sve to samo u svrhu odbrane i zaštite istine i pravde i dobra uopće i to pod uslovom da se ni u kojem slučaju ne pređu granice nužne odbrane. »Od-bijte

napade istom mjerom. Nemojte prelaziti granice odbrane. Kad kažnjavate ostanite u granicama pravde. Još bi bolje bilo da oprostite neprijatelju«. (Kur'an).

Muhamed a- s. se u svojoj praksi držao tih principa. Znao je, da ovakav postupak osvaja ljude. Kur'an ga je učio: "Kad bi u postupku bio gruba i tvrda srca,. ljudi bi bježali od tebe«.

Ibadet

Moramo odmah reći, da je svođenje ibadeta na poznate obrede, naročito molitvene, potpuno pogrešno i neispravno. Još veću zabludu predstavlja svođenje molitve — odnosa prema Bogu, na puki verbalizam, određene mehaničke radnje i formalizam. A da zabluda postigne svoj vrhunac, svi molitveni obredi obavljaju se kao da su sami sebi svrha i cilj. Ove obrede upoznajemo i izučavamo samo sa formalne, fikhske strane. Ostala nam je samo forma i briga o toj formi. Za nas je sada bitna tehnika namaza, naime, koliko rekata ima koji namaz, kako se on obavlja, šta se uči na kijamu, rukuu, sedždi i tešehudu. Zapostavljeno je ono što je u ibadetu bitno, a ono što je formalno dobilo je tretman bitnog. Svi vidovi ibadeta su mistificirani i izolirani iz života. Vrhunac ibadeta smatralo se i još uvijek smatra, bježnje iz života, povlačenje u punu izolaciju, pasivnost i preziranje svake životne aktivnosti.

Kada je riječ o ibadetu, o našem odnosu prema Bogu, treba, prije svega, imati u vidu slijedeće činjenice.

Forma u ibadetu gubi, gotovo, svaki smisao i svaki značaj. U suštini, pravi ibadet nema forme, nema, čak, ni riječi. To su najdublji, najintimniji, najsuptil-niji osjećaji i doživljaji onog što je, isto tako, najsup-tilnije, najuzvišenije i najljepše, što se, svakako, ne može izraziti riječima. Radi se o kategoriji viših doživljaja, kojima naši pokušaji, da ih izrazimo u posebnim riječima i da im damo posebne forme, mogu samo smetati i doprinijeti da oni izgube na svom intenzitetu. Između čovjeka i Boga nema posrednika, pa čak na toj relaciji i takvom odnosu nije potrebna ni riječ. Bogu

se okrećemo čitavim bićem, doživljavamo Ga svojom, intimom, svojom dušom i srcem. Ono duhovno, Bo-žansko u nama, ukoliko nije pritisnuto i prigušeno nagonima i strastima po svojoj prirodi teži ka svom višem izvoru- Takvim kontaktima i spoznajama, naše riječi i bilo kakve vanjske forme mogle bi predstavljati najveće smetnje. Ako ja prilikom obavljanja četiri re-kata u jednom namazu moram misliti na 800 hiljada vadžiba, koliko ih ima, prema ozbiljnoj izjavi jednog našeg bivšeg muftije, a isto toliko, možda, i više muste-haba, suneta, mekruha itd., onda je sasvim razumljivo, da mi u takvoj situaciji neće biti moguće doživjeti Boga, niti misliti o Njemu, jer je sva moja pažnja okupirana i skoncetrisana na formu.

U našim odnosima prema Bogu, mi se ponašamo-kao da se obraćamo čovjeku. Ova je analogija sasvim, pogrešna. Ona je u stvari, dovela do toga, da se naši. intimni kontakti s Bogom pretvore u puki verbalizam. Kada se slušaju dove koje učimo prilikom raznih obreda, dobi ja se utisak kao da se obraćamo nekakvom silniku kojeg želimo što biranijim riječima udobrovoljiti, polaskati mu i njegovoj taštini što bolje podići. Izgovaramo riječi koje u većini slučajeva ne razumijemo. Obraćamo se Bogu riječima, čijeg značenja ne znamo, nastojeći da dova bude što duža. Zaboravljamo pri tome da se obraćamo Erhamurrahiminu, koji sluša i čuje glas naše duše i srca, a ne glas naših riječi. Njemu ne trebaju riječi. One mogu biti prazne i lažne, iza njih se mogu kriti najprljavije namjere munafik-luka i licemjerstva. Iza njih mogu stajati najogavnije-špekulacije interesa i trgovine. Uči se duga dova, da bi se naplatilo više i da bi bila skuplja.

Sve je to, kada se radi o saobraćaju s Bogom, suvišno. Bog gleda namjere i intimne pobude koje On. zna. Laskave riječi ne mogu sakriti prljave namjere. Dove, čiji se tekstovi stalno ponavljaju i samo mehanički recituju, gotovo nikada se njihovo značenje ne doživljava, jer se i ne razumije.

Bog se može samo doživjeti i osjetiti u ljepoti življenja u Njegovoj milosti. U načinu ovog doživljavanja*

forma nije bitna- O tome nam najbolje svjedoči sam Kur'an. Ne smije se ispustiti iz vida činjenica da Kur,an nije propisao način namaza. Na mnogo mjesta u Kur'anu naređuje se obavljanje namaza, iskazivanje odanosti prema Bogu, ali se nigdje ne ukazuje i na formu namaza i ibadeta. Čak, ni vrijeme niti vrste namaza nisu u Kur'anu nedvosmisleno precizirani. Treba vjerovati

i znati, da to, nesumnjivo, nije učinjeno bez razloga. Da je određena forma u ibadetu bitna, da je ona jedan od važnih elemenata u saobraćaju s Bogom, sigurno je Kur'an ne bi izostavio. U tom slučaju bi se svakako odredio i propisao.

Poznato je, da je Muhamed a. s. propisao način obavljanja namaza: »Klanjajte onako, kako vidite da ja klanjam.« Po svemu sudeći, čini se, da ni on nije odredio jedinstvenu formu. U odnosu na neke detalje namaza, postoje različite predaje. Zato nam nije ni prenesen jedinstven način obavljanja namaza. Postoje, zbog toga, izvjesne razlike u načinu obavljanja između pojedinih mezheba.

Ovo nas navodi na dosta čvrst i prilično siguran zaključak, da ni sam Muhamed a. s. nije pridavao formi neki osobit značaj. Mi duboko vjerujemo, da su različite predaje o nekim detaljima namaza nastale na taj naičn što je Muhamed a. s. zaista tako nekada i klanjao. Nije se uvijek držao istih detalja. Tako su nastale postojeće razlike između pojedinih mezheba. Jedni su prihvatili ovu, a drugi onu predaju, a i jedna i druga su ispravne.

Očito, riječ je o nužnoj proturječnosti koju je nemoguće izbjeći, jer predstavlja sastavni dio našeg života i suštinu našeg razvoja. To je vid i način postojanja- Sve se javlja samo u određenoj formi.

Svaka misao nosi u sebi svoju proturječnost. Rekli smo da je osnovno obilježje misli dinamičnost i stalno kretanje. Međutim, čim se jedna misao realizuje i primijeni, a ta realizacija je nužna, jer misao u apstrakciji ništa ne znači, ona se time zatvara, bar na trenutak, i iz stanja dinamike prelazi u stanje statike.

Najveću tragediju u razvoju misli, ujedno, i najveću proturječnost, predstavlja njeno pretvaranje u sistem i zatvaranje u formu određenih dogmatskih shvaćanja. To je neizbježna sudbina, koju ljudska misao u svom razvoju nije mogla u prošlosti, a niti će, po svoj prilici, moći izbjeći i u budućnosti. To su neminovne proturječnosti, koje, kako smo već rekli, čine sastavni dio našeg života i njegove zakonitosti. To je sudbina i religiozne misli. Takvu sudbinu je doživjela i tesavufska misao. Zatvarajući se u određene forme, ona se potpuno deformisala i pretvorila u svoju suprotnost — u čisti verbalizam i formalizam, u vidu zikra i virdova.

Nije zlo u samoj proturječnosti. Zlo je u neuoča-vanju i nerazrješavanju proturječnosti. Zlo je, ako se misao pretvori u dogmu, zatvori, okošta i začauri u određenoj formi, sistemu ili ideologiji. Zato nam najbolje može poslužiti razvoj islamske misli. Ona se u svim vidovima dogmatizirala i konzervirala u prvim oblicima svoje primjene. Ti oblici su proglašeni neprikosnovenim i na taj način pretvorili se u tešku tamnicu, pravilnije, u grobnicu islamske misli.

Nije zlo, da se vratimo predmetu, u tome što se ibadet obavlja u određenoj formi. On se mora tako obavljati. Rekli smo da se nikakva misao ne može u praksi primijeniti bez konkretne forme. To, razumije se, važi i za misao našeg odnosa prema Bogu. Ne možemo poricati činjenicu, da, na primjer, namaz mora imati svoju formu i način obavljanja, pogotovu što je to opća zajednička obaveza i obilježje svih muslimana. Nije, dakle, riječ o negiranju forme, kao takve. Ona je kao sredstvo za izražavanje suštine nužna. Ovdje se radi o lome kada forma postane sama sebi cilj, kada se u njoj izgubi suština i kada ona postane prazna bez sadrižne.

Takav je slučaj sa svim formama ispoljavanja naše religioznosti. U periodu dekadence i kriza duhovnih vrijednosti, religioznost se zadržala samo u formi, riječi i na jeziku.

Prema islamskom učenju ibadet u širem smislu obuhvaća svaku korisnu aktivnost i svako korisno djelo. U stvari, to je pravi smisao ibadeta i pobožnosti. Ono što mi, prema pogrešnoj fikhskoj terminologiji nazivamo ibadetom, predstavlja samo pedagoško sredstvo, da bi se čovjek usmjerio i aktivizirao na polju korisne društvene i opće ljudske aktivnosti. Ako se kroz namaz ne postiže takav efekat, ako on ne vrši usmjeravajuću i aktivizirajuću funkciju, ako naime, ne pokreće na dobro, onda on nije nikakav ibadet. On je u tom slučaju izraz lažne, prazne i licemjerne pobožnosti.

Islam veoma oštro osuđuje lažnu i formalnu pobožnost. »Teško onima koji licemjerno obavljaju namaz, a zaboravljaju njegovu svrhu i ne pomažu druge.« Licemjeran je svaki namaz koji ne aktivira čovjeka u borbi za dobro i protiv zla.

Prava pobožnost i odanost prema Bogu ispoljava se isključivo kroz korisnu društvenu aktivnost. Islam traži, da se svaki posao l svaka aktivnost počinje s Božijim imenom, preduzima u ime Njega i radi, da bi se postiglo Njegovo

zadovoljstvo, Njegov raziluk, kako to kažu starije generacije. Šta to u stvari znači? Sta znači počinjati posao sa Božijim imenom i raditi ga u ime Njegovo? Znači li to izgovoriti formulu Bismillah, izgovoriti određene riječi i ništa više? Mnogi zaista tako misle i tako se ponašaju. Mnogi su otvarali i zatvarali radnje izgovarajući Bismillah, iako u toku čitavog dnevnog poslovanja nisu mislili na Boga i na obavezu koju su Mu dali prilikom izgovaranja riječi Bismille- Mislili su na lični interes, pa se nisu ustručavali, ako je to interes diktirao, da zakidaju, lažu, pa i da se krivo kunu.

S Božijim imenom počinjati posao i u ime Njegovo ga raditi ne znači niti može značiti išta drugo osim rukovoditi se najplemenitijim pobudama i najuzvišeni-jim motivima, isključujući svaku sebičnost, gramzivost, spekulativne i licemjerske namjere. U ime Boga ne može značili ništa drugo nego za dobro čovjeka i društva. Raditi nešto u ime Boga znači raditi ga s namjerom da koristi drugom.

I namaz u osnovi ima taj smisao. I on se u krajnjoj liniji obavlja radi drugoga, jer mu je svrha da duhovno oplemeni čovjeka, kako bi bio korisniji društvu i pojedincima.

Treba ovdje posebno podvući, da se ibadet, prema islamskom učenju, ne može ograničiti samo na ritualne obrede. Prema Islamu, čitav život je, i trebao bi da bude, ibadet, jer bi trebao biti posvećen dobru i potrošen u radu za dobro i napredak. Muhamed a. s. je rekao: »Jedan čas razmišljanja i istraživanja korisniji je i vredniji nego sedamdeset godina verbalne molitve.« »Onaj koji pruža pomoć i brine se o udovici i siromahu ravan je borcu na Božijem putu, kao i onome koji sve noći provodi u molitvi a sve dane u postu.«

Slijedećih nekoliko slučajeva pokazaće nam pravi duh Islama i pravi smisao ibadeta, kako ih je shvaćao Muhamed a. s. Muhamed a. s. je na bezbroj primjera pokazao kako se iskazuje ljubav, odanost i privrženost Bogu i šta je ibadet. Priča Ennes: »Bili smo na jednom putovanju zajedno sa Božijim poslanikom. Bio je Ramazan. Neki su postili, a neki, koristeći povlastice putovanja, nisu. Kada smo došli u jedno mjesto, postači su popadali od žeđi, gladi i umora. Oni pak, koji su mrsili, pobili su koce, povezali deve i napojili ih. Muhamed a- s. je tom prilikom dodao: 'Nepostači su nam danas ugrabili sve sevabe, i svu nagradu'.«

Mislimo da nije teško pogoditi šta ovo znači, i šta je pravi ibadet. Usluga, čak, običnoj životinji vrijed-nija je od formalnog neobaveznog posta. Muhamed a. s. je ovdje jasno ocijenio i precizirao, da je nagrada ne-postača za usluge, koje su učinili devama, veća nego nagrada postača za post.

U jednoj drugoj predaji Enes nas izvještava o trojici ljudi, koji su posjetili žene Božijeg poslanika, inte-resujući se za način njihova ibadeta, pa se kasnije zavjetovali: jedan da će stalno klanjati, drugi da će svaki dan postiti, a treći da se nikada neće ženiti i da će se u ime Boga odreći seksa uopće. Kada je to čuo Muhamed a. s. obišao je ove ljude i oštro ih ukorio. Rekao im je, da je on Božiji poslanik, da je njegova odanost

Bogu snažnija nego i kod koga drugog, ali, da on i posti i mrsi, klanja i spava i da se ženi. Dodao je: »Ko ne slijedi ovaj put, ne pripada mojoj zajednici.«

U ovom pogledu vrlo karakterističan je i ovaj slučaj iz života Božijeg poslanika. Jednom zgodom bila je u posjeti kod Muhameda a. s. grupa ljudi. Među njima se po svom držanju i ponašanju isticao jedan čovjek koji je odavao veoma pobožnog asketu. Pri-mjetivši to, Muhamed a. s. je upitao, ko vam je ovaj čovjek? Rekli su, da je to čovjek, koji je čitav svoj život posvetio ibadetu. Sve je drugo napustio da bi se povukao u samoću, kako bi nesmetano mogao da učini što više ibadeta, putem posta, namaza i drugog zikra. Ko se brine o njemu i ko ga izdržava, upitao je Muhamed a. s. — Svi mi, rekoše prisutni — Onda znajte, dodao je Božiji poslanik, da ste svi vi bolji od njega i Bogu draži.«

U drugoj predaji govori se, isto tako, o jednom veoma pobožnom zahidu (asketu) koji je u ime Boga napustio ovozemaljska uživanja. Kada su na pitanje, ko ga izdržava, odgovorili, da ga izdržava njegov brat, Muhamed a. s. je nedvosmisleno potvrdio, da je njegov brat mnogo pobožniji od pomenutog askete.

Spomenimo iz prakse Muhameda a. s. još i ovu zgodu. Navodi se, da je Božiji poslanik naišao na grupu ljudi u nekoj oazi u pustinji. Obavijestili su ga, da su se oni namjerno povukli, ovdje, da bi se potpuno posvetili molitvi i ibadetu uopće. Rekli su, da su sve dunjalučke blagodati ostavili u ime Boga, da bi Mu na ovaj način služili. Dodali su da su se u tome ugledali u Božijeg poslanika, koji, iako Bogu najdraži, kome je Bog sve oprostio, čitave noći

provodi u ibadetu. A gdje smo mi, a gdje Božiji poslanik? Na to je Muhamed a. s. odgovorio: »Niste se vi ugledali u mene. Ja nisam pobjegao iz života, ja, kao što znate, vodim najveću bitku na polju širenja Islama i jačanja muslimanske zajednice. Da ste po kakvoj sreći uzorali i posijali ovu oazu, i tim vašim trudom koristili čovjeku i životinji, bilo bi to mnogo korisnije i sevabnije od vašeg ibadeta.«

Iz toga slijedi da nema ibadeta u pasivnosti, u bježanju iz života i u izolaciji od društvenih zbivanja.

Formalnu, praznu i lažnu pobožnost, koja se ne ispoljava i ne potvrđuje kroz društveno korisnu aktivnost, osuđivali su i Ashabi i nisu joj poklanjali nikakve pažnje. Nas ovdje posebno interesira shvaćanje Omera, koji je, inače, poznat po svojim dubokim prodorima u dubine islamske misli i njene osnovne intencije, kojima i danas izaziva najveće divljenje-Bio je to čovjek velikog stvaralačkog uma i velikih istorijskih inicijativa. U primjeni i shvaćanju islamske misli, poslije Božijeg 'poslanika, nije sigurno bilo većeg uma. Ne dozvoljava nam ni tema ni prostor da, letimično, upozorimo na sve njegove stavove koji mu u istoriji velikana ljudske misli osiguravaju jedno od najznačajnijih mjesta.

Ovdje ćemo se ograničiti samo na njegove stavove koji se odnose na temu o kojoj govorimo. U tom pogledu je neobično značajna predaja po kojoj je Omer nekom zgodom susreo čovjeka koji je pokazivao znakove velike pobožnosti, ali samo u formalnom i verbalnom smislu. Ta se pobožnost očitovala u posebnom izgledu, kretanju, nošnji, u jednom pasivnom držanju prema životu, u punom okretanju i orijentaciji na smrt i ahiret. Umjesto da ga pohvali, kako bi mnogi očekivali, Omer ga je udario bičem rekavši mu: »Nemoj da nam umrtvljuješ našu vjeru, Bog te umrtvio!«

Prilikom jednog svjedočenja Omer je zatražio od svjedoka, da bi provjerio njegovu ispravnost, da mu dovede nekoga ko ga dobro poznaje. Svjedok je doveo čovjeka, koji je o njemu rekao sve najbolje. Omer ga je potom upitao: »Jesi li ti bliži komšija svjedoka?« »Nisam« odgovorio je čovjek. »Jesi li mu ikada bio drug na putu?« »Nisam.« -Jesi li ikada s njime sudjelovao u nekim finansijskim poslovima?« »Nisam.« »Onda«, reče Omer, »pretpostavljam, da si ga viđao u džamiji kako nešto šapće, diže i spušta glavu.« »Da, upravo

to. Stalno je u džamiji, klanja i ibadet čini.« »Zao mi je«, dodade Omer, »prema

tome, ne poznaješ svjedoka-« Zatim se je obratio svjedoku i rekao mu da dovede drugog čovjeka koji ga bolje poznaje.

Kako se vidi, ibadet se iskazuje samo kroz aktivnost. Ne može biti ibadeta u pasivnosti, u bježanju iz života i zatvaranju u zidove džamija i tekija...

Vrhunac ibadeta u islamskom smislu predstavlja nauka- Već smo spomenuli hadis u kojem se kaže, da je sat razmišljanja vrijedniji od sedamdeset godina ibadeta. U Kur'anu stoji »Zaista se samo učeni ljudi Boga boje... « (Fatir; 28). U jednom drugom hadisu Muhamed a. s. je rekao: »Prednost vrijednosti naučnika (alima) nad vrijednosti pobožnika (abida) slična je mojoj prednosti nad najnižim od vas.« »Naučnici su nasljednici Božijih poslanika.«

Razmišljanje o Bogu čini suštinu ibadeta. A razmišljanje o Bogu jeste razmišljanje o njegovom djelu — jer se Bog može shvatiti, doživjeti i osjetiti Njegova prisutnost jedino putem ispoljavanja u svijetu. Očito je, međutim, da je to moguće samo pomoću nauke i da za to nema drugog načina. Pomoću nauke otkrivamo ljepotu i savršenstvo u procesima zbivanja kroz koje se u stvari očituju Božiji atributi. Divimo se savršenstvu kosmosa, ljepotama zvjezdanog neba i moralnim zakonima naše duše, kako ističu Njutn i Kant. Zato Kur'an na bezbroj mjesta podstiče i imperativno nalaže da se razmišlja o svijetu, da se izučavaju pojave i procesi podjednako kako u prirodi tako isto i u ljudskom društvu. »U stvaranju nebesa i zemlje, u suprotnosti noći i dana, u lađi koja plovi morem i koristi ljudima, u kiši koju Bog šalje s neba, da bi oživio zemlju, kako bi na njoj nastao život, u kretanju vjetrova i oblaka ... u svemu tome postoje znakovi za one koji razmišljaju«. »Putujte po zemlji i razmišljajte kako su završili narodi koji su živjeli prije vas.«

Ovdje se ne bismo mogli nikako složiti sa tesa-vufom u tome, da se istine i spoznaje, pa i istine i spoznaje o Bogu, mogu doživjeti i bez nauke, naime, putem keSfa, neposrednog saznanja, nadahnuća (ilmi ledun). Iako u čitavoj povijesti tesavufa nije ostvareno

nikakvo otkriće niti bilo kakav uspjeh, predstavnici tesavufa uporno su tvrdili o mogućnostima kešfa i kera-meta (čuda)- Upravo, u trenutku kada se najviše pričalo o kešfu, kerametima, čudima pojedinih derviša i šejhova, čak oživljavanju mrtvih, islamski svijet je prolazio kroz najteže situacije i najbolnija iskušenja. Zar mongolsko-tatarske krvave najezde, križarski pohodi Evrope, kasnije kolonijalističko porobljavanje i izrabljivanje, pa najzad izraelska agresija, nisu bile najbolje prilike, da kešf i keramet pokažu svoju vrijednost i potvrde svoje mogućnosti. Ništa od toga nije bilo. Ostale su tu i tamo u pojedinim nenaučnim djelima zabilježene izmišljene i lažne priče o tobožnjim čudima i kešfu, koje se i danas prepričavaju u primitivnim sredinama.

Treba čvrsto vjerovati, da se do saznanja i otkrića, ma koje vrste, ne može doći ni na koji drugi način osim nauke. Ne tvrdimo da se vjerom u Božiju pomoć i čvrstim pouzdanjem u tu pomoć može na tom putu mnogo više postići. Pouzdanje u Božiju pomoć i vjera u uspjeh, uzdajući se u ovu pomoć, jača čovjeka i pomaže mu, da izdrži najveće napore i podnese najteže žrtve. Kešf bi se mogao shvatiti kao dublje doživljavanje istine i spoznaje do koje se je došlo samo sredstvima i metodama naučnog istraživanja. Ako kešf može da znači usvajanje spoznaje i njeno pretvaranje u sadržinu svijesti i nutarnjeg života, kada ona postaje sastavni dio bića, on bi u tom slučaju mogao biti prihvaćen i imao bi opravdanje. Predstavljao bi tada viši stepen spoznaje.

Čvrsto vjerujemo da je teorija o kešfu, kerametu i zuhdu (asketizmu) u najvećoj mjeri doprinijela unošenju raznih deformacija u pojam ibadeta. Tako su elementi pasivnosti, verbalizma, formalizma, mistike, okretanja smrti i ahiretu unišli u ovaj pojam i postali njegova sadržina. Asketizam (zuhd) orijentirao je muslimana na ahiret i smrt, a kešf i keramet odveli su ga u svijet mistike, čuda i udaljili ga od svijeta činjenica i realnosti. U takvom shvaćanju namaz i drugi vidovi obraćanja Bogu dobili su obilježje nekog mi-

sličnog sredstva pomoću kojeg se putem čuda izazivaju promjene u vanjskom svijetu, a ne u našim dušama. U tom smislu se ljudi okreću Bogu i mole ga da čudom izliječi bolesnika, odbije agresora, spriječi zlo itd. Okupljaju se oko grobova i turbeta i traže pomoć od mrtvih.

Treba znati, da ibadet nije sredstvo pomoću kojeg se mijenja postojeći red, zakonitost i formule procesa u prirodi. Obratno, ibadet ima za cilj da čovjeka što jače uključi u taj red i zakonitost, da što bolje uskladi svoju volju sa općom Božijom voljom, koja se ispo-Ijava kroz procese prirode. Najveća je zabluda misliti, da se Bog može umoliti bilo kakvom vrstom ibadeta, da mijenja svoj red. Nije ga mijenjao na za hator Muhameda a. s., pa neće sigurno ni za hator bilo kakvog šejha i evlija (La tebdile li sunnetil-lahi).

Važno je, isto tako, znati, da ibadet i odanost Bogu ne smije počivati na strahu. Ibadet u osnovi treba da izazove viši, uzvišeniji osjećaj, posebno intimno, ugodno raspoloženje. To je trenutak utapanja u apsolutno savršenstvo i ljepotu, trenutak doživljavanja najvećeg spo-kojstva i mira u jednom višem svijetu. Razumljivo, da se tako nešto ne može doživjeti u strahu. Odnos čovjeka prema Bogu zasniva se na ljubavi, jer je on izvor svega što je lijepo i savršeno, svega onoga što se voli i ljubi. Njegova milost prožima i obuhvaća sve što postoji (Rahmeti vesiat kulle šejin).

Ovdje se opet moramo pozvati na jedno veoma značajno tesavufsko shvaćanje, koje iz odnosa prema Bogu, naime, iz ibadeta isključuje svaki strah i bilo kakav materijalni interes. Prema ovom mišljenju motiv ibadeta ne smije biti ni strah niti lični, materijalni interes. Najbolje je to izrazila poznata predstavnica tesavufa Rabija Adevija, kada se u jednom dubokom religioznom ushićenju obratila Bogu: »Bože, ne obožavam Te iz straha, jer ne želim da budem poput hrdave žene, koja, samo kada se plaši kazne, uradi neki posao. Ne obožavam Te ni iz želje za nagradom, za dženetom, jer ne želim, isto tako, da budem poput

---

hrđave žene, koja, samo kada joj se plati, učini neki posao. Ja Te, Bože milosni, obožavam samo iz ljubavi prema Tebi, da bi osjetila radost Tvoje blizine.«

Istina, u Kur'anu se spominje i kazna. To je svakako sasvim razumljivo i nije ni u kakvoj suprotnosti sa principima ljubavi. Kazna je vezana za princip odgovornosti, koji je usvojen i nužan u svim ljudskim (zemaljskim) i nebeskim sistemima. Ovaj princip, što je sasvim logično, predviđa kazne za prekršitelje i zločince, naime, za sve one koji drugima nanose štetu. Ako se na toj relaciji ipak javlja strah onda je to samo od posljedica vlastitog djela, a

ne strah od Boga. Takav je slučaj sa svim zakonima. Njih se ne mogu plašiti i ispravni građani. Naprotiv, zakoni su tu da osiguraju miran, nesmetan i slobodan život svim ljudima.

Obraćanje Bogu i pouzdanje u Njegovu pomoć potrebni su čovjeku uvijek. Za uspjeh u borbi za održanje, sreću i bolju budućnost, pored materijalne, potrebna je i duhovna snaga. Svaka naša akcija predstavlja tako složen proces, da još uvijek nismo savladali niti upoznali sve elemente i komponente toga procesa. Ne možemo nikad biti sigurni u uspjeh, ma koliko se spremali i ma šta preduzimali. O tome nam najbolje govori praksa, kako 'pojedinačna tako isto i društvena. Ne kažemo, da su ljudske intervencije bez uspjeha, ali je činjenica, da se naša planiranja i predviđanja ne ostvaruju baš uvijek. U tokovima i procesima zbivanja postoje faktori koje nismo mogli vidjeti ili predvidjeti. Sve naše akcije imaju uglavnom obilježje eksperimenta. Nikada nismo sigurni u rezultate. Zakoni društvenih procesa su mnogo složeniji nego nam se čini. Ne uspijevamo da ih ovladamo, pa čak niti da ih pravilno objašnjavamo. Tako je nesumnjivo nastala ona narodna: čovjek snuje a Bog određuje.

Ima još mnogo drugih situacija, gdje je ljudska nemoć potpuno očita. U takvim situacijama se često nađe svaki čovjek. Postoje neizlječive bolesti, razne tragedije, udesi itd., gdje sve ljudsko ostaje nemočno-

Bilo bi neispravno i nehumano u takvim slučajevima^ oteti čovjeku svaku nadu i pouzdanje u nešto više, nadljudske, nematerijalno.

Ne ustručavamo se priznati i reći, da se vrijednost vjerovanja najviše pokazuje tamo gdje se javlja ljudska nemoć i gdje u datom trenutku otkazu sva raspoloživa sredstva. Upravo tada vjerovanje pokazuje svoju pravu vrijednost i opravdanje. Nije to, kako bi neki htjeli reći, mirenje sa nemoći, što bi predstavljalo jedno zaista reakcionarno i nazadno držanje prema zbivanjima. Naprotiv, vjerovanje nosi u sebi elemente pobjede a ne kapitulacije, elemente nade i pouzdanja, a ne elemente očaja i razočaranja. To nije mirenje sa nemoći, nego pobjede te nemoći. Vjerovanje, obraćanje i uzdanje u Boga ne znači nikakvu pasivnost. Naprotiv, u najtežim, pa i u bezizlaznim situacijama drže čovjeka u nadi i ne daju mu da padne u očaj.

Da još jedanput podvučemo neobično važnu osnovnu misao vjerovanja i ibadeta, koja suštinski leži u prevazilaženju vlastite nemoći. Čovjek kroz vjerovanje i obraćanje Bogu prevazilazi samog sebe i svoju nemoć.

To je pravi smisao ibadeta i vjerovanja. Važno je taj smisao pravilno shvatiti, da bi se izbjegla svaka zloupotreba i deformacija.

Moramo, na žalost, konstatovati, da je u velikoj mjeri ipak bilo zloupotreba i deformacija, kako u pogledu forme tako i u pogledu suštine. Fikh je otišao u jednu, a tesavuf u drugu krajnost. Ulema zahira (Fikha i Šeriata) pretvorila je sve vrste ibadeta u čisti verbalizam, dok ih je ulema hakikata (tesavuf) potpuno mistificirala. Jedni su predimenzioniran formu, a drugi sadržinu. Pseudotesavuf je, uvodeći kult muršida i njegove nepogrešivosti, postavio posrednika i time otvorio vrata bezbrojnim zabludama i omogućio kojekakvim psihopatama i patološkim tipovima da se u svojini bolesnim ambicijama iživljavaju pripisujući sebi nadnaravne moći — keramet Šejh — muršid je postao idol. Preko njega se samo može općiti s Bogom. Tu je, eto, u nepogrešivom muršidu završila ova zaista velika, čista tesavufska misao o Bogu. Personificirala se često u vrlo problematičnim osobama.

Nauka

Neće biti suvišno, ako se, u okviru naših općih razmatranja o Islamu, posebno osvrnemo na pitanje odnosa Islama prema nauci. Istina, o ovom pitanju se već dosada prilično dosta govorilo i pisalo.

U posljednje doba, to je vrlo aktuelna tema u svim islamskim zemljama. Mnogobrojni savremeni autori u svojim djelima ističu mjesto, značaj i ulogu nauke u Islamu.

Čini nam se da je pitanje pogrešno postavljeno i pogrešno tretirano.

Prije svega, apsolutno je besmisleno postavljanje pitanja odnosa Islama prema nauci. Takvo pitanje se ne može postaviti. Nauka je sastavni dio Islama. Nauka i razum, prema Islamu, su potpuno suvereni u granicama svoga domena. U pojavnom svijetu njegova se riječ sluša. Nauka je u istraživanju, otkrivanju i osvajanj.u pojavnog svijeta i njegovih blagodati neograničena. Ona u tom pogledu, u odnosu na Islam, ima puna i neograničena ovlaštenja. O tome će biti riječi kasnije.

Odnos muslimana prema nauci, posebno u periodu dekadence, je nešto sasvim drugo. Ovako pitanje se može postaviti, čak mora. Tehnička, kulturna i naučno prosvjetna zaostalost muslimana u čitavom svijetu je više nego očita. To je posebno i vrlo aktuelno pitanje. Ono se već odavno izučava. U svim djelima u kojima se tretira problem savremenog islamskog svijeta, ovo pitanje zauzima važno mjesto. Postavilo se onog trenutka kada se postavio problem buđenja muslimana. Veoma jak akcenat dao mu je Džemaludin Afganija,

Sejh Muhamed Abduhu, Rešid Rida, Kavakabija, Sekib Arslan, Meragija i Šejh Šelut. Još je uvijek snažno prisutno u djelima Mevdudije, Nedevije, Kutba, Be-haje i drugih savremenih autora.

Problem je dosta složen- On ima svoje psihološke, sociološke, političke i vjerske pretpostavke. Iziskuje ozbiljna izučavanja. Moraju se temeljito naučno ispitati razlozi nepovjerenja muslimanskih širokih slojeva prema školi. Ne može se o tome govoriti na pamet i apriori osuđivati takav stav. Ne želimo ovdje braniti i pravdati negativan odnos i nepovjerenje prema školi. Htjeli bismo ipak upozoriti da je taj stav bio uslovljen strahom od određene opasnosti, koja nije imala karakter iluzije. Činjenica je, da je savremeni evropski život koji je putem škole prodirao u islamske zemlje i među muslimane, izazivao, u prvoj fazi, propadanje tradicija i vrijednosti, raspadanje muslimanskog bića itd. Neosporno je, da je savremeni život kojeg u očima muslimanskog puka formira škola, donio u muslimansku sredinu prostituciju (javne kuće), birtije, kamatu, kocku itd. Starije generacije su gledale kako se njihovi školovani sinovi otuđuju od svojih tradicija i vrijednosti, piju alkohol, jedu svinjsko meso itd.

Istina je da su prve generacije muslimanskog buđenja nosile u sebi razna opterećenja. Najteže opterećenje, nesumnjivo, predstavljao je kompleks manje vrijednosti. Otuda puko oponašanje svega tuđeg i odrođavanje od svega svoga. Lakše i brže se prihvaćalo i prenosilo u muslimanske sredine ono što je štetno i negativno nego što je korisno. Pred očima muslimanskih širokih slojeva vrši se proces evrope-izacije i laicizacije u kojem su nemilosrdno gažene i uništavane njihove svetinje, tradicije i vjerovanja- Sasvim je logično i opravdano da one to nisu mogle mogle ravnodušno posmatrati. Oni su to duboko doživljavali. Njima je bilo stalo pošto poto očuvati glavna obilježja svoga istorijskog bića, razvijati dalje svoje

vrijednosti i svoja vjerovanja. Zato im nije moglo biti svejedno šta se to događa u oblasti njihovog postojanja i njihovog bića.

Očito je, da nismo uvijek objektivni kada se radi

0 procesu novog i starog. U revolucionarnom zanosu djelujemo više emocionalno, u afektu nego razumno, često negiramo i podcjenjujemo vrijednosti starog a precjenjujemo vrijednosti novog. Skloni smo da svemu novom dademo obilježje progresa. Riječ progres još uvijek doživljava strahovite zloupotrebe- Ponekad u nekim sredinama alkoholizam, pa seksomanija dobi-jaju obilježje progresa. Čak i hipici bi htjeli svome ponašanju dati takvo obilježje.

Sasvim je normalno što se u procesu borbe novog i starog javljaju ekstremi. Najveće zlo je u tome što se najčešće upiru prsti u te ekstreme kao nešto bitoo, iako su to samo povremeni i prelazni vidovi i znakovi procesa. To su samo tranzitne reakcije i s jedne i s druge strane, koje postepeno iščezavaju.

Treba ipak reći da se negativan i pasivan odnos prema nauci i nepovjerenje prema novom ne može i ne smije ničim pravdati bez obzira što i novo, kao što smo rekli, može biti opterećeno negativnim elementima. Samo aktivnim učešćem u zbivanjima može se uticati na tokove razvoja i te tokove usmjeravati u pravcu koji želimo.

Tehnička i naučna zaostalost muslimana bez obzira čime se ona pravdala, bila je kobna i još uvijek su prisutne njene posljedice.

U svakom slučaju treba kategorički odbiti svaku pomisao o odgovornosti Islama za takvo stanje.

II

Ako već treba govoriti o stavu Islama prema nauci i materijalnom progresu onda se mora reći da je taj stav jasno određen i nedvosmisleno definisan prirodom islamskog pogleda na svijet i čovjeka i praksom Muhameda a. s- i prvih muslimana.

1) U ovom pojavnom svijetu (alem el-šehade) koji predstavlja jednu komponentu apsolutnog bića egzistencije, jer postoji nevidljivi duhovni svijet (alem el-gajib) kao druga komponenta postojanja, nije prema Kur'anu ništa pukim slučajem nastalo niti nastaje.

Kur'an na više mjesta ističe da je sve stvoreno po planu. Svaka stvar i svaki predmet u pojavnom svijetu ima svoje mjesto i služi određenoj svrsi. Ništa nije stvoreno bez cilja i nastalo bez plana, ističe se u Kur'anu.

U pojavnom svijetu, prema općem Božijem planu čovjeku pripada posebno mjesto i posebna uloga. Njemu je prema slovu Kur'ana podčinjeno i stavljeno na raspolaganje sve što postoji na zemlji i u kosmosu. On je Božiji zastupnik i namjesnik na zemlji. Koristi i upravlja čitavim pojavnim svijetom.

Da bi mogao obavljati ovu veliku i veoma složenu misiju čovjek je snabdjeven potrebnim odgovarajućim sposobnostima. On je razumno biće, sposoban da otkriva, osvaja i koristi blagodati prirode. Upravo zbog toga mu je ona i povjerena na upravljanje.

Evo što o tome Kur'an kaže i kako nam to na svoj specifičan način živo predočuje. »A kad Gospodar tvoj reče melekima: »Ja ću na zemlji postaviti namjesnika4"

— oni rekoše: »Zar ćeš na zemlji postaviti onoga koji će izazivati nered i na njoj krv proljevati? A mi Tebe veličamo i hvalimo i kako Tebi dolikuje spominjemo«. »Ja uistinu znam ono što vi ne znate« reče Allah. I pouči on Adema nazivima svih stvari, a onda ih predoči melekima i reče: »Kažite mi nazive njihove ako istinu govorite«, »Hvala pripada samo Tebi« odgovorile meleki, »mi znamo samo ono o čemu si nas Ti poučio, samo si Ti Sveznajući i Mudri«. »O Ademe, reče Alah — kaži im ti nazive njihove«. I pošto im on kaza nazive njihove, Allah reče: »Zar vam nisam rekao: Uistinu samo ja znam tajne nebesa i zemlje i samo ja znam ono što vi pokazujete i što krijete«. I kad rekosmo melekima: »Poklonite se Ademu!« — oni se pokloniše osim Iblisa. On ne htjede i uzoholi se,

— a i bio je jedan od nevjernika .. •« (Bekare 30—34).

U ovoj alegoričnoj priči u vidu dijaloga između Allaha i meleka, Kur'an želi da nam otkrije mjesto, ulogu i položaj čovjeka u pojavnom svijetu. Za nas je ovdje s obzirom na temu o kojoj govorimo, vanredno značajno to, što je čovjek dobio tako izuzetan položaj

---

namjesnika na zemlji — isključivo radi toga što je razumno biće i što je nosilac spoznaje. Zbog toga su mu se i meleki poklonili i priznali njegovu prednost iako su na početku prigovarali takvom položaju. Čovjek je, zahvaljujući razumu, u mogućnosti, da putem nauke upoznaje prirodu i otkriva dobra koja ona sakriva. Samo na taj način on može da ostvari svoju dominaciju nad prirodom i da obavlja misiju namjesnika.

Time je nauka, prema Kur'anu, postala osnovno obilježje čovjeka. Kao njen nosilac dobio je najveću vrijednost i popeo se na pijadestal Božijeg zastupnika na zemlji i gospodara prirode.

2) Još jedna činjenica upućuje na vanredan značaj nauke u Islamu- Naime, jedna od osnovnih svrha i ciljeva ljudskog postojanja je spoznaja i obožavanje Apsolutnog bića. »Stvorili smo ljude i džine da bi Nas obožavali«, — veli se u Kur,anu. U jednom hadisi kudsiji stoji: »Bio sam sakriveno blago. Htio sam da budem upoznat, pa sam stvorio svijet«.

Na bezbroj mjesta u Kur'anu pojavni svijet naziva. se Božijim znakovima (ajetullah). Ovaj svijet je Njegovo djelo. On se očituje i potvrđuje samo kroz djelo.

Tu osjećamo Njegovu prisutnost. Božiji atributi su vječno aktivni. Njihova aktivnost očituje se putem procesa, pojava i zbivanja u svijetu.

Očito je, da se bez poznavanja djela ne može upoznati ni tvorac toga djela. Sve što dublje prodi-remo u tajne prirode, u zakonitost njenih procesa sve nam evidentnije postaje savršenstvo Božijih atributa i jasnija Njegova prisutnost.

Upoznavanje prirode, njenog razvoja, zakonitosti, procesa i pojava, što predstavlja uslov, za upoznavanje Božije egzistencije, moguće je samo putem nauke. Razne naučne discipline, kao što su: fizika, biologija, kemija,

astronomija, atomistika itd. uvode nas u ljepote Božijeg djela i otkrivaju nam savršenstvo Božijeg atributa stvaranja, neograničenost Njegovog znanja, volje i moći.

Nauka je prema tome, sastavni dio islamskog vjerovanja.

3) Nadalje, veoma je važno u 'odnosu na značaj nauke u Islamu to što je ona u neku ruku preuzela ulogu Objave. Ranije, prije pojave Islama, sve dublje promjene u razvoju ljudskog društva praćene su novim izdanjem Objave i novim Božijim poslanikom. Čim bi oblik jedne Objave bio prevaziđen razvojem društva, dolazila bi nova Objava. Tako su se u velikom broju smjenjivale objave sve do pojave Islama, kada je Objava u kur'anskom izdanju dobila svoju konačnu formulaciju. Time je završen period Objave. Muhamed a- s. je posljednji Božiji poslanik.

Ali, pošto život nastavlja da se neprestano razvija, jer ne zna za mirovanje, bilo je nužno, da on i dalje dobija nove oblike. Ne bi se smjelo dogoditi da se zatvori u okoštane začahurene oblike.

Da bi se izbjeglo zatvaranje islamske misli u okoštane, prevaziđene i zastarjele ranije oblike da bi joj se osigurala odgovarajuća primjena, uspostavljena je veoma važna ustanova, idžtihad, koja će budno, prateći razovj na osnovu naučnih dostignuća, razrađivati islamsku misao i pronalaziti nove savremenije oblike njene praktične primjene.

Kur'an je u stvari otvorio period u kojem glavnu riječ ima razum, odnosno nauka. Strogo je zabranio stajanje i tapkanje na jednom mjestu. U mnogobrojnim ajetima upozorava se na opasnost talkida, oponašanja i pozivanja na ranije generacije. Svaka generacija ima svoju istorijsku misiju koju mora izvršiti i za koju je odgovorna i pred Bogom i pred Istorijom. (Tilke um-metun kad halet leha ma kesebet ve lekumma keseb-tum. •.). Svaka generacija, svaka zajednica, i svaki narod mora dati u razvoju ljudske misli svoj vlastiti doprinos. Kur'an se osobito oštro obara na one koji se poizvaju na pređe i željeli bi da parazitski žive na njihov račun. Za one koji ne razmišljaju, ne istražuju i ne uče, kažu da su se spustili na razinu životinje, čak su još gori od nje (bel hum edallu). Ne smije se nikada stati. Život se mora uvijek pokretati naprijed i obnavljati. To je osnovna misao Kur'ana, koja jasno izbija iz velikog broja ajeta! Nju je najbolje izrazio

Muhamed a. s. kada je rekao da se u svakom stoljeću mora pojaviti obnovitelj koji će osloboditi islamsku misao od prevaziđenih formi, stranih i njoj tuđih elemenata i dati joj novu interpretaciju i novu odgovarajuću primjenu.

4 — Treba ovdje osobito istaći, da je Islam isključio upotrebu čuda u metafizičkom smislu u odnosu na dokazivanje Muhamedova poslanstva. U eri koju je Kur'an obilježio metafizičko čudo gubi značaj. Pojavom Islama završen je period takve vrste čuda, a otvorena era prirodnih i naučnih čuda. Muhamed a. s. je energično odbijao zahtjeve protivnika da dokaže svoje poslanstvo pokazivanjem čuda, kao što su to činili raniji poslanici. On je na takve zahtjeve odgovarao, da je on čovjek, da ne može činiti čuda i da čuda spadaju u Božije prerogative. Kad bih znao tajne i kada bih mogao činiti čuda, mnogo više bih uradio dobra i ne bi mi se ništa hrđavo dogodilo, govorio je Muhamed a. s. kako nas o tome obavještava Kur'an.

Postoji, međutim, jedna druga vrsta čuda, koje je mnogo efikasnije — čudo prirode- Kur'an nas na !.o čudo stalno upućuje. Razmatrajte i razmišljajte o tome, kako je nastala zemlja, nebesa, kako nastaje izmjena dana i noći, kako su podignute planine a spuštene doline. Putujte po zemlji, otvorite oči i dobro izučavajte istoriju pojedinih naroda da biste vidjeli zašto su neki narodi napredovali, a drugi padali i stradali, kada ja jedan narod napredovao, a kada propadao? U vama i van vas postoje znakovi, zar ne vidite?

Sve su to kur'anski imperativi, koji nas upućuju •da pomoću nauke otkrivamo čuda u prirodi. Ova čuda mnogo jače govore o Bogu, njegovoj prisutnosti u procesima nego metafizičko čudo, čije je djelovanje bilo ograničeno na određeno vrijeme i na određen broj ljudi. Međutim, prirodno čudo ima trajnu vrijednost i nije vezano za određeni broj ljudi niti za određeno vrijeme-

U prirodi, ako umijemo s njome da kontaktiramo i ako je shvaćamo i razumijemo, naći ćemo najveća čuda, vrhunac ljepote, sklada, savršenstva. Ona je izvor svega što može biti predmet našeg interesovanja.

Čudo pojavnog svijeta je odraz još većeg čuda, koje se krije iza njega, koje naslućujemo i osjećamo njegovu prisutnost, ali ga suštinski ne možemo shvatiti.

Takvom čudu se okrenuo Kur'an i u tom pravcu orijentisao ljudski razum. Ako treba pouke, divljenja, spoznaje ljepote, veličine i savršenstva, onda se to može naći samo u promatranju prirode i njenih pojava.

5) O mjestu i ulozi razuma i nauke u Islamu govori i načelo: Ako dođe u sukob slovo Kur'ana sa činjenicama razuma i nauke, prednost se daje razumu. Tekstu se u tom slučaju daje smisao koji odgovara zahtjevima razuma.

III

Ovo su činjenice koje nepobitno utvrđuju, da je nauka sastavni dio Islama, da je ona osnovno sredstvo za primjenu islamskog učenja i da je nemoguće odvojiti jedno od drugoga.

Otuda mnogobrojni ajeti koji veličaju razum i nauku. Samo u ovom kontekstu možemo da shvatimo njihov dublji smisao. Biće nam sasvim jasno zašto je prva Božija riječ, koja je objavljena Muhamedu a. s., bila upravo: »Uči u ime Tvoga Gospodara« (Poglavlje Alek 1). Nije to bila nikakva slučajnost. To je u punom skladu sa općom koncepcijom Islama u kojoj se nauci pridaje veliki značaj. Bio je to nagovještaj i upozorenje odmah na početku Objave na veliku ulogu nauke u primjeni i razvoju islamske misli. Time je jasno rečeno da bez nauke čovjek ne može obavljati svoje misije niti opravdati svoje postojanje. Ne može upravljati prirodom i biti njen gospodar prije nego je upozna i otkrije njene bagodati. Mora upoznati »nazive svih stvari« (Ve alleme Ademe el esmae kul-leha), naime njihove funkcije i korist u odnosu na ljudski život, kako bi ih mogao koristiti.

Učenje koje je naređeno prvom objavom Kur'anom uslovljeno je oznakom »u ime Tvoga Gospodara«, što bismo na drugi način mogli izraziti riječima: u ime općih ljudskih vrijednosti, jer je Bog izvor i zaštitnik tih vrijednosti. U ime Boga znači za dobro čovjeka i društva. Nauka, prema islamskoj koncepciji, mora slu-

---

žiti čovjeku. Naučna i tehnološka dostignuća ne smiju biti ni u kom slučaju upotrebljena protiv čovjeka, naime ne smiju biti zloupotrebijena. Zloupotreba nauke isključena je: prvo, učenjem u ime Boga, i drugo, upravljanjem prirodnim dobrima u ime Boga. Obadvije ove islamske odredbe najstrožije zabranjuju svaku vrstu zloupotrebe, bilo kog tehničkog otkrića, i bilo kojeg materijalnog dobra. Onaj koji uči u ime Boga i upravlja dobrima u ime Boga kao Njegov zamjenik ne bi ni u kom slučaju smio proizvoditi atomske bombe i upotrebljavati ih protiv ljudi. Jer, atomska energija kao blagodat prirode nije namijenjena uništavanju ljudi, nego njihovom blagostanju i usrećenju. Kao Božiji namjesnik na zemlji, čovjek mora o tome voditi računa, ako želi da ostvari sreću i blagostanje na ovom svijetu-

Ne samo da Kur'an pripisuje nauci presudnu ulogu u ostvarivanju sreće na ovom svijetu, što je sasvim shvatljivo, jer nam nauka putem tehničkih dostignuća omogućuje proizvodnju sve većeg broja materijalnih dobara. Karakteristično je, međutim, da se ostvarenje vječne sreće na drugom svijetu u velikoj mjeri povezuje za nauku i razum. »-Da smo pravilno upotrebljavali sluh i razum ne bismo bili priključeni družbi dže-hennema«. (Poglavlje Mulki: 1). Zloupotreba razuma i drugih osjetila koja su nam data u cilju pravilnog postavljanja i ponašanja u ovom pojavnom svijetu, naime u svijetu u kojem živimo, ne izaziva samo negativne i štetne posljedice u odnosu na ovozemaljski život. To ujedno predstavlja i grijeh, koji povlači tešku odgovornost pred Bogom. Ta zloupotreba, prema tome, povlači za sobom dvostruku odgovornost pred društvom i pred Bogom. Čovjek je odgovoran za sve svoje sposobnosti kojima je obdaren. Mora ih koristiti u smislu njihovih pravih funkcija i nakana. »Ne govori napamet, ne primaj ništa bez znanja. Znaj da ćeš odgovarati za to kako si upotrebljavao blagodat sluha i vida; i kako si prisluškivao glas srca« (Poglavlje Isra, 36). »Oni koji se bez znanja upuštaju u rasprave o Božijim znakovima izazivaju Božiji gnjev-« (Poglavlje Gafir, 35). »Predstavke i nagađanja ne pridonose istini ništa« (Poglavlje Junus, 36).

Kur'an prema tome, ne dozvoljava da se ostaje kod sumnja. On podstiče na istraživanja i punu spoznaju istine. Ne zadovoljava se poluistinama.

S obzirom da se naučna misao može pravilno razvijati samo u uslovima pune slobode izražavanja i naučnog stvaranja, Islam je ljudskom geniju

otvorio sva vrata naučnog istraživanja, pružio neograničena ovlaštenja i punu slobodu. Prema islamskom principu svako naučno ispitivanje i istraživanje biće nagrađeno od Boga. Naučni uspjeh biće dvostruko nagrađen: za trud i uspjeh. Neuspjeh i pogreške u istraživanju nagrađuju se radi truda (Lil musibi edžrani ve Hl multi edzrun (Usuli Fikh), »U uvjerenjima i vjerovanju ne smije biti sile. Ko hoće da vjeruje, neka vjeruje a ko hoće da ne vjeruje, neka ne vjeruje-« (Kur'an).

Na više mjesta se upozorava Muhamed a. s. u Kur'-anu, da ne bi upotrebljavao represivne mjere, da se ne bi služio upotrebom sile prilikom propovjedanja Islama. »Da je htio tvoj Gospodar svi bi ljudi na zemlji vjerovali. Zar bi ti prisilio ljude da postanu vjernici« (Poglavlje Junus, 99). »Ne smiješ se ponašati kao silnik, koji nameće svoje« (Poglavlje Gašije, 21, 22).

IV

Razum i nauka ipak nisu sve. Bilo bi pogrešno ako bi iz prethodnog izlaganja izveli da nauci i razumu u svemu pripada konačna riječ. Islam, kao što smo vidjeli, cijeni razum, ali ne kao jedini faktor. Istina je da je razum u oblasti materijalnih dobara i ljudskog fizičkog postojanja, moglo bi se reći, apsolutno suveren. On posredstvom nauke i tehničkih dostignuća proizvodi materijalna dobra i time stvara uslove za materijalno poslovanje. Čovjek se, međutim, ne ispoljava samo u svom fizičkom, materijalnom i tjelesnom postojanju. On je nešto više od materije. On je i duhovno biće. U njemu, pored materijalnog elementa postoji i duhovni. Prema Kur'anu, stvoren je od materije (zc-alje) a zatim je u tu materiju udahnut dio Božanskog duha. Upravo taj duhovni elemenat čini čovjeka čovjekom i izdvaja ga

---

iz svijeta obične životinje. Taj elemenat ne živi od materije. On teži nečemu višem, teži duhovnim vrijednostima.

Ovim dvjema osnovnim elementima kao bitnim sastavnim dijelovima čovjeka, odgovaraju dvije osobine ljudskog duha: razum i srce.

Očito je da nije dovoljno samo znati, nije dovoljno biti obrazovan i sposoban za proizvodnju. To još uvijek ne znači biti čovjek. Veoma je važno umjeti

koristiti rezultate razuma, odnosno tehnička dostignuća. Čovjek se mora osigurati od zloupotrebe.

Pravilno korišćenje materijalnih dobara ili njihova eventualna zloupotreba nije stvar obrazovanja. To spada u oblast odgoja, duše, srca i savjesti.

Ovaj božanski elemenat u ljudskom biću, čiji su sinonimi duša, srce, savjest, izvor je i nosioc ljepote, ljubavi, plemenitosti, pravde, istine, svega onoga što nazivamo duhovnim i moralno etičkim vrijednostima. Ovaj elemenat je vrlo važan. On je predmet odgoja. Njemu se mora posvetiti mnogo veća pažnja, bar onoliko koliko se posvećuje razumu putem obrazovanja. Obrazovanje i odgoj su dvije nerazdvojive funkcije koje se međusobno popunjuju u formiranju zdrave ljudske ličnosti. Potrebno je uz stručnjaka formirati i čovjeka, uz znanje razvijati i vrline.

Kur'an vrlo naglašeno ističe značaj i ulogu ovog duhovnog elementa. On teži, da uspostavi ravnotežu između razuma i srca: razuma kao izvora materijalnih i srca kao izvora duhovnih vrijednosti. Materijalna dobra imaju status sredstava koja se moraju staviti u službu općih ljudskih vrijednosti. Ona nikada ne smiju postati cilj ličnih iživljavanja i eksploatacije drugih. Na taj način bi se izbjegla njihova zloupotreba.

Spoznaje i saznanja, do kojih dolazimo putem razuma, imaju svoju pravu vrijednost, tek onda kada ih usvoji naše srce, naša duša, kada postanu sastavni dio naše volje i naše svijesti, kada se pretvore u duboki doživljaj i osjećaj. Prava spoznaja je samo ona koja se pretvara u volju, doživljaj i osjećaj. Mislimo, da je to upravo ono što tesavuf naziva kešfom, neposrednim

saznanjem (ilmi leduni). Bio bi to, po našem mišljenju, najveći stepen spoznaje, koja u trenutku, kada se pretvara u volju, u svijest, i osjećaj prelazi u jedan novi kvalitet. Prelazi iz zahira u hakikat, postaje sastavni dio svijesti i prestaje više biti predmet spoznaje, pretvarajući se u doživljaj koji izlazi iz sfere spoznaje i prelazi u sferu nutarnjeg doživljavanja. Kešf, prema tome, nije ni u kojem slučaju negiranje posrednog saznanja (zahir). On u stvari znači produženje ove vrste saznanja i prelazak u jedan novi kvalitet. Kešf nam govori o tome da nije dovoljno istinu spoznati. Nju treba i duboko doživjeti. Nju treba vidjeti nutarnjim očima (basiret), kada ona postaje hakikat. Veliki učitelji tesavufa nisu nikada podcjenjivali način posrednih

saznanja (zahir). Oni su u tome čak prednjačili. Svi su bili veliki mislioci. Dovoljno je u tom smislu spomenuti samo ova imena: Džunejd, Zum--Nun Misri, Kušejrija, Šejhi Ekber Muhjudin Arebija, Gazalija, Dželaludin Rumija itd.

Slično bi se moglo reći u odnosu na zuhd. Ne bi bilo ispravno smatrati da on znači negiranje vrijednosti materijalnih dobara i puno odricanje od svih ovozemaljskih dobara. Zuhd u terminologiji učitelja tesavufa znači negiranje dominacije materije i njenog porobljavanja čovjeka. Zuhd se sastoji u tome da ne posjeduješ ništa. Zuhd u stvari znači da tebe ništa ne posjeduje (Hazreti Alija). Zuhd ne isključuje posjedovanje što više materijalnih dobara. On isključuje u svojoj suštini samo robovanje materiji i upotrebu materije isključivo kao sredstva za lično iživljavanje.

Uz razum, prema tome, stoji srce kao izvor osjećanja, volje, ljepote i svih vrlina i vrijednosti. Ovom faktoru Kur'an pridaje veliku pažnju. Na veoma mnogo mjesta okreće se srcu (kalb), duši (nefs) i savjesti (damir).

V

Razum i nauka kao njegov produkt imaju svoj domen djelatnosti. Taj domen je strogo određen prirodom pojavnog svijeta. Čak ni ovdje razum nije svemoćan. Čini se da ostaje kod površinskih saznanja,

kod tumačenja i opisa pojava, ne ulazeći u dublja suštinska objašnjenja. Znamo vanjske manifestacije pojava, ali nam ostaje nepoznata njihova suština. Otkrili smo da svaka stvar i svaka pojava ima svoju vlastitu formulu. U tom pogledu je nauka dosada mnogo otkrila i ona će i dalje otkrivati. Ali nam ne daje odgovora na pitanje kakve su formule i kako one djeluju. Ona konstatuje samo činjenično stanje i daje opise toga stanja.

Nauka ostaje u granicama pojavnog svijeta. Tamo gdje materija gubi pojavnost, gdje gubi svoja ranija utvrđena čulna svojstva, tim momentom otvara se vrlo nesiguran teren za nauku. Ako iza pojavnosti materijalnog svijeta stoji jedna druga nematerijalna suština, naša spoznaja će moći samo da je naslućuje i osjeća njenu prisutnost ali je u biti neće moći prihvatiti.

Nije potrebno ni napomenuti da Islam stoji na stanovištu da iza pojavnog svijeta stoji jedna duhovna suština iz koje je proizašao ovaj svijet. U suštinu duhovnog — gaib svijeta razum ne može prodrijeti. Nije to njegova oblast. Ona ga ne niječe, ali ga ne može shvatiti. Tamo gdje materija gubi pojavnost, bilo u kom vidu, prestaju mogućnosti naših spoznaja. Ne bi bilo ispravno na osnovu toga zaključivati da iza tih granica nema nikakvog postojanja. Ako nešto ne znam ili ga ne mogu da shvatim bilo bi pogrešno kada bih iz toga izvlačio zaključak da to uopće ne postoji. Nepoznavanje ili nemogućnost saznanja ne može biti dokaz nepostojanja.

Islam nije nikakvim umjetnim barijerama postavio granice ljudskoj spoznaji i razvoju ljudske misli. Ako postoji ograničenje onda je samo ono koje proizlazi iz bića samog razuma i njegovih mogućnosti koje su ograničene. Samo je po sebi razumljivo da se ograničenim sredstvima ne može obuhvatiti apsolutno neograničena istina koja stoji van vremena i prostora. Pojavni svijet stoji pred nama gotovo nenačet. Bez obzira na relativno velika naučna dostignuća, vrlo malo znamo čak i o zemlji na kojoj živimo. Još mnogo toga treba otkriti na našoj planeti i u samim nama. Nije nikakva tajna da vrlo malo znamo o sebi i svom nutarnjem životu. A šta tek da kažemo o beskrajnom kosmosu. Tek smo dospjeli do najbližeg zemaljskog satelita mjeseca. Pa ipak uprkos tako malog znanja usuđujemo se da niječemo sve što nismo kadri shvatiti. Suviše smjelo i neskromno!

Ovakve pojave, koje kao neka vrsta diverzije redovito prate razvoj ljudske misli ne bismo smjeli predi-menzionirati i dramatizovati. Naučna misao polazi od sumnje. U nauci se ništa ne prihvaća kako se ono u narodu kaže »-na dobre oči«, apriori. Naučna misao mora biti nošena velikim ambicijama, koje ponekad prelaze u strast koja ne pozna granice. Svakako, da tu nisu isključene diverzije. Ali ako se naučna misao pravilno razvija zablude moraju biti prevaziđene.

Ne bismo, isto tako, smjeli suviše dramatizirati prilično kritičko preispitivanje prošlosti, koje je vrlo aktuelno u savremenom islamskom buđenju. Ovakav pristup je neminovan bez obzira što u sebi nosi mogućnosti za razne diverzije. Mora se imati u vidu da su u pravcu buđenja prisutne i veoma aktivne razne tendencije i razni faktori od zapadno-laicističkog i marksističko-dijalektičkog do konzervativno-hodžinskog.

Ne treba se uzbuđivati pojavom određenog broja autora u islamskim zemljama koji u spomenutom preispitivanju idu tako daleko, da islamskoj misli osporavaju svaki doprinos u razvoju opće naučne ljudske misli. Naprotiv, okrivljuju je za opću zaostalost pripadnika Islama. Dvojica takvih autora izazvali su ovih dana u gotovo čitavom islamskom svijetu vrlo žučne polemike- Dr Azami iz Bejruta »Kritika religiozne misli«, i autor knjige »Kritika arpske misli« otvoreno iznose da Islam nije u stanju izvesti preporod i buđenje muslimana, jer ih je on i doveo u postojeću tešku situaciju i da njegova misao ne sadrži u sebi ničega stvaralačkog.

Ne bismo učinili nikakve usluge islamskoj misli ako bismo ove autore tekfir učinili, proglasili ih otpadnicima, neprijateljima Islama, zatražili zabranu ovak-

---

vih knjiga i krivično gonjenje autora kao što je učinjeno sa dr Azamom. Ovoj pojavi treba ozbiljnije prići i dublje analizirati. Ona ima svoje pretpostavke.

Teško je osporiti činjenicu da Islam u praksi perioda dekadence, koji je obuhvaćao nekoliko posljednjih stoljeća nije mogao biti povod za pomenute tvrdnje i zaključke. Mi govorimo i dokazujemo o tome kako je nauka sastavni dio Islama, kako je islamska misao progresivna i stvaralačka, a pred nama stoji jedna bolna praksa koja nas maltene demantuje. De-formisana i izopačena predstava o Islamu u svijesti i praksi generacija iz perioda dekadence, koju su preživljavali muslimani, nesumnjivo može poslužiti kao osnov za slične tvrdnje.

Najbolnije je u svemu tome što pomenute tvrdnje, bez obzira na to da li su zlonamjerne, tendenciozne ili iz neznanja, mogu naći potvrdu u praksi islamskih naroda. Vrlo je efikasno kada muslimani govore o progresivnosti Islamske misli. Takve tvrdnje protivnik može da pobija njihovom praksom. Može uvijek da postavi pitanje, a gdje je taj Islam o kome se govori? Ako već postoji, morao bi prije svega biti prisutan u vašem životu. Islam koji se nazire u vašem životu nije takav, jer je svestrana zaostalost islamskih naroda još uvijek očita.

Vrlo su neuvjerljive tvrdnje o tome da Islam nadasve cijeni razum i nauku kada je procenat nepismenih najveći među muslimanima i kada islamski svijet, koji broji preko sedam stotina miliona muslimana, nije dao niti jednog nobelovca. Ne bi se to moglo pravdati diskriminacijom, niti bi se smjelo time zavaravati.

Čovjek

Čovjek, bez obzira iz koga ga ugla i sa kakvih polazišta posmatrali, predstavlja najsloženiju kategoriju postojanja u pojavnom svijetu. Ne bismo željeli ovom prilikom ulaziti u to, kako je čovjek, kao najsloženija kategorija bića, nastao; da li odjedanput, direktnom i časovitom Božijom intervencijom, časovi-tim aktom stvaranja, ili u vidu jednog procesa, koji se je odvijao po određenom redu, kojeg je Bog propisao. Htjeli bismo ipak podvući da on nije pukim slučajem nastao, kao što, prema Kur'anu, pukim slučajem ne nastaju ni druge kategorije postojanja. »Nismo u igri slučaja stvorili ni nebo ni zemlju niti ono što se nalazi između neba i zemlje«, veli Kur'an. U vezi s ovim bilo bi korisno upozoriti na slijedeće rezonovanje jednog sa-vremenog autora: »Čovjek izvjesno nije bio cilj evolucije, koja očevidno nije imala cilja. On nije bio predviđen unaprijed u jednom procesu potpuno lišenom plana. On nije posljednji elemenat jedne tendencije koja stalno ide prema nečem višem, dok historija života sadrži bezbrojne tendencije, od kojih ni jedna nije stalna i od kojih neke idu prema nižem prije nego prema višem. Nije li, dakle njegovo mjesto u prirodi nešto sasvim slučajno? Potvrdni odgovor koji su neki smatrali obaveznim, predstavlja još jedan primjer sofizma. Smatrati čovjeka kao čistu slučajnost znači imati pogrešnu ideju o stanju stvari i pokazuje isto toliko neshvaćanje kao i gledište, da je čovjek predodređen vrhunac stvaranja. Njegova pojava niti je bila lišena smisla niti se mogla

---

izbjeći. Čovjek se pojavio poslije jednog nevjerovatno dugog niza događaja u kojima su i slučaj i usmjerenost odigrali ulogu. Rezultat jeste organizacija najbogatije obdarene materije koja se dosad pojavila na zemlji. Misliti da je ovaj rezultat lišen smisla značilo bi pokazati se nedostojnim tako značajnih

darova, koji sadrže, pored ostalih bogatstava, i smisao za moralne vrijednosti. Čovjek je moralna životinja«.')

Jednim svojim dijelom (tijelom) čovjek je čvrsto vezan za zemlju, niži materijalni svijet, dok je drugim dijelom (dušom) vezan za viši, duhovni svijet. Kur'an nam tu istinu na vrlo jednostavan način otkriva kada kaže, da je Bog stvorio čovjeka od zemlje, a zatim je u njega udahnuo dio svoga duha. Time nas upozorava na veoma čudnu i složenu ljudsku prirodu koja je rezultat dvaju sasvim suprotnih elemenata, materije i duha, tijela i duše. Tu i leži najveća zagonetka i najsloženija tajna čovjeka. Otuda nam se on javlja kao najveća proturječnost. U njemu se sukobljavaju luciferske destruktivne snage sa stvaralačkim anđelskim snagama. U njemu se vodi vječna bitka između dobra i zla. Sve je to u punom skladu sa prirodom njegova bića. Materijalni elemenat vuče ga zemlji, odnosno životinji, nižem svijetu, zapravo svom izvoru. Duhovni elemenat koji uvijek pokazuje tendenciju spajanja sa svojim izvorom pokazuje težnju neprestanog i vječnog dizanja u visine i kretanja naprijed. Ova tendencija predstavlja suštinu i osnovnu karakteristiku ljudskog bića. Upravo ta težnja ka višem svijetu izdvaja čovjeka iz kategorije obične životinje i određuje mu mjesto negdje na sredini između životinje kao niže materijalne i anđela kao više duhovne kategorije. Na tom mjestu on oscilira sad dolje ka životinji a sad gore ka višem svijetu, ovisno o prevladavanju materijalnih elemenata, odnosno duhovnih.

Islam priznaje realnost čovjeka, gleda u njemu ono Sto on jeste. Ne poriče njegovo materijalno porijeklo i njegovo fizičko postojanje, čime je vrlo čvrsto vezan za pojavni svijet i njegove zakone. Islam je svjestan uloge

') Golgord Simpson: Panorama savremenih ideja, str. 508. 170

i značaja ove materijalne komponente kod čovjeka. On ne poriče njen veliki pritisak koji se ispoljava putem raznih nagona za koje Kur'an kaže da navode na zlo •{emmerebis sui).

Računajući na ovo čvrsto povezivanje čovjeka sa ovim materijalnim svijetom, čiji je sastavni dio i on, Islam i ne pokušava da ga odvoji od njega. Njegov krajnji cilj nije, da čovjeka dematerijalizira i da od njega napravi anđela. On treba da ostaje u granicama svoje prirode (fitretullah). Ono čemu Islam sa svim svojim propisima teži, jest uspostavljanje i održavanje ravnoteže između duhovne i materijalne komponente, između materije i duha u čovjeku.

Neosporno je da čovjek postoji kao fizičko i duhovno biće, da se ispoljava u dva vida, u vidu fizičkog i vidu duhovnog postojanja. I jedno i drugo postojanje ima svoje potrebe, svoje osnove, svoje vrijednosti. Samo u harmoničnom odnosu ovih vrijednosti i potreba i samo u ravnoteži između ovih postojanja, čovjek može da ostvari sreću i da se potvrdi kao čovjek. Svaki poremećaj, bilo u korist ove ili one komponente, dovodi do potresa, kriza i deformacija u ljudskom životu.

II

Čovjek, kao što smo istakli na početku, nije rastao pukim slučajem, niti je stvoren iz igre. On u pojavnom svijetu ima svoje potpuno određeno mjesto, svoju misiju i razlog svog postojanja. Kur'an precizira rezon detr ljudskog postojanja. Prema Kur'anu čovjek je tu da bi činio dobra djela, da bi se u životu potvrđivao kroz određene aktivnosti kao korisna i stvaralačka ličnost. Blagoslovljen je Onaj u čijoj je ruci vlast i svemoguć je On, koji je stvorio smrt i život da bi vas iskušao ko je od vas bolji radom. A On je jaki, koji oprašta, koji je stvorio sedam nebesa u slojevima. Ti ne vidiš u stvaranju Svemogućeg Dobročinitelja nikakva nesklada. Pa povrati svoj pogled, da li ćeš vidjeti kakvu pokotinu.« (Mulk, l—3 ajet) — Čovjek, prema učenju Islama nije, kako ga •egzistencijalizam gleda, bačen u svijet, u zebnju, brigu, pošto se kako kažu, čovjek ne pojavljuje nikad kao neko

---

postojano biće, dovršeno u posjedovanju sebe u stvari već u nekoj vrsti neprekidnog sklizavanja, bježanja u. prazninu, u ništavilo. Naprotiv, on dolazi na svijet sa vrlo važnom i uzvišenom misijom, koja mu određuje vanredno značajno mjesto i ulogu u pojavnom svijetu. Mi smo ponudili emanet (misiju) nebesima, zemlji i planinama, pa su se ustegli da ga prihvate bojeći se njegove težine, ali ga je prihvatio i primio čovjek. (Azhab aje 72). Prihvaćanje ovog emaneta, ove velike misije, čini suštinu ljudskog postojanja. Čovjek ne samo da nije bačen u svijet, u neizvjesnost, u bol i apsurd, on time dobija izuzetno mjesto u svijetu. Što je posebno značajno, postaje Božiji zastupnik i namjesnik na zemlji. Bog mu povjerava tu uzvišenu misiju. »Kada tvoj Gospodar reče melekima: Ja ću stvoriti namjesnika na zemlji«, oni mu na to odgovoriše: »Hoćeš li stvoriti na zemlji onoga koji će smutnju činiti i proljevati krv. A mi Te slavimo, hvalimo Te,

obožavamo Te«. Allah reče: »Ja zaista znam što vi ne znate. Allah je naučio Adema sva imena, zatim ih je predočio melekima, i rekao: »Kažite mi imena ovih stvari, ako ste iskreni«. Meleki odgovoriše: »Slavljen si, Mi znamo samo ono što si nas Ti naučio .Zaista si samo Ti sveznan i mudar«. Reče Allah: »O Ademe, obavijesti ih o imenima. Nakon što ih obavijesti o imenima, Allah reče: »Zar vam nisam rekao, samo ja znam tajne nebesa i zemlje i znam ono što vi javno činite i skrivate.« I kada smo rekli melekima: Učinite sedždu Ademu, svi su se poklonili osim Iblisa. On se ustegao i pokazao oholost i time postade nevjernik (Bekare, 30—34).

Zaista uzvišen položaj i velika čast! Čovjeku, prema Kur'anu, povjerava se uprava i korišćenje cjelokupne prirode i pojavnog svijeta uopće. On u ime Boga kao Njegov namjesnik upravlja svim blagodatima i dobrima prirode. »Zar niste vidjeli da Vam je Allah potčinio i stavio na raspolaganje sve što je na nebesima i što je na zemlji i upotpunio vam svoje blagodati, vanjske i unutrašnje. A ima ljudi koji raspravljaju o Bogu bez znanja i bez upute i bez knjige koja prosvjećuje« (Lukman: 20) »Bog je onaj koji vam je dao na raspola-

ganje more da Njegovom odredbom plovi po njemu lađa i da vi pomoću nje tražite Božije blagodati ne biste li bili zahvalni. Potčinio vam je što je na nebesima i na zemlji, i sve što je on stvorio. Zaista u tome postoje znaci za ljude koji razmišljaju.« (Džasije: 12 i 13). Postoji još veliki broj ajeta u kojima se govori o tome kakao je vjetar potčinjen čovjeku, kako u željezu, u raznim vrstama životinja, biljaka itd. ima za čovjeka mnogovrsnih koristi.

Sve to nedvosmisleno upućuje nas na to da se čovjek nalazi pred veoma složenim zadatkom, kojeg kako smo vidjeli, nisu smjeli, prihvatiti nebesa, zemlja i planine. Čak ni meleki nisu bili dorasli za ovaj teški poziv. To se jasno vidi iz pomenutog ajeta, gdje se govori o određivanju Božijeg namjesnika na zemlji. Meleki su, moglo bi se reći, stavili prigovor smatrajući da su prikladniji i dostojniji za taj položaj od čovjeka.

Božiji odgovor im je otkrio u odnosu na prednosti čovjeka što im do tada nije bilo poznato. Priznali su neumjesnosti i neispravnosti prigovora. Poklonili su se čovjeku i priznali njegove prednosti, iako ostaje kao tačno, da on prav^ smutnje na zemlji i prolijeva krv.

U odgovoru melekima Bog nije demantovao primje-ćene nastranosti čovjeka. On je prećutno potvrdio da će čovjek činiti smutnju na zemlji i prolijevati krv. Ali je dodao da on još nešto zna o čovjeku što je melekima nepoznato. U vidu jedne vrste testiranja otkrio je jednu od najbatnijih karakteristika i prednosti čovjeka: sposobnost spoznaje, posjedovanje razuma, pomoću kojeg je u mogućnosti da upravlja prirodom, da otkriva njene tajne i da se koristi njenim blagodatima.

Ne nalazimo u Kur'anu ni jednog drugog mjesta koje nam tako jasno određuje misiju, položaj i mjesto čovjeka u svijetu kao ovaj dijalog između Boga i anđela. Na jedan veoma jasan način Kur'an nas upoznaje sa prirodom čovjeka, sa njegovom vanredno značajnom ulogom u svijetu kao Božiji namjesnik i sa njegovim prednostima.

Iz dijaloga je sasvim očito, da čovjek dobija tako izuzetno značajno mjesto i položaj u prirodi isključivo

---

zbog toga što je on biće koje posjeduje sposobnost saznanja. Moć spoznaje, otkrivanja i istraživanja diglo je čovjeka, kako se vidi, na pijedestal Božijeg zastupnika i zamjenika na zemlji.

To je, po našem mišljenju, najveći dokaz koliko Islam cijeni razum i nauku. Čini nam se da ništa uvjerljivije, jasnije i nedvosmislenije ne govori o velikoj važnosti nauke u Islamu od ovog dijaloga.

Prema Kur'anu, kao što je utvrđeno, čovjeku je pot-činjeno i stavljeno na raspolaganje sve što postoji na zemlji i na nebesima. Ovlašten je, ujedno i zadužen, da pomoću razuma odnosno nauke otkriva tajne prirode da bi ih koristio .U tom pogledu ima puna i neograničena ovlaštenja. Sloboda naučne misli u Islamu nema niti smije imati bilo kakvih ograničenja. Prema islamskom učenju čovjek će u naučnom radu biti nagrađen i onda kad pogriješi. Za uspjeh dobija dvostruku nagradu: jednu za uloženi trud, a drugu za postignuti rezultat. U slučaju neuspjeha i greške dobija nagradu za uloženi trud.

Nesumnjivo, Kur'an najsnažnije podstiče razvoj naučne misli. On ju je direktno povezao sa osnovnom misijom čovjeka na zemlji i sa njegovim

postojanjem. Samo i isključivo pomoću nauke čovjek može da opravda svoje postojanje i da izvrši svoj zadatak kao Božiji namjesnik.

Ne može se reći, da čovjek nije shvatio značaj nauke u borbi za održanje i napredak. Naučna misao bez obzira na poteškoće krčila je sebi put i probijala se naprijed. Naučno — tehnološka dostignuća osvajaju i otkrivaju nepoznate oblasti i time obogaćuju život. Za naše doba veoma su karakteristični veliki tehnički uspjesi i brzine razvoja. »Današnji svijet se razlikuje od svijeta u kojem sam rođen isto toliko koliko i taj svijet od svijeta Julija Cezara. Približno uzev, od mog rođenja do danas dogodilo se isto toliko stvari koliko do mog rođenja« {Kent Beulding, poznati američki društveni mislilac). Brzina savremenog razvoja je tolika da se društvo otelo ispod kontrole. Da je u pitanju samo tehnika koja je probila granice kontrole, problem bi bio veoma ozbiljan. Među-

tim, ubistvena činjenica je što su se i mnogi drugi društveni procesi isto tako otrgli sa uzde strahovito oscilirajući i opirući se i našim sve većim naporima da ih obuzdamo.

To nas upravo dovodi do jednog vrlo važnog elementa u koncepciji Islama o čovjeku i njegovoj misiji. Tačno je, da je, posjedovanje razuma i sposobnosti za naučna istraživanja i otkrivanja blagodati prirode jedna od bitnih osobina i prednosti čovjeka. Međutim, nije sve u osvajanju i otkrivanju. Vrlo važno je da sva ta dobra koja budu otkrivena i oteta od prirode, budu upotrijebljena u korist i dobro čovjeka i života, a da ne budu zloupotrebljena.

Ova strana misije čovjeka je mnogo delikatnija i značajnija. Tu i leži smisao namjesništva, koje isključuje svaku zloupotrebu, jer biti Božiji namjesnik, znači upravljati, u ime Njega i po Njegovim zakonima, koji ne dozvoljavaju, da se od željeza prave topovi, od atomske energije bomba itd.

Ovdje nam se najbolje pokazuje težina ljudske misije i teškoće koje stoje na njenom putu. Na te poteškoće upozorava i sam Kur'an u pomenutom dijalogu. Iblis se nije pokorio i poklonio čovjeku. Odupro se Božijoj naredbi. Reče Bog: »O Iblisu što te je spriječilo da ne učiniš sedždu pred onim što sam Ja stvorio svojim rukama, Sobom? Jesi li se uzoholio ili si od onih koji se smatraju velikim«? Odgovori Iblis: »Ja sam bolji od njega. Mene Si stvorio od vatre, a njega si stvorio od blata«. Reče Bog:«. Izlazi iz dženeta! Zaista si protjeran. I zaista je Moje prokletstvo na tebe do Sudnjeg dana«.

Reče Iblis: »Moj Gospodaru, pa daj mi roka do dana kada će biti proživljeni«. Odgovori Bog:« Zaista će ti se dati rok do dana određenog vremena«. Reče Iblis: »Tako mi Tvoje moći, ja ću njih sve zavaditi sve, osim Tvojih odabranih robova« (SAD: 75—83).

Nagonske životinjske snage u čovjeku ostale su nepokorene. One zatvaraju čovjeka u njegov vlastiti svijet uskih i sebičnih interesa, svode čovjeka na njegovo fizičko postojanje i usmjeravaju ga u pravcu materijalnog iživljavanja. Ove snage su u čitavom dosadašnjem raz-

---

voju čovjeka dominirale. Iblis je u svojoj funkciji zavođenja bio neumorno uporan. Čovjek se u svojoj materijalnoj komponenti do sada najviše ispoljavao i potvrđivao. Sila i nasilje bila su najčešća, ako ne i jedina sredstva kojima se služio.

Nagon za samoodržanje je toliko snažno naglašen kod čovjeka, da igra odlučujuću ulogu u njegovom ponašanju, njegovim aktivnostima i orijentaciji. Čovjek se zatvara u svoje »Ja« i nikoga više ne vidi. Sklon je da padne pod uticaj strasti i da ga ponesu i zarobe. Privlačno je za ljude da strastveno vole žene, sinove, nagomilano zlato i srebro, obilježene konje, stoku i usjeve. To su užici ovozemaljskog života. Allah je taj kod kojeg je lijep povratak«. (Ali Imran 14) Imetak i sinovi su ukras ovozemaljskog života, ali vječna dobra djela su bolja kod svog Gospodara nagradom i bolja su radom« (Kehf: 47).

Ne bi se na osnovu ovoga smjelo zaključiti, da Islam poriče značaj uloge nagona. Kao vjera koja potpuno odgovara prirodi ljudskog bića, Islam smatra, da su nagoni izraz potrebe održavanja i da su kao takvi nužni. Svi oni imaju svoje opravdanje, jer imaju veoma važne biološko-fiziološke funkcije. Više je nego očito da nagon za seks, za jelo i piće, za spavanje, itd. predstavljaju potrebe ljudskog postojanja i održavanja.

Problem je, međutim, u zadržavanju nagona u granicama njihovih biološko-fizioloških funkcija. Ovo je, jedan od veoma teških i neobično složenih zadataka. Svođenje nagona u granice njihovih pravih bioloških funkcija predstavljalo je osnovni zadatak objave uopće od njenog prvog (Adem) do zadnjeg izdanja (Muhamed). Taj nepokoreni pobunjenik (Iblis), koji je još

na početku otkazao poslušnost, neda se nikako ukrotiti. Čovjek će se s njime suočavati do Sudnjeg dana i biti meta njegovog zavođenja. Jasno je to podvučeno u citiranom tekstu Kur'ana (SAD: 82).

Nesumnjivo, pobješnjalost nagona i razuzdanost strasti predstavljaju za čovjeka neocjenjivo veliku opasnost. Ne bismo pogriješili ako bismo rekli, da je potči-njavanje i robovanje nagonima bilo u svim periodima

ljudske historije izvor svih stradanja i nesreća. Tada čovjek pobjesni i izlazi iz okvira ljudskog ponašanja, drugim riječima, prestaje biti čovjek. Na žalost, u historiji ljudskog društva nisu rijetki slučajevi takvog ponašanja. Moramo, i ako sa stidom i bolom, priznati da su u velikoj mjeri u ponašanju čovjeka još uvijek dominantni životinjski elementi. On se najčešće služi zakonom džungle. Mi smo svjedoci dva svjetska rata u kojima je stradalo preko 50 miliona ljudi. Spremanje za treći rat košta godišnje preko 30 milijardi dolara.

Vrlo je karakteristično što, kad konstatujemo ove žalosne i sramne činjenice prelazimo preko njih vrlo mirno, hladno i bez ikakvog uzbuđenja .Pričamo o njima kao o najobičnijim pojavama. Ne doživljavamo to kao nešto što odudara od ljudske prirode, što izaziva naše gnušenje i gađenje. Svikli sa takvom klimom, pa nam ne smeta. Spominjemo Hirošimu i Nagasaki kao značajno strategiski potez američke komande. Da ironija bude još veća, predstavnici atomskih sila hvale se da raspolažu sa tolikom količinom atomskih bombi da bi mogli nekoliko puta uništiti zemaljsku kuglu.

Tako to biva kada ljudi postanu robovi materije i strasti. Kur'an na bezbroj mjesta upozorava na tu opasnost. »Mi smo učinili ono što je na zemlji nakitom njenim da ih iskušamo ko je od njih najbolji djelom« (Kehf: 7) »Znajte da ovozemni život nije ništa drugo nego igra i zabava i gizda i međusobno isticanje i nadmetanje u imetcima i potomstvu« (Hadid: 20). »O vjernici, neka vas ne zabave vaši imeci i vaša djeca, da ne spominjete Allaha. Koji to urade na velikom su gubitku.« (Munafikun: 9). »Teško svakome klevetniku i podrugi-vaču koji skuplja imetak i broji ga, misleći da će ga njegov imetak ovjekovječiti... (Humeze: l—3). »Natjecanje u zgrtanju imetka učinilo vas je nehajnim prema dobrim djelima« (Tekasur: 1).

Ne znači to nipošto da se musliman ne treba boriti za materijalna dobra. Naprotiv, on mora imati što više tih dobara kako bi se održao i kako bi

mogao pomagati druge. Materija je sredstvo za postizanje viših ljudskih vrijednosti. Čovjek je najveća vrijednost i njemu treba

---

da služe sva materijalna dobra. Pa zar nismo utvrdili, da je čovjek Božiji namjesnik na zemlji, da mu se čitav pojavni svijet, u što spada i kosmos, stavlja na raspolaganje, da ga istražuje i koristi.

III

Imajući u vidu osnovne karakteristike ljudske prirode, snagu nagona i upornost Iblisa na polju zavođenja putem razuzdanosti i strasti, Islam je propisao niz ustanova, koje su u stanju, ako bi ih čovjek shvatio, i vršio kako treba, da ga imuniziraju protiv Iblisa i pobješnja-lih strasti.

Prije svega iman, vjera u jednog Boga na način kako to Islam određuje predstavlja najmoćnije sredstvo u borbi čovjeka za puno svoje oslobođenje od svih vrsta otuđenja, pritiska i ropstva. Po ovom vjerovanju čovjek je gospodar čitavog pojavnog svijeta. Njegova ličnost je neprikosnovena. Sve što postoji u svijetu potčinjeno mu je i služi njegovim interesima. Priznaje i pokorava se samo jednoj volji, Božijoj, koja se očituje kroz red i zakone u svijetu. U korišćenju i upravljanju sa prirodom, čovjek je jedino obavezan da usklađuje svoju ljudsku volju sa općom Božijom voljom po kojoj se odvijaju procesi u svijetu i životu. U skladu sa tom i takvom voljom čovjek bez ikakvih drugih ograničenja vrši svoju misiju i upravlja svijetom. Jedino na taj način čovjek bi bio u mogućnosti da pravilno izvrši svoju misiju. Međutim, usklađivanje ljudske volje sa postojećim redom u prirodi, Božijom voljom, predstavlja poznavanje ovog reda, a to je moguće samo putem nauke. Nauka nam omogućuje da otkrivamo tajne prirode i da upoznajemo red i zakone koji vladaju u svijetu. Otuda onaj veliki značaj koji Islam pridaje nauci. Time možemo mnogo bolje objasniti činjenicu zašto je prva Božija riječ, koja je objavljena Muhamedu bila: »uči u ime Tvoga Gospodara«. Time nam isto tako postaje jasnije i izbor, čovjeka kao nosioca spoznaje za Božijeg namjesnika na zemlji, čime je nedvosmisleno stavljeno do znanja da čovjek može upravljati svijetom samo pomoću nauke i to nauke

koju bude tražio u ime Boga, naime nauke čije tekovine i otkrića neće smjeti biti zloupotrijebljena. To je upravo ono što se mislilo reći sa oznakom »u ime tvoga Gospodara«.

Vjera u izvor postojećeg reda zakonitosti i usklađivanja svoje volje i aktivnosti sa tim redom omogućuje čovjeku da ostvari punu slobodu i da se s uspjehom su-prostavi svim faktorima otuđenja. Tako se sigurno ne bi ni moglo dogoditi, da čovjek postane rob grube materije, čime bi njegovo ljudsko dostojanstvo doživjelo najveću degradaciju i uvredu. Iman isključuje sva'ku vrstu kulta i svaku vrstu posrednika. Svi su ljudi u odnosu na Boga jednaki, i ravnopravni. I Muhamed a. s. je čovjek. »O Fatima, kćeri Muhamedova, ne mogu Ti pomoći kod Boga ništa. Pouzdaj se u svoja djela«, veli Božiji poslanik.

Vjera u Boga otvara čovjeka prema drugom i razbija u njemu kult strasti. Jedan od osnovnih elemenata imana jeste briga o drugim i pomaganje drugih. Vrlo je velik broj ajeta i hadisa koji govore o tome. Navešćemo ovdje samo neke: »Oni koji dijele svoj imetak na Boži-jem putu sliče zrnu iz kojeg je niklo sedam klasova a u svakom klasu stotinu zrna. Bog umnožava kome hoće. Bog je neizmjeran, zna sve. Oni koji dijele svoj imetak na Božijem putu pa nevraćaju ono što su udijelili prigovorom i uznemiravanjem imaju nagradu kod svoga Gospodara. Oni neće osjetiti straha niti će tugovati« (Be-kare: 261, 262). U više hadisa se izričito kaže, da nije ispravan iman (vjerovanje) onih koji ne pomažu druge.

Tu je, osim toga, ustanova zekata koja najstrožije obavezuje svakog imućnijeg muslimana da daje potreban doprinos za pružanje pomoći drugima.

Iman, koji se praktično potvrđuje i očituje isključivo kroz korisnu aktivnost (salihat) predstavlja najmoćnije sredstvo za savladavanje svih ljudskih slabosti i nastranosti. »Tako mi vremena! Zaista je čovjek na gubitku osim onih koji vjeruju, rade dobra djela, koji preporučuju jedni drugima istinu i strpljivost« (Asr: l—3).

Namaz je, takođe, moćno oružje u borbi za formiranje zdrave i snažne ljudske ličnosti koja neće kapituli-

rati pred bilo kakvim pritiskom nagona i materije. »Zaista je čovjek stvoren pohlepnim: kada ga zadesi zlo, očajan je, a kada ga zadesi dobro, postaje škrt, ne dijeli, osim onih koji obavljaju namaz, koji su u svojim molitvama ustrajni i onih u čijim imecima ima određeno pravo, određeni dio prosjak i siromah.« (Mearidž 19—25) Muhamed a. s. je govorio: Namaz koji ne usmjerava čovjeka na dobro i ne odvraća ga od zla, još ga više uda-Ijuje od Božije milosti. Iskreno doživljavanje Boga i povezivanje s Njim putem namaza pruža čovjeku neizmjerno veliku pomoć u borbi protiv životinjskih destruktivnih snaga u njemu, protiv Iblisa i pritiska materije. Post je u tom pogledu još izrazitiji. On je očiti vid direktnog ukroćavanja nagona i osposobljavanja čovjeka da vlada sa sobom. To je jedan veoma efikasan vid borbe protiv porobljavanja materije. Post je brana, kako kaže hadis koja nas čuva da ne bismo pali na razum obične životinje koju pokreću nagoni i instinkti i koja zna samo za materijalna uživanja. Post nas okreće prema drugima .Dobrovoljno gladujemo da bismo bolje razumjeli one koji prisilno gladuju. Obuzdavamo naše nagone, uskraćujemo im uživanja, da bismo to mogli pribaviti drugima.

U ustanovi zekata najsnažnije je izraženo odricanje u korist drugoga. Time bar za taj dio kojeg dajemo drugome, uskraćujemo našim nagonima materijalno iživljavanje i svodimo ih na potrebnu mjeru kako ne bi po-bješnjeli i oteli se kontroli. Nagoni i strasti se osile, zagospodare čovjekom i povedu ga putem najvećih tragedija i nesreća čim im se pruže mogućnosti za njihovo prekomjerno zadovoljenje. »Čovjek se osili čim se osjeti neovisnim« (Alek : 6), naime čim postane rob materijalnih dobara, odnosno svojih strasti.

Hadž je zajednička briga o zajedničkim interesima. Tu kod Bejtullaha i pred grobom Muhameda a. s. na tim svetima mjestima čovjek najsnažnije doživljava Boga, zaboravlja na sebe, svoje lične interese, uključuje se i utapa u opću zajednicu. Na Mini, obavljajući obred ba-

canja kamenčića, čovjek bar simbolično ubija Iblisa u eebi i tako se oslobađa pritiska životinjskih nagona i izlazi iz zatvorenog kruga sebičnih ličnih interesa.

Islamski propisi o zabrani israfa (prekomjernog uživanja), alkoholnih pića i svih vrsta droga, upereni su protiv Iblisa i imaju za cilj držanje nagona u granicama njihovih bioloških funkcija.

IV

Formiranje zdrave, uravnotežene i stvaralačke ljudske ličnosti predstavlja osnovnu preokupaciju Islama. U tom je osobito važno uspostavljanje i održavanje ravnoteže između duhovne i materijalne komponente u čovjeku, između duhovnih i materijalnih vrijednosti, naime, između potreba tijela i potreba duše.

Pomenute islamske ustanove imaju cilj da uspostave i održe tu ravnotežu. Ukoliko se pravilno shvate i pravilno primjene predstavljale bi veoma efikasne instrumente u formiranju čovjeka i njegovu ponašanju kao gospodara prirode. Ne može nas ni malo zbuniti prigovor da se ne primjećuje neka razlika u ponašanju onih koji vjeruju, klanjaju i poste itd., jer se sve to pretvorilo u puki formalizam.

Musliman

Interesantno je pratiti i razmatrati istorijski razvoj i mijenjanje sadržaja pojma musliman. Ako tome pažljivije priđemo, biće nam sasvim jasno da je ovaj pojam u svojoj genezi imao tri različite isto-rijske modifikacije. Svaka modifikacija bila je odraz određenog istorijskog trenutka i nosila u sebi osnovna obilježja toga trenutka. Analiza metamorfoze i transformacije pojma musliman vodi nas kroz sve glavne razvojne faze islamskog društva i upućuje na njihove bitne karakteristike.

Pokušaćemo da u ovom razmatranju dademo istorijski presjek ove transformacije i ukažemo na najbit-nije elemente svake od tri pomenute modifikacije.

II

Brzi preobražaj beduinskog veoma primitivnog čovjeka, ogrezlog i duboko potonulog u najniže paganske poroke •— u stvaralačku humanu ljudsku ličnost, u nosioca općeljudskih vrijednosti i stvaraoca nove epohe u razvoju ljudske misli uopće, predstavlja nesumnjivo vrlo složen fenomen, koji još uvijek nije ni najmanje objašnjen. Nije dovoljno time dokazivati kuransku mu-džizu i njegovo Božansko porijeklo. Nismo gotovo ništa rekli, ako ovaj fenomen pokušamo riješiti i objasniti Božijom svemoći i njegovom direktnom intervencijom. Mi ne dijelimo niti pak potvrđujemo mišljenje o takvoj intervenciji. Kur'an nam je jasno ukazao kako i na koji se način

očituje Božija intervencija i kako se manifestira njegova volja. Biva to samo putem procesa i zako-

na društvenog i prirodnog razvoja. Upravo ta zakonitost i način procesa i zbivanja i jeste njegova volja. Ni-šta. se ne može dogoditi niti izmijeniti bez svojih pretpostavki. Bog neće izmijeniti određene situacije koje su nastale kao nužna posljedica određenih pretpostavki, sve dotle dok se te pretpostavke ne izmijene. Taj princip na bezbroj mjesta Kur'an posve jasno i nedvosmisleno ističe.

Fenomen ovog gotovo nepojmljivog brzog preobražaja pustinjske beduinske ličnosti sa svim manama i opterećenjima jedne takve sredine u nosioce novog života, tvorce nove civilizacije, ima svoje istorijske društvene pretpostavke koje će trebati naučno temeljitije izlučiti i analizirati. Mi možemo, i ne samo možemo, nego moramo, upoznati ove pretpostavke. Mi apsolutno moramo znati, genijalne organizatore i upravljače, šta je to što je tako oduševilo, nadahnulo, uzbudilo i ponijelo Ebu Bekra, Omera, Aliju, Osmana, Halid Ibni Ve-lida, Nafi Ibni Ukbu i druge velike državnike i vojskovođe?

Ne samo šta je to. Nije to ni jedino, a niti najvažnije pitanje, na koje treba dati jasan i nedvojben odgovor. Ovdje je gotovo važnije odgovoriti na pitanje kako? Naime, kako se ono nešto pretvorilo u snagu koja je neodoljivo pokretala i nosila ljude u jednom neobično snažnom zanosu? Kako se Božija riječ tako oduševljeno prihvaćala, upijala u ljudske duše, prodirala duboko u njihova srca i pretvarala u svijest?

Za nas je u ovom trenutku mnogo aktuelnije ovo pitanje i mnogo važniji odgovor na njega. Danas je gotovo suvišno pitanje šta je to što je izazvalo na prvi mah čudni i brzi preobražaj i otvorilo proces za novu epohu u razvoju čovječanstva. Bila je to Božija riječ — Kur'an, njegova misao i principi. Taj isti Kur'an u punom svom originalnom tekstu nalazi se maltene u svakoj našoj kući, ali bez onog pravog efekta. Iako mu se formalno ukazuje velika pošta, ljubi se gotovo uvijek kada se uzme u ruku, ne smije se prihvaćati bez abde-sta, doživljava najluksuznija izdanja, uči se, možda, više nego ikada, ipak ne pokreće u akciju.

Prije svega mora se utvrditi, da u pomenutom preobražaju, naime, u procesu transformacije beduina u nosioca vrijednosti i graditelja značajne epohe u razvoju ljudske misli, nije bilo čuda u metafizičkom smislu. Sve je išlo svojim putem i sve je imalo svoje pretpostavke. Kur'anska mudžiza, ujedno, i Muhamedova a. s. leži upravo u prihvaćanju takvog redoslijeda i reda u zbivanjima. Islamski pogled je u punom skladu sa suštinom bića prirode, koje je nadahnuto jednim nepromjenjlji-vim redom, po kojem se svijet razvija. (Fitretul lahil--leti-fetaren-nase alejha — Ve len tedžide li sunnetil--lahi tebdila.)

Pogrešno bi bilo misliti da se ova transformacija dogodila nekim čudom i to brzo i lako. Predstavljalo bi najobičniju zabludu, ako bismo vjerovali, da je Ebu Be-kir, Omer ili neki drugi veliki ashab preko noći postao ono što je bio kasnije i kako ga je istorija predstavila i zabilježila. Mijenjanje svijesti i ljudi nije ni ovdje išlo baš tako lako. Dvadeset i tri godine Muhamed a. s. u smislu i na osnovu kuranskih direktiva vodio je oštru bitku za čovjeka. Bila je to, kako ju je i sam nazvao, velika bitka (džihadi akber), mnogo teža nego bitka na bojnom polju. Duhovno osvajanje čovjeka je mnogo teže nego fizičko. Osvajanje duše, srca i svijesti, neupore-divo je teže nego osvajanje tijela. Čovjek kao fizičko biće može se pokoriti i osvojiti silom. Na to nas, uostalom, upućuje istorija. Tako nastaje i eksploatacija. Njen izvor leži u moći i sili. Međutim, duh se ne može osvojiti, pa ni uništiti silom. Nemoćna je, bilo kakva materijalna moć, da ga upokori. Veliki silnici koji su raspolagali sa najvećom materijalnom snagom konačno su padali poraženi, od strane ljudskog duha, koji je neuništiv i nezadrživ u svome istorijskom hodu.

Kur'an je otkrio Muhamedu ovaj Božiji zakon, koji je vrlo snažno izražen i evidentan u razvoju ljudske misli i u svim oblastima njenih manifestacija. Muhamed a. s. se strogo pridržavao kuranskog načela. La ikrahe

fid-dini... uvjerenja se ne nameću silom. On se zato okrenuo osvajanju duše, srca, volje, ukratko svega onoga što se naziva ljudskim duhom. Svoju cjelokupnu misiju označio je borbom na polju usavršavanja i primjene viših, duhovnih, moralno etičkih vrijednosti. Prvih trinaest godina, naime, čitav mekanski period mukotrpnog nesebičnog i veoma intenzivnog rada

posvećen je isključivo formiranju ljudske ličnosti, formiranju duhovnog bića kod čovjeka. U to biće Muhamed a. s. je ugrađivao nove vrijednosti koje su mu putem Kur'ana objavljivane.

Tu je, u stvari, počeo proces transformiranja i modificiranja ljudske ličnosti. Bio je to veoma složen proces. Trebalo se suočiti sa tako krupnim zadatkom. Gotovo je nemoguće predočiti sebi svu težinu ovog zadatka. Čini se da on nadmašuje ljudske moći. Otuda mišljenje nekih autora, da je tu direktna Božija intervencija (mudžiza) odigrala svoju ulogu.

U čemu je stvarno tajna uspjeha Muhamedove misije? Kako je moglo doći do tako temeljite društvene transformacije i šta ju je omogućilo?

Da odmah kažemo da se to ne može pripisati čudu. Mi odbacujemo tezu nekih autora o čudu. Potpuno je evidentno, da se Muhamed a. s. nije nikada poslužio čudom u smislu upotrebe i korišćenja nekog nadnaravnog sredstva i moći. Predaje o nekim njegovim čudima predstavljaju obične priče koje nemaju osnova.

Po našem mišljenju tajna Muhamedova a. s. uspjeha, naročito, u izgrađivanju čovjeka, leži prije svega, u samoj prirodi učenja Islama. Već smo rekli, da je jedna od bitnih karakteristika islamskog učenja njegova puna usaglašenost i sklad sa prirodom i osnovnim težnjama ljudskog roda. Kur'an je u svojim propisima, principima i koncepcijama najadekvatnije izrazio ovaj sklad i jedinstvo, sklad misli i prakse, duha i materije, duše i tijela. Ako je ovaj pojavni svijet odraz i manifestacija Božije volje, ako je on proizašao iz apsolutnog Bitka, apsolutne suštine, kao što i jest, prema Kur'anu, onda on ne može proturiječiti toj suštini. Opozicija duša—tijelo, proturječnost duh—materija je samo prividna. U jednom nepravilnom i pogrešnom odnosu ta prividna

---

opozicija i proturječnost mogu se pretvoriti u stvarnu, kao što to često i biva, i tako nastaju potresi, krize i tragedije.

Danas se ozbiljno istražuju mogućnosti preovlada-vanja ove proturječnosti. Noam Čomski, profesor na Masačusetskom tehnološkom institutu u Kembridžu, država Masačusets, jedan od veoma slušanih u Sjedinjenim

državama, u svojoj najnovijoj knjizi »Problemi znanja i slobode« (Njujork 1972), dotiče se ovog pitanja i kaže: »U stvari, ja ne vjerujem da opozicija duša tijelo mora da se shvati veoma ozbiljno. Cijeli problem je u tome da se sazna da li je naša savremena koncepcija bioloških fakata ili fizičke realnosti, dovoljno bogata da bi mogla objediniti fenomene duha. Ja to shvaćam na slijedeći način. Ili nikada nećemo doći do naučnog objašnjenja fenomena duha ili ćemo pak do toga doći i nazvati ga fizičkim ili biološkim jer će danas važeći principi biti prošireni na taj način da će se u njih moći uključiti ti fenomeni. Doista ne mogu da vjerujem da je opozicija duša—tijelo konačna kao uostalom ni dualizam materija i okulističke sile.«

Kur'an je riješio problem opozicije duša—tijelo i dualizam duh—materija. Našao je to rješenje u jedinstvenoj suštini ovih fenomena koji nisu ništa drugo nego raznovrsne manifestacije te suštine sa različitim funkcijama. Nama se samo čini da neke bolje poznajemo, nego druge. Čini nam se da ono što nazivamo fizičkim, biološkim poznajemo bolje od onog što nazivamo duhovnim. Istina je da smo pojave fizičkog svijeta terminski bolje odredili, ali ne i suštinski. Mi tek sada znamo da još uvijek nismo definisali materije. Naša saznanja o materiji putem nuklearne fizike nisu definitivna. Ali nas ipak upućuju na jedinstvo suštine. Mi bismo rekli da suština svega: i materije i duha, duše i tijela stoji van granice naše ograničene spoznaje, jer je jedinstvena.

Muhamed a. s. je najdublje osjećao i najsnažnjie doživljavao jedinstvo suštine i puni sklad između kur'-anske misli i kretanja u pojavnom svijetu kao i sa osnovnim težnjama ljudskog društva. Znao je da to prenese i ugradi u svijest ljudi i pretvori u akciju.

Muhamed a. s. je, dsto tako, doživljavao i shvaćao jedinstvo interesa duše i tijela, dunjaluka i ahireta, pojedinca i društva, koje je Kur'an utvrdio. To je još jedna vrlo važna karakteristika fcuranske misli. Ona je uspjela da otkrije, razumije se na osnovu jedinstvenosti suštine, jedinstvo interesa. U svim kuranskim zabranama i naredbama leži podjednak interes duše i tijela, ovozemaljskog i zagrobnog života, pojedinca i društva. Nema niti smije biti zapostavljanja jednog na račun drugoga, niti se može ostvariti prava sreća jednog bez sreće drugog. To je jedna nedjeljiva cjelina. Prava sreća postiže se samo putem održavanja pune ravnoteže i sklada, čemu teže svi propisi Islama.

Nadalje, iz principa jedinstva suštine, kojem se u Islamu pridaje veliki značaj, proizilazi jedinstvo ljudskog roda i općeljudskih duhovnih vrijednosti. Svi su ljudi braća i čine jedinstvenu ljudsku bratsku zajednicu. U međusobnim odnosima i u životu uopće moraju podjednako poštivati i primjenjivati općeljudske vrijednosti. Kad je Muhamed a. s. razrađivao i primjenjivao ovaj princip pozivao se na jedinstvo porijekla. Govorio je da svi ljudi potječu od jednog oca i jedne majke: Adema i Have i da su svi stvoreni od iste materije — zemlje. Najbolji je onaj koji najviše čini dobra, a najmanje zla.

Od osobitog značaja je i to što je Kur'an odredio čovjeku misiju Božijeg namjesnika. Njemu je, kako to Kur'an na više mjesta ponavlja, sve na zemlji, i ne samo na zemlji, nego i na nebesima, u kosmosu podređeno i stavljeno na raspolaganje. Uz to mu je data mogućnost da upoznaje prirodu, otkriva njene tajne i koristi blagodati. Dat mu je razum i neograničena ovlaštenja na polju naučnih istraživanja, jer je to sastavni dio njegove misije i jedini način da se ona izvrši.

Nije manje značajna ni činjenica da Kur'an završava period objave. On je njeno posljednje izdanje. Njime je završen period neposrednog saznavanja putem otkrivanja, objave. Otvoren je period posredne spoznaje. Čovjek sada pomoću razuma, a u okviru općih kuran-skih direktiva, otkriva naučne istine i koristi ih u borbi

---

za opstanak i bolju sreću. Time je čovjek dobio punu samostalnost i puno samopouzdanje. Dobio je neograničeno veliki prostor za razvijanje i potvrđivanje vlastitog stvaralaštva. Pred njim stoje ogromni dijelovi i pojavnog svijeta, koje on treba upoznati i ispitati.

Veoma velika čast i izuzetno značajan položaj, ali isto tako i velika obaveza i još veća odgovornost!

Na ovim i ovakvim principima Muhamed a. s., najprije, kao učitelj i pedagog, u mekanskom periodu, a kasnije kao državnik, strateg i organizator, u medinen-skom periodu, izgrađuje čovjeka muslimana i formira novu stvaralačku, slobodnu, otvorenu i neotuđivu ljudsku ličnost. Bilo je ogromnih poteškoća. Sve je lakše mijenjati nego čovjeka i njegovu

svijest. Bilo je koleb-Ijivaca (smutljivaca) munafika, licemjera (muraije), pa čak i murteda (konvertita) s kojima su vođene teške borbe. Ali se ipak uspjelo. Zahvaljujući gornjim principima, koje je Muhamed a. s. sa velikom pedagoškom vještinom ugrađivao u novu ličnost, izazvane su duboke, revolucionarne promjene u dušama i svijesti ljudi.

U povijesti se ipak nešto krupno dogodilo što se svojim kasnijim dalekosežnim posljedicama kao takvo i potvrdilo. Beduin iz arabijske pustinje, koji je do juče obožavao prirodne pojave i preko idola nastojao da se mističnim obrednim sredstvima zaštiti od tih pojava, postaje gospodar prirode. On se potpuno oslobađa straha. On je čitavim bićem prožet ponosom, a njegova svijest ispunjena samopouzdanjem. U ime Boga bez ikakvog posrednika upravlja cjelokupnim pojavnim svijetom. Pozvan je, da upozna svijet, da zavlada prirodom i da njene blagodati stavi na korišćenje svim ljudima, koji na njih imaju podjednaka prava. Prožet dubokom vjerom u takvu misiju, prvi musliman je potpuno otvoren prema svijetu i društvu. Amanet, kojeg su odbili zemlja i nebesa prihvatio je i mora ga izvršiti,

Kur'an je posve jasno ukazao na perspektivu ljepšeg i višeg života i preciznije označio mogućnosti ostvarenja blagostanja ljudi na zemlji.

Sve je ovo, pretvorivši se u svijest, predstavljalo neiscrpnu energiju, koja je pokretala prve muslimane,

snažila i nosila iz pobjede u pobjedu. To ih je zanosilo, oduševljavalo i nadahnjivalo. U svemu tome bilo je najvažnije što su se pravilno postavljali i orijentirali prema svijetu i životu. Nisu ništa očekivali da samo od sebe dođe. Vjerovali su, jer ih je tako učio Muhamed a. s. i nadahnjivao Kur'an da sve zavisi od njih i uslova koje stvaraju. Tu su sve mogućnosti. Stvar je čovjeka, da li će ih i kako koristiti.

Da bismo proces ovog preobražaja bolje osvijetlili i analizirali, moramo, makar, letimično i nuzgred, napomenuti da je za ovaj preobražaj postojala donekle povoljna atmosfera. Osjećala se izvjesna žeđ za novim. Bila je prisutna potreba određenih društvenih promjena. Tu i tamo su se širili čak i nagovještaji o tim promjenama. Pjesnik i filozof Kus Ibni Saide u svojim pjesmama živo predosjeća pojavu Božijeg poslanika. Uporno su se prenosile i kružile priče iz evanđelskog nagovještaja o posljednjem Božijem poslaniku. Tu je i ona priča o susretu Muhameda a. s., prije poslanstva, sa

jednim svećenikom u Siriji koji je po nekim znacima prepoznao u njemu nagovještenog Mesiju. U tom kontekstu važno je napomenuti i ostatke Hanefija, koje su djelovale u Arabiji i čuvale kontinuitet vjere u jednoga Boga. Očigledno, postojalo je među arapskim plemenima nedefinisano, neodređeno vjerovanje u jednoga Boga. Idoli su bili samo neka vrsta posrednika.

Božija Riječ je, kako se vidi, došla u pravi čas i na plodno tlo. Zato je i mogla dati takav plod i izazvati takav efekat.

Ovo napominjemo sa namjerom da bismo utvrdili, da je pomenuti preobražaj kao i svi drugi društveni procesi potpuno u skladu sa zakonima razvoja, bez čuda. Čudo je ograničeno samo na objavu — Kur'an i Muhamedovo poslanje. Prihvaćanje objave, njena primjena u praksi, sve je to ljudsko i podliježe zakonima ljudskog razvoja. Ne tvrdimo time, da se i ovdje ne može osjetiti Božija intervencija. Svakako, da može, ali samo na određen način putem redovnih procesa. Kaže se, kad Bog odluči da proizvede jednu pojavu ili proces najprije pripremi i njene pretpostavke i premise.

III

Ne mislimo ovdje ulaziti u to šta su sve učinili prvi. muslimani, kakav je bio njihov doprinos u razvoju ljudske misli. Istorija će o svemu tome reći definitivnu riječ. Sad zasad je još uvijek rano govoriti o tom definitivnom sudu. Treba sačekati dok se stišaju strasti, izazvane jednom oštrom istorijskom konfrontacijom, čiji se tragovi još osjećaju i podhranjuju. Činjenice su tu. One se iz vremena istorije ne mogu izbrisati. Istina, mogu im se davati različita tumačenja, ovisno o tome kako^ im se prilazi. Mi ćemo ovdje nuzgred spomenuti jednu kojoj se pridaje najmanji značaj i koja je gotovo zaboravljena. Riječ je o prisutnosti Islama u Evropi. Na prvi mah se čini da je ta prisutnost bila vrlo neznatna. Zaboravlja se, međutim, da je Islam sa zapada preko Špa-nije zaustavljen pred Parizom i na granicama Švajcar-ske, da je u toj oblasti ostao oko osam stotina godina, da je ostavio vanredno značajna ostvarenja. Sa Istoka, osvajanjem Konstantinopola — Carigrada dopro je do Beča. Blizu pet vjekova ostao je u ovim krajevima kao vlast, gdje se i sad u nekim zemljama zadržao kao vjera. Ipak veliki istorijski kontakt Evrope sa Islamom!

A tek šta bi se moglo reći o prisutnosti Islama u Africi i Aziji. Možemo reći samo to, da je Islam nošen prvim muslimanima koji su izašli iz Muhamedove škole potekao kao bujica i nezadrživo se razlio na sve strane. Svjetlo koje je prvi put planulo u arabijskoj žarkoj pustinji rasulo je svoje zrake na sve krajeve svijeta. Za vrijeme ashaba Arapi opsjedaju Carigrad. Tamo je poginuo poznati ashab Ejubi Ensarija. U Semerkandu je pokopan Muhamedov a. s. amidžić. Vrlo rano Islam prodire u Kinu, Indiju, Indoneziju itd.

Prvobitna duhovna energija koja se u Muhamedo-voj školi akumulira u dušama i svijesti prvih muslimana ispoljila se u jednoj stvaralačkoj, snažnoj ekspanziji koja je ostavila trajne tragove i dala poseban pečat jednom istorijskom, ne baš tako malom periodu.

Svakako, da ova akumulirana energija, ukoliko se-ne bi ponovo obnavljala i punila, ne bi mogla biti ne-

iscrpna. Ona se imala odakle ponovo puniti. Njen izvor — Kur'an, bio je tu. Ipak je došlo do iscrpljenja. Akumulirana energija se istrošila. Prvobitno oduševljenje i zanos postepeno su se hladili. Novih duhovnih nadahnuća i nove akumulacije energije nije bilo. Umjesto duha i njegovih vrijednosti koje su ispunjavale, nosile, oduševljavale i nadahnjivale dušu, srce i svijest, sada se javila materija koja je zanosila i nosila tijelo. Materijalno iživljavanje postalo je cilj. Svako bi htio da bude nosioc vlasti i bogatstva, jer su to najsigurniji izvori ličnog uživanja. Tako je došlo do pljačke, međusobnih sukoba, borbe za vlast i podjele islamske države na bezbroj malih kneževina.

Ovo su samo globalni zaključci iza kojih stoji niz istorijskih događaja i činjenica o kojima mi ovdje ne mislimo govoriti zbog ograničenog prostora. Bio nam je cilj da bar u par riječi ukažemo na prelaz iz jednog perioda u drugi, iz perioda akcije, ostvarenja i progresa u period dekadence, sterilnosti i destrukcije.

Ovdje sa sada otvara jedan drugi novi proces transformacije i modifikacije pojma musliman.

Mi ne pretendujemo da ovdje dajemo neke dublje naučne analize ovih procesa i pojava. To zahtijeva mnogo veći trud, više vremena i više prostora.

Nas, uglavnom, interesira stanje sa kraćim osvrtima na uzroke i posljedice toga stanja.

Činjenica je, da je u ovom dekadentnom periodu pojam muslimana dobio novu sadržinu. U ovom istorijskom razdoblju susrećemo se sa posebnim tipom muslimana kod koga je najkarakterističnije bježanje i povlačenje iz života. To povlačenje bilo je dvovrsno. Jedni su se povlačili u haremski, a drugi u tekijski život, jedni u jedan ekstrem a drugi u drugi. Jedni su našli utočište u materijalnom iživljavanju a drugi u duhovnom. Zajedničko im je bježanje i povlačenje sa pozornice života, što je za nas posebno značajno. Oni koji su držali vlast i bogatstvo u svojim rukama, odabrali su hareme, a oni koji to nisu imali, tekije. Svako se u svom povlačenju sklonio tamo gdje mu je bilo moguće.

Haremski i tekijski način života, shvaćanja i ponašanja predstavlja zaista bitno obilježje perioda deka-dence. U tom životu treba tražiti izvore svih deformacija, zabluda, bid'ata i raznih izopačavanja koja su se kasnije pojavila i postala sastavni dio vjerskog života, često i vjerovanja. Tu se formirao jedan sasvim pogrešan stav i orijentacija prema svijetu i životu. Imamo sada pred sobom muslimana, koji je potpuno lišen svakog samopouzdanja i koji je izgubio vjeru u sebe. Nedostaje mu vjera u misiju Božijeg namjesnika i gospodara prirode. On se, poput džahilijetskog čovjeka okreće i obraća idolima. Nije nimalo važno to što se ti idoli ne zovu Lat, Uza itd., i što se zovu mezar, turbe, šejh ,muršid, zapis, hamajlija itd. Ipak su to idoli, jer se od njih traži pomoć ili u najmanju ruku posredništvo.

Preko šejhovskih kerameta čudo počinje da igra važnu ulogu u životu muslimana. Vjeruje se da šejh posjeduje nadnaravne moći. Saznanja dobij a od Boga, neposredno, putem kešfa, otkrovenja. Može čak i mrtve oživiti, a ne samo bolesna izliječiti. Dova zauzima mjesto rada, truda, žrtve i borbe. Sjedi i moli, pa će sve biti u redu! U takvoj duhovnoj atmosferi rodila se veoma štetna misao o pojavi Mehdije i ponovnom dolasku Isa a. s. Kao izraz duboko uspavanog društva nastao je jedan čitav imaginarni i iluzorni svijet koji je stoljećima zavaravao i svojom mistikom mamio islamski svijet.

Odnos prema Kur'anu je potpuno mistificiran. U ovu se knjigu gledalo kao u sakrament. Pretvoren je u talisman. Učio se samo mrtvima. Ukoliko se učio

živima, doživljavao se samo kao melodija i muzika. On nije bio izgubio svoje postojanje. Ljudi su ga i dalje, možda, više nego ikada, formalno, cijenili, ali samo kao čarobnu riječ, a ne kao misao. Muslimani ga koriste u svrhu zapisa, gatanja, bajanja i raznih drugih čarolija ali ne kao uputu i pravilo života, radi čega je i objavljen. Zatvoren je i čuva se u džamijama i tekijama. Tu se još zadržao, ali samo kao riječ, izgovor i melodija.

Moramo ipak reći da je i ovakav odnos, koji predstavlja predrasudu, odigrao pozitivnu ulogu u očuvanju makar mistificirane neprikosnovenosti Kur'ana. Kada su

mase osjetile, da od Kur'ana nije ostalo ništa osim riječi, kada su ga upravljači u islamskim zemljama izbacili iz života i onemogućili njegovu primjenu u praksi i kada je ulema prestala razrađivati njegovu misao, shvatile su kao nužno očuvati pod svaku cijenu njegovu riječ. Ako se ta riječ nije mogla učiti živu čovjeku, neka se uči bar mrtvu. Ako je to trebalo plaćati, naime, ako je hodže nisu htjele učiti džaba, bile su spremne da podnesu i tu žrtvu.

S punim pravom bi se sada moglo postaviti pitanje: kakva bi sudbina bila, Kur'ana, da nije bilo makar ovakvog odnosa i ovakve predrasude.

Mase su na ovaj način, zapravo, onako kako su mogle i umjele, sačuvale Kur'an. On je, makar kao riječ, ostao u dušama i srcima muslimana. Sada kada je tu, mnogo je lakše praviti razne kombinacije o njemu i novom odnosu prema njemu.

Nije bilo teško naslutiti do čega će sve dovesti ponašanje ovog haremskog i tekijskog muslimana. U svim islamskim zemljama došlo je do paraliziranja svake životne aktivnosti. Izgubljene su sve kulturne, ekonomske, društvene i političke pozicije. Cjelokupno postojanje svedeno je na puko biološko bitisanje. Gotovo sve islamske zemlje izgubile su samostalnost i bile porobljene i kolonizirane.

Na polju duhovnog stvaranja, situacija je bila još teža. Vladala je puna stagnacija. Oponašale se ranije generacije. Ustanova idžtihada je prestala da funkcioni-še. Islamska misao se potpuno zatvorila i okoštala u prvim oblicima primjene. Dalji razvoj i kretanje života zadržan je u prvim šablonima u koje su ga postavili prvi mudžtehidi. Tako je došlo do opće

zaostalosti u svim oblastima života. Stajalo se na jednom mjestu, a život se kretao dalje, jer on ne stoji.

I ovdje se dogodilo nešto slično kao u slučaju Kur'ana. Muslimanski široki slojevi poznavali su samo Islam, koji je živio u praksi, zatvoren u šablonima prve primjene, koji je potpuno defonnisan i još jedino se nalazi u džamiji u vidu obreda. Pošto nisu znali za pravi

---

Islam, jer im ga niko nije ni nudio, oni su pod svaku cijenu čuvali ono što su imali, osjećajući više intuicijom, da se iza toga ipak krije nešto vanredno vrijedno.

IV

Zadržavanje islamske misli u oblicima i šablonima njene prve primjene imalo je kobnih posljedica. Veliki dio islamskih principa trebalo je primjenjivati u etapama, jer se s obzirom na okolnosti nisu mogli odmah primijeniti. Navešćemo kao primjer samo pitanje ropstva. Imajući u vidu duboke društveno-ekonomske kor-jene robovlasničkog sistema u vrijeme objave, Kur'an se odlučio na metod sukcesivnog ukidanja ropstva putem raznih mjera, jer je znao da bi jednostavna zabrana izazvala velike društvene i privredne potrese. Prva primjena ovog principa tek je otvorila proces i pružila mogućnosti punog ukidanja ropstva, što je bio osnovni cilj Islama. Trebalo je ocijeniti trenutak i potpuno ukinuti ovaj sramni i ponizujući položaj čovjeka. Međutim, pošto se islamska misao nije dalje razrađivala, dogodilo se, da se ropstvo do nedavno zadržalo u jednoj islamskoj zemlji koja, kako tvrdi, primjenjuje Šeriat, što predstavlja pravu ironiju.

Nešto slično se dogodilo i sa pitanjem položaja žene. Islam je proklamovao ravnopravnost žene i njeno puno izjednačenje sa muškarcem u svim pravima. S obzirom na veoma teško zatečeno njeno stanje, nije bilo moguće sve to ispraviti u prvoj primjeni. Trebalo je privoliti ljude na poštivanje njenih prava. Osim toga trebalo je i nju naviknuti na novu situaciju i korištenje ravnopravnog položaja. Iako se stalo kod prve etape primjene, dogodilo se to, da se o haremima još više priča, da je kod nas tek u novoj društvenoj stvarnosti žena skinula zar i feredžu i uglavnom pošla u školu, gdje još uvijek ima otpora zbog opterećenja iz prošlosti.

Ovu misao mogli bismo primijeniti gotovo na sve islamske koncepcije koje su se samo djelomično ispoljile u prvoj primjeni. Prva primjena bila je determinirana potrebama i uslovima datog trenutka. Ona je mogla odgovarati samo tom trenutku. Dalje faze razvoja islamskog društva zahtijevale su novu razradu i novu primjenu.

Konačno, više se nije moglo tapkati na jednom mjestu. Moralo se izaći iz tekije i iz harema. Ali kuda?

Bilo je, isto tako, nužno mijenjati svijest tekijskog i haremskog tipa muslimana i dati joj novu sadržinu, ali kakvu?

Očigledno, otvoren je proces najnovije transformacije muslimanskog društva. Očevici smo pucanja okova, starih kalupa i uskih tradicionalnih okvira postojanja. Teško je sad zasad tačnije odrediti bitna obilježja ovog procesa i predvidjeti njegove definitivne rezultate. U dosadašnjem toku procesa jasno su uočljive neke karakteristične pojave o kojima se može govoriti.

Početak procesa imao je poseban značaj za, bar, jedan dio njegovog daljeg toka. Prvu fazu procesa predstavljalo je odljepljivan je od jednog nesnošljivo teškog stanja, od jedne prošlosti, koja je svojim mnogobrojnim opterećenjima pritiskivala i gušila muslimane. Bilo je zaista krajnje vrijeme, da se učine napori u pravcu micanja sa mrtve tačke i kretanja naprijed. Trenutak je bio takav da je stavio muslimane pred dilemu da budu pregaženi i satrveni ili da se pokrenu, što su svakako i učinili.

Moramo odmah napomenuti, da se ovo pokretanje vršilo u veoma složenom istorijskom trenutku, koji je u sebi nosio, u odnosu na ovo kretanje, niz veoma karakterističnih oznaka. Prije svega, ovdje je vrlo bitna činjenica, što brzina razvoja nije ostavljala muslimanskim zajednicama dovoljno vremena za razmišljanje i planiranje svog razvoja. Nadošla bujica je sve ponijela i nosila u pravcu svoga toka razlijevajući se na razne strane.

Pored toga, odvajanje od prošlosti i odljepljivanje od jedne nepodnošljive situacije, prekinulo je kontinuitet vlastitog razvoja, što je omogućilo puno djelovanje raznih uticaja .Buđenje islamskih naroda počelo je pod uticajem zapadne misli i u eri pune političke, kulturne i ekonomske dominacije zapadnih kolonijalističko-impe-rijalističkih sila. Prve generacije nosioca buđenja u islamskom svijetu bez izuzetka su stajale pod uticajem zapadne misli. Kasnije, u daljem razvoju sve se snažnije

osjećala prisutnost uticaja socijalističkih ideja. Socijalizam postaje dosta popularan. Gotovo svi progresivni pokreti u islamskim zemljama prisvajaju veći dio socijalističkih ideja, posebno one koje se odnose na društvenu,

ekonomsku i političku oblast života, zadržavajući rezerve u odnosu na marksizam kao materijalistički pogled na svijet.

U procesu najnovije transformacije muslimanskog društva i modifikacije nove muslimanske ličnosti, pojavile su se prilično znatne poteškoće koje usporavaju ovaj proces i ometaju brži razvoj buđenja u islamskom svijetu. Izvor ovih poteškoća leži na prvom mjestu u ideološkoj neodređenosti i dezorijentaciji. U tom pogledu vlada pravo haotično stanje. Zvanični nosioci ovog buđenja još uvijek nemaju čvršće ideološke platforme. Ponašaju se eklektički. Njihovi, u većini slučajeva, improvizirani programi predstavljaju pravi košmar misli, ideja i koncepata, često puta proturječnih. Sukarno je sebe javno nazvao marksistom, nacionalistom i muslimanom. Neki drugi su tvrdili da izgrađuju zemlju na principima naučnog socijalizma, dok su istodobno taj socijalizam nazvali islamskim socijalizmom, što je u najmanju ruku upućivalo na zabrinjavajuću konfuziju pojmova.

Ova konfuzija i ideološka neodređenost još je više produbljena manipulisanjem u islamskoj javnosti određenim terminima koji su nastali na tuđem tlu i u drugim uslovima, kao što je progres, reakcija, savremeno, tradicionalno itd. Sve je to napravilo još veću zbrku u duhovnom životu. Elitni sloj: vladajuća i ekonomska klasa sve su se više udaljavali od masa, koje su na svoj način čuvale vlastite vrijednosti i kontinuitet svoje isto-rije od koje se nisu željele ni pod koju cijenu odroditi, bez obzira što u njihovoj svijesti živi u jednom konzerviranom, zakukuljenom i nejasnom obliku, gotovo negdje u podsvijesti.

Svakako, da ova faza u buđenju islamskog svijeta, pored pomenutih slabosti, nosi u sebi opća opterećenja istorijskog trenutka. Svaki period razvoja nosi u sebi vlastite proturječnosti i opterećenja. Jedno od bitnih

opterećenja je nesumnjivo, zapostavljanje duhovne komponente moralno-etičkih vrijednosti i potiskivanja u drugi plan ljudskog ispol javan ja čovjeka.

Očigledno, sve su to privremena i prolazna stanja. Glavno je, da se ipak kreće (epur si muove). To je garancija da će se naći pravi put i da će ti narodi naći sebe.

V

U ovakvom kontekstu bilo bi vrlo zanimljivo posebno analizirati problem transformiranja pojma musliman u našim krajevima. Ovog puta se u to pitanje ne možemo opširnije upuštati. Prostor nam ne dozvoljava da sad zasad kažemo više nego, to, da ono što smo općenito rekli o pitanju transformacije uglavnom vaza i ovdje. Ali ima nečega i specifičnog što za etnologe, sociologe i isto-ričare predstavlja poseban interes izučavanja. Prilazeći pitanju iz našeg aspekta, možemo reći, da u ovoj transformaciji prednjičimo i idemo daleko naprijed. Preva-ziđena je, uglavnom, faza otuđenja i kompleksa manje vrijednosti. Pojam muslimana dobio je jednu novu dimenziju koja je pomogla prevazilaženje pomenute faze, ujedno, omogućila punu afirmaciju Muslimana u svim oblastima života i afirmaciju njihovog duhovnog nasleđa koje je, zahvaljujući upravo toj novoj dimenziji, dobilo status posebne komponente u općem zajedničkom kulturnom stvaralaštvu bratske zajednice jugoslovenskih naroda.

Jedan od vrlo važnih elemenata u ovoj dimenziji pojma musliman jeste puna otvorenost prema drugima, društvu i osjećaj zajedništva. Sva svoja ispoljavanja, najprije, individualna, zatim nacionalna i vjerska pripadnici Islamske zajednice u SFRJ usmjeravaju kao građani u pravcu interesa društvene zajednice. Oni su duboko svjesni pripadništva socijalističkom društvu kao bratskoj zajednici jugoslovenskih naroda. Tako se javno postavljaju i ponašaju, da od zajedničke sreće i blagostanja zavisi i njihova sreća. Oni ne bi htjeli, da daju društvu

---

svoj doprinos samo iz ovog trenutka u kome žive. Bilo bi to suviše malo. Oni žele, da društvu daju čitav svoj istorijski doprinos, da ga kao takvog razvijaju dalje, jer time obogaćuju zajedničko društveno djelo, mnogo više nego kada bi se izgubio njihov identitet kao posebnog individualiteta.

Položaj žene

Na prvi mah bi se činilo, da ovaj problem nije više aktuelan. Neki, misleći suviše laički, drže, da je žena dobila i previše i da se pitanje njene emancipacije ne može više postavljati.

Pokušaćemo, da u ovom razmatranju iznesemo kako Islam gleda na ženu, kakav je njen položaj u društvu, i kakva je bila njena historijska uloga.

Ovo je potrebno prije svega, zbog toga što postoje pogrešna, možda zlonamjerna i tendenciozna mišljenja o neravnopravnom položaju žene u Islamu, a posebno zbog toga što takva mišljenja često nalaze, na žalost, svoju potvrdu u praksi nekih primitivnih muslimanskih sredina, kao i u praksi jednog dugog dekadentnog perioda islamske historije.

Za što pravilnije razumijevanje položaja žene u Islamu veoma je važno imati jasne predstave o tome kakav je položaj žene bio u predislamsko, pagansko doba (džahilijet), kakvi su osnovni elementi kur'anske koncepcije o ženi, i konačno kakvu je praktičnu primjenu kroz fikhske propise dobila ova koncepcija.

Ne bismo se ovdje opširnije osvrtali na položaj žene u predislamsko, pagansko doba (džahilijet). O tome se mnogo govorilo i pisalo. Od toga se obično polazilo u obrazlaganju i opravdanju potrebe pojave Islama. Inače, poznato je, da je položaj žene ranije, u zaostalim primitivnim sredinama bio veoma težak. Žena je bila potpuno obespravljena. Smatrana je običnim objektom kao sve druge stvari i predmeti, koji služe čovjeku. Ona je tu, da posluži muškarcu u zadovoljavanju njegovih seksualnih i drugih potreba. Muškarac je bio neprikosno-

---

veni gospodar i vlasnik žene. Potpuno suvereno raspolagao je s njome kao sa ostalim dijelovima svoga vlasništva. Žena nije raspolagala, najprije, sa sobom, a onda ni sa bilo čim drugim, čovjek je mogao imati neograničen broj žena. Nije imao nikakvih obaveza prema njima. Iza njegove smrti pripadale su nasljednicima kao dio njegove zaostavštine. Sto je još gore, postojao je običaj ubijanja ženske djece, čim se rodi (ved).

II

Islam je u tom pogledu izvršio zaista revolucionarne promjene, čiji veliki značaj može se pravilno shvatiti samo ako se vratimo u ono doba. Čak i iz naše perspektive i po našim savremenim mjerilima ove promjene još uvijek u nekim svojim elementima idu naprijed i pretiču naše doba.

Najznačajnije je, ujedno i najrevolucionarnije to što je Islam povratio ženi sva osnovna obilježja ljudskog bića, oslobodio je eksploatacije čovjeka, i potpuno je izjednačio u osnovnim pravima i obavezama s njime. Ona je ljudsko biće sa svim bitnim osobinama toga bića. U tom pogledu muškarac nema nikakvih prednosti.

O ženi, njenom položaju u društvu, njenim pravima i međusobnim odnosima između muškarca i žene, odnosno muža i supruge u Kur'anu se posvećuje najveća pažnja. O tome se govori u više od deset Sura (poglavlja). Dva poglavlja poznata su pod nazivom Veliko i Malo poglavlje »Žene« a to su Niša i Talak.

Zatim dolaze poglavlja: Bekare, Maide, Nur, Ahzab, Mudžadele, Mumtehine i Tahrim.

U prvom ajetu poglavlja Niša nedvojbeno se utvrđuje zajednički osnov iz kojeg su nastali žena i muškarac. »O ljudi, Bojte se vašeg Gospodara, koji vas je stvorio iz jedinstvene suštinske osnove. Iz te osnove stvorio je muža i ženu, a od njih je nastalo mnoštvo ljudi i žena.« Gotovo isti princip utvrđuje se u poglavlju Hadžu-rat, aje 13: »O ljudi, Mi smo vas stvorili od muška i ženska. Da biste se međusobno bolje upoznavali učinili smo

da se javljate grupisani u narode i plemena. Najpribra-niji među vama kod Boga je onaj koji se najviše ČUT« zla«.

Ova nas ajeta upućuju na jednu, na prvi mah, vrlo jednostavnu i očevidnu istinu. Takve su u stvari sve istine i svi principi Islama. Njihova bitna osobina je jednostavnost, neposrednost i očevidnost. Očevidno je da su osnovni elementi duhovnog i fizičkog bića žene isti kao i u biću čovjeka. Nema tu nikakve razlike. Tijelo žene sadrži iste elemente kao i tijelo muškarca. Isti su, isto tako, i kod jednog i kod drugog elementi duše. Žena u osnovi posjeduje sposobnost osjećanja i rasuđivanja kao i muškarac. Na isti način su nastali, nastaju i dalje se razvijaju. Muž i žena su podjednako potrebni i njihove funkcije i uloge u održavanju ljudskog roda su jednako

važne. To su u stvari dva dijela jedne cjeline. Muž i žena čine jedinstvene sastavne dijelove porodice, a porodica je opet osnovna ćelija društva. Ovdje se posebno ističe njihova ravnopravna uloga kao roditelja. Kur'an mužu i ženi kao roditeljima posvećuje naročitu brigu. Poslije odanosti Bogu, traži se odanost roditeljima. »Obožavajte Boga, nemojte mu pripisivati nikakva druga, a zatim činite dobro roditeljima« (Niša, 36) »Tvoj gospodar je odredio da samo Njega obožavate i da roditeljima činite dobro«. (Isra, 23). Ne samo da Kur'an ne pravi nikakve razlike između žene i muža kao roditelja, on u nekim ajetima pridaje posebnu pažnju majci, naglašavajući značaj njene uloge i time joj priznaje određene prednosti. »Preporučili smo čovjeku da vodi brigu o svojim roditeljima. Uz dosta poteškoća majka ga je nosila u utrobi i dojila oko dvije godine«. (Lokman, 14). U jednom hadisu se ističe, da se džennet nalazi pod majčinim nogama, naime blagodati dženeta zarađuju se putem pokornosti i poslušnosti prema majci. Pitali su jednom prilikom Muhameda a. s. ko je najpreči naše pažnje. Majka odgovorio je, a onda, majka, a poslije opet majka, pa zatim otac, potvrdio je Božiji poslanik. Ovim se upozorava na specijalnu ulogu majke i na njene prednosti kao faktora u porodici. Njena uloga u formiranju čovjeka, njegovog fizičkog i duhovnog bića mnogo

---

je važnija i značajnija nego uloga oca. Ona mu daje dio sebe -dok je u njenoj utrobi za vrijeme embrionalnog razvoja. Poslije rođenja doji ga i hrani vlastitim mlijekom. Opet mu daje dio sebe. Zaista su ogromne žrtve koje majka podnosi za svoje dijete. Njen doprinos u formiranju duhovne strane ljudskog bića, također je veoma veliki. Majka je u stvari ta koja u dječiju dušu unosi sve ono što je lijepo, plemenito i uzvišeno. Ona oplemenjuje njegovu dušu, unosi u nju toplinu ljubavi i sve ono čime ono postaje čovjekom i čime se izdvaja od obične životinje. Majka ne daje djetetu samo mlijeko. Daje mu nešto drugo što je mnogo važnije od mlijeka i što mu ga niko drugi osim nje, ne može dati; daje mu dušu i srce. Uz mlijeko koje se može i nadomjestiti, a koje služi za rast, razvoj i održavanje tijela, daje djetetu i unosi u njegovu dušu toplinu ljudskog osjećaja, kojeg samo majka može dati i kojeg dijete može osjetiti samo u majčinom krilu i njenom zagrljaju. Otuda ona velika pažnja koju je Muhamed a. s. pokazivao prema ženama. Cesto je naglašavao: »Najbolji je onaj koji se najbolje odnosi i

ponaša prema ženi. Ja pokazujem najveću pažnju ženama. One su majke naše djece.«

Na tim očevidnim, jednostavnim i svakodnevnim činjenicama zasniva Kur'an jednakost i ravnopravnost žene. Logika prirode samih činjenica potpuno isključuje svaku diskriminaciju i neravnopravnost.

Da vidimo sada kako se ta jednakost i ravnopravnost očituje kroz Kur'anski trend i kako izgleda u praktičnoj primjeni.

III

Rekli smo da je osnovno u odnosu Kur'ana prema ženi to što u njoj gleda potpuno ljudsko biće sa svim osnovnim oznakama ovog bića. Iz ovog principa proizilazi princip njene pune lične i opće odgovornosti. Njena odgovornost je neovisna od odgovornosti muža. Potpuno je u tome samostalna. Odgovorna je za sebe, ponašanje, svoje obaveze, ibadet, kuću, društvo itd. Njena odgovornost u tome nije ništa manja i značajnija od odgovornosti čovjeka. Potpuno je izjednačena u nagradama i kaznama za

iičinjena djela i propuste. »Ko čini dobra djela, bez obzira bio muško ili žensko, a vjeruje u Boga, unići će u raj. Neće mu biti učinjena nikakva nepravda«. »Bog im je molbi udovoljio. Zaista neću uništiti trud ni jednog vašeg radnika, bio muško ili žensko. Vi pripadate jedni drugima« (Niša, 124). Svako odgovara za svoja djela, i svako će prema tim djelima biti nagrađen, odnosno, kažnjen. Nema tu nikakve razlike između muškarca i žene. Tu ne igra ulogu ni pol ni porijeklo, ni bilo koja druga pripadnost. »Ljudima pripada ono što su zaradili, a ženama isto tako, pripada ono što su one zaradile« (Niša, 32). Svak od njih lično odgovara za svoje postupke. »Bog je naveo kao primjer za one koji ne vjeruju ženu Nuhovu i ženu Lutovu. One su bile žene dvojice naših dobrih robova, pa su ih iznevjerile. Ništa im nije moglo pomoći što su bile njihove žene. Rečeno im je: ulazite u pakao zajedno sa ostalim. Bog je, također, naveo primjer za one koji vjeruju ženu Faraona, kada je rekla: Bože sagradi mi kod sebe u dženetu kuću, spasi me od Faraona i njegova djela i spasi me od naroda koji •čine nasilje« (Tahruu 10—11).

Ženama Nuha i Luta nije ništa pomoglo što su bile supruge Božijih poslanika. Za svoje grijehe su morale odgovarati i iskusiti tešku kaznu pakla.

S druge strane, Faraonu nije moglo pomoći što je imao plemenitu i dobru ženu. On je označen kao nasilnik i hrđav čovjek.

Žena kao važan faktor društva, osnovni elemenat porodice, snosi zajedno sa muškarcem i dijeli podjednako odgovornosti za dobro društva i zajednice. Kur'an je isto kao i muškarca, obavezuje, da podjednako vodi brigu o općim interesima zajednice, o jačanju širenju i primjeni islamskih principa. Kao ravnopravan član zajednice, kako je Islam tretira, žena je odgovorna za prosperitet i sudbinu te zajednice. S muškarcem zajedno i podjedanko snosi odgovornost za sudbinu društva i njegov prosperitet. »Vjernici i vjernice jedni drugima su prijatelji. Oni naređuju da se čini dobro, a zabranjuju činjenje zla, obavljaju namaz, dijele zekat i pokoravaju se Bogu i Njegovom poslaniku. To su oni kojima će Bog podijeliti svoju milost. Bog je slavan i mudar. Smutljiv-

---

ci i smutljivice pripadaju jedni drugima. Oni naređuju ljudima da rade zlo, a odvraćaju ih od dobra... Oni će vječno ostati u paklu. Bog ih je prokleo i biće u stalnoj' patnji« (Teoba, 67—68).

IV

Kur'an ne traži od muslimana samo da on lično čini dobra djela i da izbjegava i kloni se zla. On ga zadužuje, da i druge upućuje na dobro i da ih odvraća i sprečava od zla. Ova obaveza spada u najstroži je islamske obaveze. Na bezbroj mjesta u Kur'anu je spomenuta i posebno istaknuta. Ubraja se u najuža obilježja muslimana. Isto tako veliki broj hadisa govori o velikoj važnosti i značaju ove obaveze. v

Upućivanje na dobro i odvraćanje od zla predstavlja veoma značajnu društvenu funkciju u koju se svi muškarci i žene moraju uključiti; svaki prema svojim mogućnostima i sposobnostima. »Ko od vas vidi zlo, neka ga spriječi, najprije rukom (silom), zatim jezikom (savjetom), a onda srcem (mržnjom)«. Ova veoma velika društvena odgovornost, časna i značajna funkcija nije privilegija samo muškaraca. Iz navedenih kur'anskih tekstova potpuno je vidljivo da u njoj podjednako i ravnopravno učestvuju i žene. I one u tome snose dio odgovornosti. Učestvuju u nagradi za izvršenje kao i u kazni za neizvršenje, kao što se ističe u Kur'anu. S obzirom, da je ova

funkcija veoma općenita, sa vrlo širokim poljem akcije, koja obuhvaća maltene sve društvene i državne ustanove i uključuje ih u sebe, proizlazi da žena može zauzeti mjesto u svim tim ustanovama i da joj se to pravo ne može niti smije uskratiti. Očito je, da sve ustanove, svaka na svoj način učestvuju u izvršavanju ove funkcije. Funkcija upućivanja na dobro i sprečavanje od zla raspodjeljuje se na sve pojedince i sve ustanove. U njoj učestvuju sredstva javnog informi-sanja, literature, škole, sudstvo društveno političke organizacije, upravni organi itd. U načelu, prema Kur'anu,. ženi svagdje moraju biti otvorena vrata.

Njena riječ se mora čuti i mora imati svoju društvenu vrijednost. Islam joj je to pravo osigurao. Ona ima pravo da na svim mjestima i svim forumima kaže svoju riječ i ustane u odbranu svoga prava. Jedno čitavo kur'ansko poglavlje »Mudžadele« nosi naslov po raspravi koju je vodila Havla binti Saleb, žena Evsa bin Sa-mit. Naime, njen muž Evs, pokušao je, da je se, pošto mu je izrodila porod i pošto je prilično ostarjela, oslobodi. Rekao joj je, da je ona sada njemu isto što i leđa njegove majke. To je bio način puštanja žene u predis-lamsko doba. Došla je Božijem poslaniku i potužila mu se. Moj muž me je uzeo za ženu kada sam bila mlada. Sada kada sam unišla u godine i kada sam mu izrodila porod i time se istrošila, želi da me otjera. Možeš li me zaštititi i pružiti mi pomoć, Božji poslanice? »Još ništa nisam dobio u vezi tebe, rekao joj je Božiji poslanik. Smatram, dodao je, da si ipak pušćenica i da si mu haram«. Zar smatraš da je ono što je rekao moj muž razvod braka, nastavila je Havla, da polemizira sa Bo-žijim poslanikom. Ja imam sitnu djecu. Ako odu mužu, biće izgubljeni. Ako ih pak ja uzmem sebi, biće gladni«. Zatim je podigla glavu prema nebu i rekla: »Bože, Tebi podižem svoju tužbu da Ti preko Tvoga poslanika riješiš moju stvar«. Bog je čuo riječi žene koja je s tobom vodila diskusiju o svom mužu. Ona se pritužila Bogu a on je slušao vaš međusobni dijalog. Zaista Bog sve čuje i sve vidi« Mudžadele, 1). Zatim je Kur'an poništio pa-ganski način pušćanja žene »Zihar«, prispodobljavajući je majci«. Vaše žene koje prispodobljavate majkama nisu Vaše majke« (Azab, 4). Oni između vas koji prispo-dobljavaju žene majkama, a te žene ne mogu biti njihove majke, jer njihove majke samo su one žene koje su ih rodile, oni time govore ono što je zabranjeno i lažno« (Mudžadele, 2).

Ovo je vanredno značajno priznanje žene i njenog mišljenja. Ona vodi dijalog s Božijim poslanikom, traži svoje pravo i zaštitu njenog ljudskog

dostojanstva. Kur'an bilježi taj dijalog, uzima ženu u zaštitu ,i usvaja njen stav i njeno mišljenje, ukidajući paganski običaj »zihara«.

U jednom drugom slučaju, isto tako, uvažen je stav žene, potvrđeno njeno mišljenje i ona vrlo snažno afir-misana kao važan faktor, čije mišljenje mora biti cijenjeno i uvaženo kao mišljenje muškarca. Jednom je prilikom Omer, kao halifa sa mimbere, držeći hutbu, apelovao da se umanji mehr. Jedna od prisutnih žena se suprotstavila tome, pozivajući se na kur'ansko aje i tvrdeći da je mehr pravo žene i da joj to niko ne može osporiti. Omer se odmah ispravio i dodao: »Žena je u pravu a Omer je pogriješio«.

Teško je zamisliti da je žena ikada doživila ovako priznanje i da joj je ikakvo društvo priznavale ovakav status. U dijalogu sa Božijim poslanikom Kur'an joj daje za pravo i potvrđuje njen stav. Na osnovu njenog mišljenja Islam donosi poseban propis o ukidanju jedne ranije prakse u oblasti braka. To priznanje izgleda još značajnije, kada se vratimo unazad 14 vjekova. Još tada je Islam dao ovakav društveni status ženi. Da je ova misao dalje razrađivana i da je žena muslimanka upo-redo sa razvojem društva koristila svoje pravo i vršila svoju društvenu ulogu, njena situacija i situacija islamskog društva bila bi sasvim drugačija. Kasnije o tome. Da bi žena mogla s uspjehom obaviti svoj zadatak i svoju ulogu koju joj je Islam namijenio, ona za to mora biti ideološki i stručno osposobljena. Potrebno joj je svestrano obrazovanje. U tome nema nikakve razlike između žene i muškarca. Prva objava i prva zapovijed »uči« (ikre) odnosi se podjednako na ženu kao i na muškarca. Prema ovoj prvoj kur'anskoj zapovijedi, žena je obavezna da uči i zauzima sve naučne položaje kao i muškarac. Ona mora da se s njime takmiči u naučnim dostignućima. Vrlo je karakteristično, da do sada ni jedna žena nije dobila Nobelovu nagradu. To znači da je položaj žene općenito još uvijek zanemaren i bez obzira na povike i deklaracije o njenoj ravnopravnosti. Sasvim je sigurno, da je činjenica što ni jedna žena nije dobila Nobelovu nagradu posljedica zapostavljanja njene uloge, i obrazovanja, a ne njene prirodne nesposobnosti. Ona je, kao što smo utvrdili, u svemu jednaka sa muškarcem. Njena nesposobnost i nespremnost da iz-

vrši svoj zadatak, može biti posljedica samo društvene-zanemarenosti njene uloge i ne poklanjanja dovoljne brige o njenoj ulozi, a ne njene prirodne nesposobnosti. Sigurno je da žena posjeduje iste potencijalne prirodne-sposobnosti kao muškarac. Razvoj ovih sposobnosti ovisi isključivo o brizi, mogućnostima i uslovima ovog razvoja. Ako je udio žene u dosadašnjem razvoju bio znatno manji nego udio muškarca, to je samo zbog toga što je bila društveno zapostavljena.

V

S obzirom na jednake obaveze Islam stoji na stanovištu, da je ženi potrebno obrazovanje isto tako kao i muškarcu. To je uostalom najbolje objasnio Muhamed a. s. kada je rekao: »Učiti, tražiti znanje i obrazovati se predstavlja prvorazrednu obavezu (farz) kako za muškarca tako i za ženu«. U tome, kao što smo ranije istakli, nema niti smije biti bilo kakve diskriminacije. Ženi je potrebno poznavanje islamske nauke i islamskih propisa isto kao i muškarcu, jer ima iste vjerske obaveze. Sve što muškarac mora znati u odnosu na vjerske propise, mora i ona. Ništa manje iz propisa akaida (vjerovanja) ibadeta (obreda) ahlaka (morala) i muamelata (društveno privrednog života) ne smije znati nego muškarac.

Kako su ženi, prema učenju Islama, otvorena vrata svih društvenih, političkih, privrednih i naučnih funkcija, prirodno je da mora biti stručno osposobljena za sve te poslove. Kao što je poznato, žena sasvim samostalno upravlja svojim imetkom, radi s njime i unapređuje ga, odabire načine eksploatacije, korišćenja i ulaganja. Prema tome, mora biti upućena u načine privređivanja i principa ekonomskog života. Ona je po Šeriatu pravno sposobna da sklapa valjane kupoprodajne ugovore, da zaključuje pravno valjane poslovne aranžmane itd.

Žena muslimanka mora biti upućena, čak i u vojnu, vještinu i strategiju, jer po potrebi i ona je dužna da brani domovinu i da se suprotstavi neprijatelju. Buha-

---

rija je u svojoj poznatoj hadiskoj zbirci izdvojio posebno poglavlje pod naslovom »Učestvovanje žena sa borcima na Božijem putu«. U tom poglavlju nalazimo vrlo interesantnih podataka. »Učestvovali smo, priča jedna sa-habija zajedno sa Božijim poslanikom u jednoj vojni. Pojili smo vojnike, činili im razne usluge i prebacivali ranjenike i poginule u Medinu«.

Druga priča: »Sudjelovala sam u društvu sa Božijim poslanikom u 7 vojnih pohoda. Spremala sam hranu, liječila ranjenike i pomagale iznemogle«. Enes navodi da su Umi Selim i grupa drugih žena Ensarija sudjelovali u raznim bitkama, napajajući vodom ratnike i njegujući ranjenike«. Zabilježeno je, da je Nesiba Bint Kab sudjelovala u pohodu protiv konvertita. Vratila se iz bitke sa deset rana.

Posebno je nužno najviše obrazovanje za ženu kao majku. Ona mora biti veoma dobar pedagog, psiholog. Ona odgaja i izgrađuje čovjeka. To je neobično teška i složena funkcija. Mnogo je lakše podizati gradove i fabrike nego izgrađivati čovjeka. Ovdje se traži mnogo više znanja i umijeća. Ljudski organizam je kudikamo kampliciraniji nego bilo koja građevina. Pa ipak arhitekta mora imati fakultetsko obrazovanje, a majka ne mora često puta nikakvo. Čovjeka može izgrađivati nestručna, nepismena osoba, a zgradu ne može. Čudne li ironije!

Ovakav odnos prema ženi majci predstavlja težak grijeh. Potpuno je u suprotnosti sa islamskim gledanjem na majku i njenu funkciju. Još tragičnije je što je položaj žene majke u islamskim sredinama i društvima potpuno bio zanemaren. Problem obrazovanja ženske djece još uvijek je, na žalost, prisutan. U tom pogledu postoje otpori. Mi smo se više puta raznim zgodama osvrtali na ove otpore i upozoravali na njihov predislamski karakter.

Islam ženi kao glavnom stubu porodice pridaje posebnu pažnju. Pri formiranju porodice njena riječ se mora čuti i njena volja poštivati. Osigurano joj je pravo slobodnog odlučivanja o sklapanju braka. Bez njene privole ne može se sklapati brak. Ona bira sebi životnog druga. Preporučljivo je, razumije se, jer se radi o ve-

oma važnom događaju, možda najvažnijem u životu, da se posavjetuje i konsultuje s roditeljima, pošto oni u tome imaju više iskustva. Dogovaranje i međusobno konsultovanje je osnovni princip Islama u svim poslovima.

U odnosu na razvrgnuće braka, ženi je isto tako, zajamčeno pravo na rastavu i na poštivanje njene volje. Ona to pravo može osigurati u ugovoru o braku, a može ga i putem suda ostvariti. Ona ima pravo da u opravdanim slučajevima kada bračni život postane nesnošljiv za nju, zatraži od suda razvrgnuće braka.

VI

Tri pitanja u odnosu na položaj žene u Islamu bila su često puta predmet diskusija i prigovora. Nije rijedak slučaj kada su korištena kao povod za napad na Islam, a to su nasljeđe, višeženstvo i svjedočenje.

U stvari nema tu ničega nejasnog, pogotovu diskri-minacionog. Istina je da ženski nasljednici nasljeđuju 1/3 a muški 2/3. Neupućeni, površni i tendenciozni po-smatrači htjeli bi da u ovom vide dokaz neravnopravnog ekonomskog položaja žene u Islamu jer je njen nasljedni idealni dio 1:2. Ako pak dublje analiziramo njen ekonomski položaj u Islamu i uzmemo u obzir sve druge okolnosti, a to moramo učiniti, biće nam sasvim jasno da ona u tom pogledu mnogo bolje stoji nego muškarac. Ona uzima 1/3, ali je istovremeno suvlasnik i u one druge 2/3, jer je muž, prema šeriatskim propisima, strogo obavezan da izdržaje ženu. Ona svoj dio (1/3) zadržava, ne troši ga, nego unapređuje. On raste dok se mužev dio 2/3 troši na njeno izdržavanje i izdržavanje porodice. Ona čak nije dužna da vodi kućne poslove. Muž je obavezan, prema fikhu, da joj nabavi kućnu pomoćnicu, a prema nekim fakihima 2, jednu za djecu, a drugu za kućne poslove. Sve to muž mora plaćati iz svoga djela, dok se njen dio unapređuje, uložen u trgovinu, banku i u druge razne poslove. Ona iz svoga dijela ne mora ništa trošiti na sebe. Muž je dužan da joj čitavo njeno izdržavanje, u što spada stan, hrana i odi-

---

jevanje, u potpunosti osigura iz svoga dijela i svoje zarade. U tome se sastoji i ona prednost .muškarca iz aje-ta Er-ridžalu kavamune alen-nisai ... ako se to uopće može nazvati prednosti, jer su to samo obaveze.

Žena, prema tome, nije ekonomski zapostavljena niti je u tom pogledu neravnopravna. Naprotiv, ona de-fakto uživa privilegovan položaj, tim prije, kada se zna da su joj u načelu pristupačna sva sredstva privređivanja i svi načini dozvoljene zarade.

Što se tiče prigovora na ustanovu višeženstva u Islamu, treba reći, da mu nedostaje naučna osnova. Prije svega, Islam želi da u cijelosti reguliše seksualni život čovjeka. Propisi Islama vode računa o fiziološkim i biološkim potrebama čovjeka. Oni su u punom skladu sa ovim potrebama. Ako fiziološke i biološke potrebe u određenim uslovima ne može da zadovolji jedna žena, a postoje druge žene sa istim potrebama, zašto se te

uzajamne potrebe, pogotovo kada su društveno opravdane, ne bi legalizovale. Zar nije bolje i korisnije da se one obavljaju u jednom regulisanom i legalnom odnosu sa određenim odgovornostima u kojima će dostojanstvo i prava žene biti poštivano i sačuvano? Zar nije društveno korisniji jedan ovakav odnos u kojem će uslovi poroda biti mnogo povoljniji i prava toga poroda potpuno zajamčena? Nekontrolisan i ilegalan seks nosi sa sobom mnogostruke opasnosti i štete po društvo.

Višeženstvo je mjera, da se seksualni život u cijelosti stavi pod društvenu kontrolu, usmjeri u procesu svoje fiziološke i biološke funkcije s ciljem zaštite prava djece i žene. Ta se mjera dopušta pod određenim uslovima i u izuzetnim prilikama, kada se za to pokaže potreba — društveno opravdanje.

Nepobitna je činjenica da se ljudi u većini slučajeva neograničeno seksualno iživljavaju. Pitanje je samo u tome da li ovu oblast treba potpuno kontrolisati i u nju zavesti red s obzirom na vrlo važnu funkciju nagona seksa. Treba pri tome imati u vidu da seks nije samo sredstvo zadovoljenja fiziološke potrebe čovjeka. On ima vrlo značajnu funkciju. To je način održavanja ljudskog roda. Da li ovu oblast treba prepustiti stihiji?

Čini nam se da ovdje ne bi smjelo biti dilema. U ovako važnoj oblasti života moralo bi biti više reda. Ne bi se smjelo dozvoliti da u njoj dominira raspuštenost, neograničena razuzdanost, koja bi se pretvorila u sek-somaniju i hipererotizaciju. Ne može se vjerovati da je nemoguće u toj oblasti zavesti više discipline, reda i solidnijeg ponašanja. Moguće je naći mnogo bolje rješenje koje će biti u skladu sa osnovnom funkcijom seksa.

Pitanje svjedočenja žene, također je pogrešno interpretirano. Nije riječ o svjedočenju žene pred sudom. Aje (Bekare 282) u kojem se traži i to za veću sigurnost svjedočenja dviju žena mjesto jednog muškarca, odnosi se na ugovor o zajmu. Ovo aje izričito govori o potrebi sklapanja pismenog ugovora prilikom zajma, kojeg treba da ovjere dva svjedoka muškarca ili muškarac i dvije žene, samo zato što u toj oblasti ljudske djelatnosti žene nemaju dovoljno iskustva jer se nisu bavile poslovima privrede. Ne može to ni u kom slučaju značiti da sud ne može utvrditi istinu pomoću svjedočenja žene. Sud presuđuje na osnovu dokaza. Ako sudija putem svjedočenja žene stekne uvjerenje o istini, on će na osnovu toga svjedočenja donijeti presudu. Cilj je doći do istine. Sve što vodi tomu sudija može prihvatiti. Prema

šeriatskim propisima ima predmeta gdje mogu da svjedoče samo žene kao što su pitanja u vezi porođaja, mana kod žene i djevičanstvo. Ima opet predmeta gdje se prima svjedočenje samo muškarca. Sve se to čini u interesu istrage i utvrđivanja istine. Ne radi se o diskriminaciji i neravnopravnosti.

U slučaju »liana«, kad muž obijedi svoju ženu, Kur'an daje istu vrijednost svjedočenju žene kao i svjedočenju muškarca: »Ako oni koji obijede i potvore žene a nemaju drugih svjedoka osim sebe, svaki će po četiri puta svjedočiti i Boga će uzeti za svjedoka, da je istinu govorio, a peti put treba da rekne, da je Božije prokletstvo na njega, ako je lažac. A ženu će spasiti od kazne bluda ako svjedoči četiri puta i Boga z;i svjedoka uzme, da joj je muž lažac a peti put će reći da je srdžba

---

Božija na nju ako joj je muž istinu govorio« (Nur, 6—9). Kako se vidi, ovdje se, prema slovu Kur'ana, prihvaća svjedočenje žene, a odbija tvrdnja i svjedočenje muža.

VII

U konačnom rezimeu mogli bismo reći, da je ravnopravnost žene u Islamu nedvojbena. Ibni Rušd navodi u »Bidajetul Mudžtehidu« da je Ebu Hanife zastupao, da žena može biti sudija u građanskim stvarima, dok je Taberija tvrdio, da ona može presuđivati u svim sporovima i svim predmetima. Ibni Hazm opet misli da žena može upravljati i da joj se može povjeriti uprava zemlje. Navodi se da je Omer povjerio ženi Šefai upravu pijaca.

Ali, bi, istodobno, trebali napomenuti, da je bilo momenata kada je muškarac zloupotrebljavao svoj položaj na račun položaja žene. Držao ju je u haremima zatvorenu i potpuno izolovanu iz života i društva. Nabio joj je na glavu feredžu i zar, da ne bi mogla vidjeti šta se to zbiva oko nje. Potpuno je zapostavio njeno obrazovanje. Živjela je dugo u zaostalosti i neznanju.

Neprijatelju je dobro došla ova situacija da na njoj tendenciozno izgradi svoju teoriju o neravnopravnom položaju žene u Islamu i o njenoj zapostavljenosti i ropskom haremskom položaju. Ne bi bilo ispravno, braneći stav Islama prema ženi, poricati ovakvu situaciju. Ona je bila stvarnost. Drugo nešto trebalo je činiti. Bilo je osobito važno dokazati da je ta situacija predstavljala običnu deformaciju i da je potpuno u suprotnosti sa učenjem Islama.